

ISSN: 1011 - 727X e-ISSN: 2667-5420

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞI

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

CİLT: 39 • GÜZ 2023 • SAYI: 108

Bahar ve Güz Dönemlerinde Yayımlanan Hakemli Dergi

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER

CİLT / VOLUME: 39 GÜZ / AUTUMN: 2023 SAYI / ISSUE: 108

ATAM Derg. ISSN: 1011-727X e-ISSN: 2667-5420

- Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığınca Bahar ve Güz dönemlerinde yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir.
- Derginin yazım dili Türkçe ve İngilizcedir. Ancak her sayıda üçte bir oranını geçmeyecek şekilde diğer dillerde yazılmış makalelere de -Yayın Kurulu kararıyla- yer verilebilir.
- Yayımlanan makale/yazıların yazarlarına telif ücreti, hakemlerine ise inceleme ücreti ödenir.
- Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez. Dergide yayımlanan makale/yazılardaki bilimsel içerik ve fikirlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Makale değerlendirme sürecinde dergide çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanılır.
- Dergi, Açık Erişim (Open Access) politikasını takip eder.
- Dergideki makaleler CC BY-NC 4.0 ile lisanslanır.
- Dergiye gönderilen makaleler intihal programından (<https://intihal.net/>) geçirilerek benzerlik oranı tespit edilir.
- Dergi, COPE tarafından açık erişimde yayımlanan kılavuzlar ve politikalar ile YÖK tarafından yayımlanan Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi doğrultusunda yayın yapar.
- Dergi Yayın İlkeleri, Yayın Politikası, Etik İlkeleri ve Yazar ve Hakem Rehberlerine <https://atamdergi.gov.tr/> adresinden erişilebilir.
- *It is a peer reviewed journal published in spring and autumn, twice a year, by Atatürk Research Center.*
- *The official languages of the journal are Turkish and English. However, articles written in other languages, so long as the ratio of one-third in every issue is not exceeded, can be published pursuant to the decision of Board of Editors.*
- *Texts and photos sent for the journal are not returned. The authors are responsible for the scientific contents and ideas in the articles/texts published in the journal.*
- *Authors of the articles / texts published in the journal are paid a loyalty. Reviewers of the articles / texts published in the journal are paid a review fee.*
- *A double-blind peer-review system is used during the article evaluation process for the journal.*
- *The journal follows the Open Access policy.*
- *Articles in the journal are licensed under CC BY-NC 4.0.*
- *The similarity rate is determined by putting the articles sent for the journal through the plagiarism program (<https://intihal.net/>).*
- *The journal is published in accordance with the guidelines and policies published through open access by COPE and Scientific Research and Publication Ethics Directive for the Higher Education Institutions published by YÖK (the Council of Higher Education).*
- *Publication Principles for the Journal, Publication Policy, Ethical Principles, and Author and Referee Guides can be accessed at <https://atamdergi.gov.tr/>.*

ISSN :1011-727X e-ISSN: 2667-5420

**ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞI**

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
PRESIDENCY OF ATATÜRK RESEARCH CENTER

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Journal of Atatürk Research Center

CİLT/VOLUME: XXXIX

GÜZ/AUTUMN: 2023

SAYI/ISSUE: 108

Bahar ve Güz Dönemlerinde Yayımlanan Hakemli Dergi
Peer Reviewed Journal Published in Spring and Autumn

Sahibi / Owner

Atatürk Araştırma Merkezi adına / *On behalf of the Presidency of Atatürk Research Center*

Prof. Dr. Yüksel ÖZGEN

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı - Ankara/TÜRKİYE

Yazı İşleri Müdürü / Journal Administrator

Ömer ORHAN

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE omerorhan@atam.gov.tr

Editör / Editör

Dr. Halit Aytuğ TOKUR

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE h.tokur@atam.gov.tr

Editör Yardımcıları / Assistants of Editör

Aynur YAVUZ AKENGİN

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE ayavuz@atam.gov.tr

Orhan İSTANBUL

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE oistanbul@atam.gov.tr

İngilizce Dil Editörü / Editör of Translation

Doç. Dr. Güner DOĞAN

Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-

Atatürk Araştırma Merkezi

Ankara/TÜRKİYE gdogan@ayk.gov.tr

İngilizce Dil Editör Yrd. / Assistant Editör of Translation

Murat SAYGIN

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE m.saygin@atam.gov.tr

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yüksel ÖZGEN

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı-Ankara/TÜRKİYE
yozgen@ayk.gov.tr

Doç. Dr. Güner DOĞAN

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı-Ankara/TÜRKİYE
gdogan@ayk.gov.tr

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Tarih Bölümü-Ankara/TÜRKİYE
ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr

Prof. Dr. Arshi KHAN

Aligarh Müslim Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi Bölümü-Aligarh/HİNDİSTAN arshikhan.ps@amu.ac.in

Prof. Dr. Ayten SEZER ARIĞ

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Ankara/TÜRKİYE aytens@hacettepe.edu.tr

Prof. Dr. Kerim ŞÜKÜROV

Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü-Bakı/AZERBAYCAN
shukurovkk@gmail.com

Prof. Dr. Mehmet HACİSALİHOĞLU

Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Siyaset Bilimi
ve Uluslararası İlişkiler Bölümü-İstanbul/TÜRKİYE
mehmethacisalihoglu@gmail.com

Prof. Dr. Selma YEL

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü-
Ankara/TÜRKİYE selmayel@gazi.edu.tr

Prof. Dr. Sevtap DEMİRCİ

Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü-
İstanbul/TÜRKİYE sdemirci@boun.edu.tr

Prof. Dr. Stefano TRINCHESE

Chieti-Pescara "G. D'Annunzio" Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Piane,
Ortaçağ ve Modern Araştırmalar Bölümü-Chieti/İTALYA
stefano.trinchese@unich.it

Doç. Dr. Esra ÖZSÜER

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü-İstanbul/TÜRKİYE
esra.ozsuer@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-İstanbul/TÜRKİYE
ramazan.gullu@istanbul.edu.tr

HABERLEŞME / INFORMATION

Atatürk Araştırma Merkezi

Ziyabey Caddesi No: 19 06520 Balgat / ANKARA

Tel: (0 312) 285 65 11 - 285 55 12 • Fax: (0 312) 285 55 27

e-mail: dergi@atam.gov.tr • web: http://www.atam.gov.tr

https://atamdergi.gov.tr & https://dergipark.org.tr/tr/pub/aamd

Basıldığı Yer: SARIYILDIZ OFSET LTD. ŞTİ - Tel: 0 312 395 99 95

Basım Tarihi: Kasım 2023 - Ankara

DANIŐMA KURULU / ADVISORY COMMITTEE

Prof. Dr. Arshi KHAN	Aligarh Muslim University-HİNDİSTAN
Prof. Dr. Cesar ROSS	Santiago Üniversitesi-ŐİLİ
Prof. Dr. Çağrı ERHAN	Altınbaş Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE
Prof. Dr. Erden KAZHYBEK	KAZAKİSTAN
Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC GOLAS	Jagiellonian University-POLONYA
Prof. Dr. Hacı Murad DONOGO	Dağistan-RUSYA FEDERASYONU
Prof. Dr. Halil BAL	İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE
Prof. Dr. Husnija KAMBEROVİC	Saraybosna/BOSNA-HERSEK
Prof. Dr. Kerim ŞÜKÜROV	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Bakü/AZERBAYCAN
Prof. Dr. Mahmut Ali El-DAVUD	Arap Tarihçiler Birliği Üyesi-IRAK
Prof. Dr. Mehmet TEMEL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE
Prof. Dr. Muhammed ARNAUT	World of Islamic Science and Technology University Amman/ÜRDÜN
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. NeŐe ÖZDEN	Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Recep ŐKRİYEL	Novi Pazar Devlet Üniversitesi-SİRBİSTAN
Prof. Dr. Selami KILIÇ	Atatürk Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE
Prof. Dr. Selma YEL	Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE	Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara-Roma/İTALYA
Prof. Dr. Uğur ÜNAL	Devlet Arşivleri Başkanlığı-Ankara/TÜRKİYE
Doç. Dr. Hasan CİCİOğLU	Netkent Üniversitesi-Gazimağusa/KKTC
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Bakü/AZERBAYCAN
Doç. Dr. Liliana Elena Boscan	Bucharest University-ROMANYA
Bedrettin KORO	Tarih Bilimleri Uzmanı-KOSOVA
Janos HOVARİ	Budapeşte / MACARİSTAN

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES FOR THIS ISSUE

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN	Emekli, aozcan@fsm.edu.tr
Prof. Dr. Abdurrahman BOZKURT	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE, abozkurttt@hotmail.com
Prof. Dr. Belkis KONAN	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kamu Hukuku Bölümü, Ankara / TÜRKİYE, belkiskonan@yahoo.com
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Sakarya / TÜRKİYE, hselvi@sakarya.edu.tr
Prof. Dr. Nedim İPEK	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Samsun / TÜRKİYE, nedimipek@hotmail.com
Prof.Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Konya / TÜRKİYE, nkostuklu@erbakan.edu.tr

Prof. Dr. Oya DAĞLAR MACAR

İstanbul Ticaret Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE,
oyadr@ticaret.edu.tr

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Ankara / TÜRKİYE, tfertan@ankara.edu.tr

Doç. Dr. Arda BAŞ

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü, Bolu / TÜRKİYE,
arda_bas@yahoo.com

Doç. Dr. Bilge KARBİ

İstanbul / TÜRKİYE, karbilge@hotmail.com

Doç. Dr. Nadir YURTOĞLU

Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi Bölümü, Kastamonu / TÜRKİYE,
nyurtoglu@kastamonu.edu.tr

Doç. Dr. Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
İstanbul / TÜRKİYE, nerimansoy@gmail.com

Dr. Öğretim Üyesi Murat KORALTÜRK

Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü,
İstanbul / TÜRKİYE, muratkoralturk@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- Zeki ERASLAN** Cumhuriyet Türkiyesi Anayasalarının Osmanlı Kökleri: Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nden (Kanûnnâme-i Âl-i Osman) Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'na Anayasal Hareketlere Genel Bir Bakış
The Ottoman Origin of the Constitutions of the Republic of Türkiye: An Overview of Constitutional Movements From Fatih's Organization Law (Kanûnname-i Âl-i Osman) to Gülhane Hatt-ı Hümayûn..... 249
DOI: 10.33419/aamd.1381039
- Muttalip ŞİMŞEK** Hilal-i Ahmer Viyana Murahhaslığı
The Representative Office of the Red Crescent in Vienna..... 295
DOI: 10.33419/aamd.1381141
- Güzin ÇAYKIRAN** Samsun'dan İzmir'e Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele Güncesi (1919-1922)
Mustafa Kemal Pasha's National Struggle Route from Samsun to Izmir (1919-1922)..... 329
DOI: 10.33419/aamd.1381161
- Erol AKCAN** Eski Başkent İstanbul'da "İhtilal Manevrası"
"Military Exercise Against the Possibility of An Uprising" in the Old Capital Istanbul..... 363
DOI: 10.33419/aamd.1381177
- Mustafa Haydar TERZİ** İnönü Dönemi'nde Türkiye Madenciliği (1939-1950)
The Mining Activities in Türkiye in the Inonu Period (1939-1950)..... 389
DOI: 10.33419/aamd.1381191

İÇİNDEKİLER

Hatice BOZKURT ÇANAK	Bulgaristan Türklerinin Seyhan'a Göçü (1950-1951) <i>Migration of Turks of Bulgaria to Seyhan (1950-1951).....</i>	439
	DOI: 10.33419/aamd.1381258	
Ufuk ERDEM	Başbakan Adnan Menderes'in Almanya Federal Cumhuriyeti'ndeki Siyasi Ve İktisadi Temasları (2-9 Ekim 1954) <i>Political and Economic Contacts of Prime Minister Adnan Menderes in the Federal Republic of Germany (2-9 October 1954) .....</i>	481
	DOI: 10.33419/aamd.1381266	
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Yayın İlkeleri.....		525
<i>Publication Principles of the Journal of Atatürk Research Center.....</i>		531

CUMHURİYET TÜRKİYESİ ANAYASALARININ OSMANLI KÖKLERİ: FATİH'İN TEŞKİLAT KANÛNNÂMESİ'NDEN (KANÛNNÂME-İ ÂL-İ OSMAN) GÜLHANE HATT-I HÜMÂÛNU'NA ANAYASAL HAREKETLERE GENEL BİR BAKIŞ

ZEKİ ERASLAN*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde Fatih'ten itibaren kamu hukukunda önemli düzenlemeler söz konusudur. Devletin sağlam temeller üzerine nasıl inşa edilebileceği sorunu bazı kanuni düzenlemelerin gerekliliğini ortaya koymuştur. Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi/Kanûnnâme-i Âl-i Osman bu çerçevedeki düzenlemeleri bir araya getiren ilk kodifikasyondur. Ancak bahsi geçen kanunun bir anayasa olup olmadığı noktasında tam bir uzlaşımın bulunmadığı görülmektedir. Diğer taraftan Osmanlı Dönemi anayasal gelişmeleri ve anayasaları üzerine yapılan çalışmaların kısıtlı yönü bu meselede de kendini göstermektedir. Tarihsel süreçte anayasal gelişmelerde birer kilometre taşı olmuş adımların mukayeseli bir analize tabi tutulması ise daha da az rastlanan çalışma yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden birinin bu tür çalışmaların disiplinler arası mahiyeti gereği taşıdığı zorluklar olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Anayasa Tarihi çerçevesinde ele alınacak oldukça önemli gelişmeleri, öncelikle kendi içerisinde daha sonra da mukayese etmek suretiyle ele alınmanın alana özgün bir katkı sağlayacağına duyulan inanç bu çalışmanın hareket noktası olmuştur.

Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin bir anayasa olduğuna ilişkin tespitler söz konusu olmakla birlikte ilk anayasayı 1876 Kanûn-ı Esâfî ile başlatmak daha yaygın ve isabetli bir yaklaşımdır. Ancak ilim dünyasında bu yaygın yaklaşımın sahipleri tarafından Fatih'in Teşkilat

* Dr., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara/TÜRKİYE, zeraslan78@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-4349-2274

Kanûnnâmesi'nin neden bir anayasa olarak değerlendirilemeyeceği hususunun pek tartışılmadığı görülmektedir. Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi şekli ve maddi açıdan ele alındığında bir anayasa olarak nitelendirilemeyeceği sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'ne nazaran çok daha fazla anayasal nitelik içeren Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun da anayasal bir gelişme olmakla birlikte bir anayasa olarak nitelendirilemeyeceği açıktır. Ancak Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, modern anayasaların yer verdiği pek çok temel hak ve hürriyete yer verdiği gibi bunları güvence altına alan mekanizmaları da kurmaya çalışmıştır. Çalışmada, tarihsel tekâmül sürecinde Cumhuriyet Türkiye'si'ne tevarüs eden ve günümüz anayasalarını da belli düzeyde etkileyen Osmanlı anayasal gelişme sürecinin önemli kilometre taşlarına birinci elden kaynaklar dikkate alınarak ışık tutulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, Kodifikasyon, Temel Hak ve Hürriyetler.

THE OTTOMAN ORIGIN OF THE CONSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE: AN OVERVIEW OF CONSTITUTIONAL MOVEMENTS FROM FATİH'S ORGANIZATION LAW (KANÛNNAME-I ÂL-İ OSMAN) TO GÛLHANE HATT-I HÛMÂYÛN

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, there have been important regulations in public law since Fatih. The problem of how the state can be built on solid foundations has revealed the necessity of some legal regulations. Fatih's Organization Law/Kanûnnâme-i Âl-i Osman is the first codification that brings together the regulations within this framework. However, it is seen that there is no complete consensus on whether the aforementioned law is a constitution or not. On the other hand, the limited aspect of the studies on the constitutional developments and constitutions of the Ottoman Period is also evident in this issue. A comparative analysis of the steps, which have been milestones in constitutional developments in the historical process, is an even less common method of study. It is thought that one of the most important reasons for this is the difficulties that such studies have due to their interdisciplinary nature. In this context, the belief that it will make a unique contribution to the field to deal with very important developments, which will be discussed within the framework of the Ottoman Constitutional History, firstly within themselves and then by comparison, has been the starting point of this study.

Although there are determinations that Fatih's Organization Law is a constitution, it is a more common and appropriate approach to start the first constitution with the 1876 Kanûn-ı Esâsî. However, it is seen that the owners of this widespread approach in the world of science do not discuss why Fatih's Organization Law cannot be considered as a constitution. It has been concluded that when Fatih's Organization Law is considered in terms of form and material/content, it cannot be qualified as a constitution. On the other hand, it is clear that Gülhane Hatt-ı Hümâyûn, which contains much more constitutional features than Fatih's Organization Law, is also a constitutional development, but cannot be qualified as a constitution. However, Gülhane Hatt-ı Hümâyûn included many fundamental rights and freedoms included in modern constitutions, as well as established mechanisms that ensure these. The study tries to shed light on the important milestones of the Ottoman constitutional development process, which inherited the

Republic of Türkiye in the historical evolution process and affected today's constitutions to a certain extent, by considering first-hand sources.

Keywords: Codification, Constitution, Fatih's Organization Law, Fundamental Rights and Freedoms, Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu.

GİRİŞ

Günümüzde ve yakın geçmişte yapılan akademik çalışmalarda Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi ile Gülhane Hatt-ı Hümâyunu müstakil olarak ayrı ayrı çalışılrsa da münhasıran bu ikisini Osmanlı anayasal gelişmeleri açısından mukayese eden bir araştırmaya tarafımızca rastlanmamıştır. Hukuk tarihimizde oldukça önemli değişikliklerin başlangıcı olan bu iki köklü düzenlemenin ilki Osmanlı Devleti'nin klasik dönemine damga vurmuş, ikincisi ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlanan kanunlaştırma hareketlerinin düşünsel ve hukuki dayanağı olmuştur.

Tarihin belirli dönemlerinde kurulan ve varlığını devam ettirmek çabasında olan devletlerin, iyi bir ordu ve gelir kaynağına sahip olmaya çalıştıkları görülmektedir. Sınırları genişlemeye başlayan devletlerde güçlü bir ordu ve ekonomiye ilaveten üçüncü bir unsura daha ihtiyaç duyulduğu görülür. Bu son unsur, Türk-İslam Devletleri'nde devleti ayakta tutabilmenin yolu olarak *adaleti* esas almayı hedefleyen teamüller ile kanuni düzenlemelerdir. Nitekim Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı eserinde “Beylik iyidir ama daha iyisi Kanundur, onu doğru uygulamalı” ve “Devletin başına geçen kimse halkı iyi töreyle yönetmeli” tespitlerinde¹ bulunmak suretiyle devleti ayakta tutmanın yolunun bir taraftan iyi kanun yapmaktan diğer taraftan ise bu kanunu iyi uygulamaktan geçtiğini ortaya koymuştur. Adalet üzerine inşa edilmiş bir yönetim düzeni kurmak Osmanlı Devleti'nde de öncelikli yaklaşımdır. Esasen bu anlayış eski Hint ve İran siyaset teorisinden mülhemdir. Osmanlıdaki yansıması *daire-i adliye / adalet dairesi* şeklindeki formül üzerinden olmuştur. Bu formüle göre²; hükümdarın devleti ayakta tutmak için askerî güce (askerî güç kavramından sadece ordu değil tüm devlet teşkilatı/bürokrasi anlaşılmalı), askerî güç hazineye, hazine reyanın ödediği vergilere, vergilerin artışı ise adalete bağlıdır. Bu nedenle akıllı hükümdar kendi egemenliğini koruyup gücünü artırmak istiyorsa halka adaletle muamele etmeli ve zulümden kaçınmalıdır. Bu anlayış sadece Osmanlı Devleti'nde değil, Osmanlı öncesi diğer Türk ve İslam devletlerinde de görülmektedir³. İslam'ın temel kaynaklarının (Kur'an ve Sünnet) adalet kavramına yaptığı vurgu ise geleneksel bu yakla-

¹ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Çev. Ayşegül Çakan, XIII. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2022, s.54 ve 61.

² Halil İnalıcık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, Kronik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016, s.59.

³ Mehmet Âkif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, 18. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2021, s.69.

şımın tevarüsünü pekiştirmiştir. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de Nisâ Sûresi 58. ayette "Haberiniz olsun! Allah size; emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında karar verdiğiniz zaman adaletle karar vermenizi emrediyor..." hükmü yer almaktadır⁴.

Meseleye Osmanlı Devleti bağlamında bakıldığında, kurulduğu tarihten Fatih Sultan Mehmet Dönemi'ne kadar Osmanlı Devleti'nde padişahların kanun koymadığını iddia etmek mümkün değildir. Devletin kural/nizam olmadan idare edilmesinin mümkün olamayacağına göre Fatih'e kadar olan süreçte de Osmanlı Devleti, bir taraftan Türk Devlet geleneğini oluşturan kuvvetli temüller diğer taraftan da yazılı emirnameler ve kanunlarla idare edilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun idari ve mali sisteminde eski Türk Devlet ananelerinin kuvvetle hükümran olduğu görülmektedir⁵.

Fatih Dönemi'ne geldiğinde ise, kanuni düzenlemelere devletin daha çok ihtiyaç duyduğu ve bu dönemde Fatih Dönemi Kanunnameleri olarak adlandırılan kanun külliyyatının ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak bu külliyyat içerisinde yer alan ve Fatih'e atfedilen Teşkilat Kanunnâmesi'nin/Kanunnâme-i Âl-i Osman'ın, Fatih'e ait olup olmadığı konusunda ilim dünyasında bir dönem tartışma yaşandığı görülmektedir. Bu doğrultuda Viyana nüshası esas alınarak Mehmed Ârif Bey tarafından Türkiye'de ilk defa Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM) ilavesi olarak (İstanbul 1330) neşredilmiş olan bu kanunnâmenin Fatih'e ait olmadığı, daha sonra yazılıp Fatih'e isnat edildiği iddia edilmiştir⁶. Ancak bu iddia, Halil İnalçık, Abdülkadir Özcan ve Ahmet

⁴ **Kur'an-ı Kerim**, Elmalılı Hamdi Yazır, Merve Yayınları, İstanbul 2002, s.88.

⁵ Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s.379-381; Örneğin Osmanlı Devleti'nde padişahın en yetkili organ olan Divân-ı Hümayûn'un kökeninde bir taraftan Türk diğer taraftan Türk-İslam Devlet geleneği yatmaktadır. Bk. Ahmet Mumcu, **Divan-ı Hümayun**, 5. Baskı, Phoenix Yayınları, Ankara 2020, s.XXVI-XXXII.

⁶ Ali Himmet, Berkî, **İstanbul'un Beş Yüzüncü Fetih Yıldönümü Münasebetiyle Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih'i Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı**, İstanbul 1953, s.231-240. Berkî, iddialarını; kanunnâmenin iptidaililiği, bir nüshasının Hazine-i Evrakta bulunmadığı, tertip ve tasnif eksikliği ile lisan hataları olan bu metni âlim ve edip olan padişahın bunu kabul edemeyeceği ve kanunnâmede yer alan ve Kur'an ahkâmına aykırı olan kardeş katline ulemanın fetva veremeyeceği noktalarından hareketle delillendirmeye çalışmıştır. Berkî'ye ait bu çalışma yakın bir dönemde Türkiye Adalet Akademisi tarafından da yayımlanmıştır. Bahsi geçen konu için bk. Ali Himmet, Berkî, **Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih'i Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı**, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara 2020. ss.104-109. Ahmet Mumcu da kanunnâmenin daha sonra kaleme alındığından Fatih zamanında yazılma olanağının bulunmadığını iddia etmiştir. Bk. Mumcu, **a.g.e.**, s.7 ve 32 nolu dipnot.

Akgündüz'ün son dönemdeki çalışmalarıyla⁷ ilim dünyasında tartışma konusu olmaktan çıkmış olup bahsi geçen kanûnnâmenin Fatih'e ait olduğu hususu netleşmiştir. Özcan, Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin muhtevasından ilk bahseden eserin İdris-i Bitlisi'ye (öl. 1520) ait *Heşt Bihişt* olduğunu ifade etmekte ve kanûnnâmenin Viyana nüshası dışında başka bir yerde daha yer alıp almadığının bir dönem ilim dünyasının meçhulü olduğunu hâlbuki Koca Müverrih Bosnalı Hüseyin Efendi'nin *Bedâyiü'l-Vekayi* adlı umumi eserinde de bu *kanûnnâmenin* daha mutena bir metninin bulunduğunu, bu durumun şüpheleri kaldırdığını ifade etmiş ve bu metnin aslı üzerinden mukayeseli çeviri yazısını da yayımlamıştır⁸. Günümüzde Kanûnnâme-i Âl-i Osman'ın Fatih'e ait olduğu noktasında herhangi bir tartışmanın kalmadığı görüldüğüne göre Fatih'e ait bu kânunnâmenin şekli ve muhteva tahliline geçmek mümkündür. Bu şekilde çalışmanın amacı olan Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin ve Gülhâne Hatt-ı Hümayûn'un anayasal açıdan birbiriyle mukayese edilebilmesi mümkün hâle gelebilecektir. “Anayasa” kavramının maddi/içeriksel anlamda; devletin temel organlarının kuruluş ve işleyişini ve keza devlet karşısında vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini düzenlediği, şekli olarak da normlar hiyerarşisinde en üst basamakta yer alan ve kanunlardan daha zor değiştirilebilen bir kanun olduğuna işaret edilmiştir⁹.

⁷ Halil İnalçık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, Kronik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016; Abdülkadir Özcan, “Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizâm-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi”, İÜEF Tarih Dergisi, S 33, 1982, s.29-51/ Çalışmanı tamamı ss. 7-56. Özcan tarafından Viyana ve St. Petersburg nüshalarının karşılaştırılmasıyla neşredilen kanûnnâme daha sonra *Bedâyi'ül-Vekayi*'deki *tıpkıbasımını* da *içerecek şekilde kitap olarak da yayımlanmıştır*. Kitap olarak basılan metinde kanûnnâmede yer alan kardeş katli ile ilgili yeni bilgilere de yer verilmiştir. Bk. Abdülkadir Özcan, **Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman**, 4. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2022; Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (İkinci Kısım)**, İstanbul, 1990, ss.317-345. Diğer taraftan İnalçık tarafından yeni bazı bilgi ve belgelere de yer verilen ve son dönemde Fatih üzerine yayımlanan çalışmada Özcan'ın yayımladığı kanun metnine aynen (yazarın izniyle) yer verildiği görülmektedir. Bk. Halil İnalçık, **Fâtih Sultan Mehmed Han**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s.338-356.

⁸ Özcan, a.g.m., s.29-51. Akgündüz ise yaptığı çalışmada, Bosnalı tarihçi Hüseyin Efendi'ye ait *Bedâyiü'l-Vekayi* adlı eserde yer verilen Kanûnnâme metninin çeviri yazısına ilaveten Osmanlıcasını da yayımlanmıştır. Akgündüz, a.g.e., s.333-345.

⁹ Kemal Gözler, “Anayasa Kelimesi Üzerine/Anayasa Kavramı”, <https://www.anayasa.gen.tr/anayasa-kelimesi.htm>, Erişim Tarihi 25.07.2023.

I. Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi/Kanûnnâme-i Âl-i Osman ve Anayasal Niteliği

Çalışmanın amacı olan anayasal yönü değerlendirebilmek için öncelikle Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nin ne zaman, ne şekilde hazırlandığına ve bu kanûnnâmenin muhtevasına bakmakta fayda görülmektedir. İnalçık, bu kanûnnâmenin esas itibarıyla 1451'den önceki kanunların bir araya getirilmesiyle ortaya çıktığını ifade etmiştir¹⁰. İstanbul'un fethi ile birlikte sınırları genişleyen ve fethin akabinde devletten imparatorluğa dönüşen Osmanlı yönetim sisteminde, İslam hukuk sisteminin karşılayamadığı kamu hukuku alanındaki boşluğun giderilmesine ihtiyaç duyulduğu açıktır. Tam da bu noktada Fatih Sultan Mehmet, kamu hukukunun/Osmanlı örfi hukuk sisteminin ihtiyaç duyduğu düzenlemelerin hayata geçirilmesi amacıyla dönemin Nişancı Leysî-zâde Mehmet Efendi'ye talimat vermiş ve bahis konusu Teşkilât Kanûnnâmesi, Karamanlı Mehmet Paşa'nın vezirazamlığı sırasında (1477-1481) hazırlanmıştır¹¹. Bu çerçevede kuruluşundan Fatih Dönemi'ne kadar Osmanlı Devleti'nde yürürlükte bulunan kanunlar ile takarrür etmiş esaslar Fatih Dönemi'nde Nişancı Leysî-zâde tarafından tedvin edilmiştir. Fatih Dönemi Kanunnameleri olarak adlandırılan kanun külliyyatının büyük oranda kendisinden önce konulan kanunlar, karara bağlanmış esaslar ve yönetsel geleneğin bir kodifikasyonu (kanunlaştırılarak bir araya getirilmesi) olduğunu belirtmekle birlikte aynı zamanda mütefekkir devlet adamı olan Fatih'in tecrübe ve ilmî birikiminin de Osmanlı hukuk tarihimizde bir ilki gösteren bu tedvinde kendini gösterdiğini ve sürece Fatih'in özgün bir katkısının olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim bu duruma, Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nin ön sözünde nişancı Leysî-zâde tarafından dikkat çekilmiş olup devletin ihtiyaç duyduğu yeni düzenlemelerin ise bizzat Fatih tarafından ikmal edildiği mezkûr kanûnnâmenin ön sözünde Leysî-zâdenin yer verdiği:

“Konstantiniyye fethi müyesser oldukda sâbıkâ ecdâd-ı izâmları zemânında kavânîn-i mazbûta defter olunmayub eksik olan yerlerin dahi bizzat kendüleri re'y-i münîr-i velâyet te'sirleri ile tekmîl buyurup...” ifadelerinden anlaşılmaktadır¹².

Cihan devleti anlayışını benimseyen Fatih'in, kendisinden önceki kanuni düzenlemelere ilişkin birikimi terkip etmeye neden ihtiyaç duyduğu ise açıktır.

¹⁰ İnalçık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet...**, s.40.

¹¹ Özcan, a.g.m., s.15; İnalçık, **a.g.e.**, s.43.

¹² Özcan, a.g.m., s.14.

İkisi imparatorluk (Doğu Roma ve Trabzon Rum), üçü krallık (Kırım, Bosna, Sırbistan), on ikisi beylik/prenslik/dukalık olmak üzere toplamda on yedi devlete son veren bir hükümdar olarak Fatih, Osmanlı Devleti'ni sınırları oldukça genişleyen bir imparatorluğa çevirmeyi başarmıştır. Böylesine doğu-batı yönünde coğrafi olarak genişleyen bir devleti ayakta tutabilmenin yolunun her şeyden önce kanuni alt yapıyı tahkim etmekten geçtiğinin Fatih tarafından ziyadesiyle fark edildiği görülmektedir. Geniş coğrafyanın devlete yüklediği külfet, güçlü bir ordu ve ekonomiyi gerektirirken bu sınırlar içerisinde kalan farklı etnik ve dinî unsurların bir arada yaşaması ise sistemli işleyen bir devlet idaresinden geçmektedir. Bu sistematığı ve halkın devlete aidiyet duygusunu ise hiç şüphesiz çağın gerektirdiği ihtiyaca cevap verecek kanuni düzenlemeler sağlayacaktır. Bu çerçevede Fatih, Osmanlı Devleti'ni Türk devlet geleneği ile İslam ve Doğu Roma imparatorluk anlayışı üzerinde yeniden inşa etmiştir¹³. Devlet anlayışının dayandığı tarihî ipuçlarının ise hakanlık, hilafet-saltanat ve imperium kavramları üzerinden ele alınabileceği ifade edilen Fatih, imparatorluğun gerçek kurucusu olarak görülmektedir¹⁴.

Şekli açıdan bakıldığında, Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nde yer alan sistematik sorunu dikkat çekmektedir. Teşkilat, teşrifat ve tazir suç ve cezaları karışık bir şekilde ele alınmıştır. Anayasada yer alması gerekli hususlar açısından sadece devlet teşkilatına sınırlı düzeyde yer verilmiştir. İktidarın sınırlandırılması ya da vatandaşların temel hak ve hürriyetleriyle bunların güvence altına alınmasına dair hiçbir hükme kanûnnâmede rastlanmamaktadır. Oysaki devletin siyasal kimliğini ortaya koyan anayasanın, yönetenlerin yetkilerini belirleme ve sınırlama işlevinin yanında kişilerin hak ve hürriyetlerini, yönetenlere ve devletin organlarına koruma etme işlevi ve amacı da vardır. Anayasa metninin bu amaç doğrultusunda gerekli mekanizmaları öngörmesi söz konusudur. Bu kanûnnâmede devleti yönetenlerin görev ve yetkilerinin sınırlarına yer verilmediği gibi tam tersine Fatih bu kanûnnâmeyle mutlak otoritesini devlet içerisine yerleştirmiştir. Bununla birlikte söz konusu kanûnnâmenin *devrine göre ileri bir adım teşkil ettiği ve anayasal gelişmelere kısmi açıdan öncülük eden ve zemin hazırlayan bir hukuki düzenleme olduğu* ifade edilebilir. Bu düzenleme Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar bir kısım değişikliklerle yürürlükte kalmış ve en uzun ömürlü kanunlardan biri olarak tarihe geçmiştir.

¹³ Togan, **a.g.e.**, s.351; Halil İnalçık, **Fâtiḥ Sultan Mehmed Han**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s.216.

¹⁴ İnalçık, **a.g.e.**, s.216.

Önemle belirtmek gerekir ki, Teşkilat Kanunu'yla Fatih'in amacı bir anayasa hazırlamak değildir. Bu yüzden Teşkilat Kanunu'nun iktidarı sınırlandırması, temel hak ve hürriyetlere yer verip bunları güvence altına alacak mekanizmaları kurması söz konusu değildir. Esasen günün koşullarında bu durum bir nakısa da olmadığı gibi oldukça anlaşılır bir durumdur. Mesele bu yönüyle tahlil edilirken anakronizme düşülmemesi gerekir. Buradaki sorun Fatih'i, Osmanlı tarihinde ilk anayasayı hazırlayan hükümdar konumuna getirme çabasıdır ki, kanaatimizce isabetli değildir. Bahis konusu olan kanûnnâmeyi cihanşümul devlet kurmak arzusunda olan ileri görüşlü bir hükümdarın günün ihtiyacını karşılayabilecek bir yasal düzenleme çabası olarak görmek gerekir. Kaldı ki, *kural olarak padişahlar tarafından konan kanunların yürürlük süreleri kendi hayatlarıyla sınırlıdır*¹⁵.

Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nin devletin sadece merkez teşkilatını düzenlediği, taşra yönetimi için herhangi bir hususa yer vermediği görülmektedir. Bu, Osmanlı Devlet yönetiminin içinde bulunduğu özel koşullar çerçevesinde anlaşılır bir durumdur. Osmanlı İmparatorluğu gibi idari ve mali mevzuatta bölgelere göre kanun dağınkılığı prensibi hükümran olan ve her biri ayrı teşkilat ve nizam ile idare edilen çeşitli imtiyaz ve muafiyetlere sahip bulunan zümrelere ve bölgelere sahip bir ülkede, umumi bir teşkilat ve idare kanunu tertip etmeye imkân yoktur¹⁶. Örneğin Orta Avrupa ve Balkanlarda takip edilen politika ile Hicaz Bölgesi ve Mısır gibi coğrafyalarda takip edilen politikaların farklılığı söz konusudur. Tabiatıyla bu farklılıkların idari ve mali düzene yansımaları kaçınılmazdır. Bu itibarladır ki, Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi ya da daha sonraki dönemlerde 19. yüzyıla kadar devletin bütün merkez ve taşra teşkilatını *birlikte düzenleyen* herhangi bir kanunnameye rastlanmaz. Osmanlı kanunları bazen merkezî teşkilat bazen de ilgili bölge/mahallin ihtiyacını karşılamaya matuf hazırlandığından sistematik bir tedvine ihtiyaç duyulmamış ve kamu hukuku tedricen gelişmiştir.

Muhtevâ açısından bakıldığında ise Osmanlı Devlet teşkilatına ilişkin derli toplu ilk bilgilere yer veren Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nin aslında bir Hatt-ı Hümayûnun olduğu görülür. En başta: "Bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur, evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar"¹⁷ ibaresi yer almaktadır. Bu ibareden Fatih'in bir *kanun koyucu* olarak hazırladığı

¹⁵ Aydın, a.g.e., s.67.

¹⁶ Ömer Lütfî Barkan, "Kanunname", İA, MEB Yayınları, C VI, İstanbul 1977, s.189.

¹⁷ İnalçık, *Devlet, Hukuk ve Adalet...*, s.43.

kanunu geleceğe tevarüs ettirmek istediği rahatlıkla görülmektedir. Esasen Fatih, yaptığı kodifikasyon ile devletin ihtiyaç duyduğu kamu hukukuna ilişkin birikimi geleceğe aktarmak isterken onunla birlikte imparatorluğa dönmüş olan devletin ihtiyaç duyacağı pratik bir çözümü önermektedir. Nitekim 19. yüzyıla kadar hatta bazı yönleriyle devletin yıkılışına kadar onun Teşkilat Kanûnnâmesi etkisini bir şekilde devlet yönetiminde göstermiştir. Bu etki başta teşrifat/protokol olmak üzere devletin özellikle merkez teşkilatında kendisini hissettirmiştir. Bununla birlikte Fatih'in, koyduğu kanunlar konusunda dogmatik olmadığı, koşullar gerektirdiğinde bunların değiştirilebileceği, Teşkilat Kanûnnâmesi'nin birinci babının sonunda yer alan şu ifadelerden hareketle rahatlıkla görülebilir: “Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi, şimdiden sonra gelen evlâd-ı kirâmımdan dahi islâhına sa'y etsünler¹⁸.” Devlet adamlığının yanında bir kanun koyucu olarak da Fatih'in ileri görüşlülüğü burada kendini göstermiştir.

Teşkilat Kanûnnâmesi'nin ön sözünde Leysî-zâdenin yer verdiği “Herkes müstefid olmak için ıstılâh u ibâretten ferâgat olunmuştur” şeklindeki ifade ise kanûnnâme dilinin sade tutulduğunu, amacın herkesin anlaması, dolayısıyla faydalanması olduğu anlaşılmaktadır. Kanunlar herkesi bağladığına göre, sorumluların kanunun dilini bilmeleri ve konulan hükümleri anlamaları kanunun amacına daha çok hizmet edecektir ki Fatih bu durumun farkındadır.

Osmanlı devlet teşkilatını ilk kez düzenleyen bu kanûnnâme üç bابتan/bölümden oluşmaktadır¹⁹:

Merâtib-i a'yân u ekâbir beyânındadır,
Selâfîn-i izâma lâzım olan tertîb ü âyîn beyânındadır.
Ahvâl-i cerâyim ve her ehl-i mansıbın âidleri beyânındadır.

Dikkat edildiğinde birinci bölümde devletin ileri gelenlerinin teşrifattaki/protokoldaki yerlerine, padişaha kimlerin arzda bulunabileceklerine ve kadıların mertebelerine yer verildiği görülmüş olup ikinci bölümde divan, has oda ve saray hizmetkârlarının bayramlaşma merasimlerine, üçüncü bölümde ise suç ve cezalara, devlet hizmetinde yüksek mevki ve makamlara ulaşmış olanların/mansıp sahiplerinin görevde ve emekli olduklarındaki gelirlerine ve son olarak devletin ileri gelenleri ile hanedan mensuplarına hitap etme şekillerine (Elkâb) yer verilmiştir.

¹⁸ Akgündüz, a.g.e., s.326.

¹⁹ Kanûnnâmenin yayımlanmış tam metni için bk. Özcan, a.g.m., s.29-51.

Devlet teşkilatını düzenleyen ilk kanûnnâme olması dolayısıyla mezkûr kanunun Osmanlı'dan günümüze anayasal tekâmül sürecinde önemli bir mihenk taşı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'ne tüm yönleriyle olmasa da (örneğin kardeş katli meselesi) 19. yüzyıla kadar müracaat edildiği, kanûnnâmenin esas alındığı görülmektedir. Şöyle ki; III. Murad,1571'de devrin veziriazamı Sokullu Mehmed Paşa'ya gönderdiği bir fermanla “hâlen tarîk-i ulemâya hayli ihtilâl ârız olup, kanûn-ı kadîm-i Sultan Mehemmed-i Gâzi zemânındaki gibi gözedilüb zemânımızda dahi ahsen olmak muradımdır”²⁰ şeklinde yaklaşımına benzer olarak bu kanûnnâme hakkında, reisülküttaplık da yapan Koca Müverrih Bosnalı Hüseyin Efendi “Eğerçi iktizâ-i rüzgârân ile ba'zıları tebdil ve tağyîr olmuşdur; ammâ ekseri hâlâ ma'mûlün-bihâdır” demektedir ki, sene 1645 dolaylarıdır²¹. Akgündüz'e göre, 1676 tarihinde tedvin olunan Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi de Fatih Kanûnnâmesi'nin tadil edilmiş ve genişletilmiş şekli olup Fatih Kanûnnâmesi'ndeki temel esaslar, aynen muhafaza edilmiştir²². XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan Osmanzâde Tâib'in Karamanî Mehmed Paşa hakkındaki; “Hâlâ düstûrû'l-amel olan kavânîn-i nâfi'anın ekseri netice-i tedbir-i isâbet-pezîridür” şeklindeki sözleri²³ kanûnnâme hükümlerinin büyük bir kısmının 18. yüzyılda da yürürlükte bulunduğunu ve uygulamada esas alındığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Özcan'ın ifade ettiği gibi Kanûnnâme-i Âl-i Osman'ın bir teşkilat tarihi kaynağı olarak da müstesna bir yeri ve önemi vardır²⁴.

Bütün bu anlatılanlarla birlikte, Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi uzun bir dönem etkisini devam ettirip yürürlükte kalsa da “anayasa” olarak adlandırılabilir bir belgeye Türk tarihinde uzun bir süre tesadüf edilmemiştir. Ancak kimi hukuk tarihçilerine göre Fatih Dönemi'nde bizzat Fatih'in emriyle hazırlatılan Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi doğrudan bir anayasa olarak yani *Fatih Anayasası* olarak kabul edilmektedir²⁵. Benzer şekilde mezkûr kanûnnâmeyi Osmanlı anayasa ve idare hukukunun temel kanun metni, *bir*

²⁰ Özcan, a.g.m., s.9.

²¹ Akgündüz, a.g.e., s.314; Özcan, a.g.m., s.12.

²² Akgündüz, a.g.e., s.314.

²³ Özcan, a.g.e., s.XVII.

²⁴ A.g.e., s.VII.

²⁵ Hasan Tahsin Fendoğlu, **171 Soruda Başkanlık Sistemi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, s.42.

tür anayasası olarak değerlendiren yaklaşımlar da söz konusudur²⁶. Aydın da, bu kanûnnâmeyi devletin esas yapısını düzenleyen bir anayasa faaliyeti olarak değerlendirmekte ve “Fatih döneminde hazırlanan teşkilat kanunnâmesinden sonra Türk hukuk tarihinde görülen *diğer bir yazılı anayasa 1876 Kanûn-i Esâsî'dir*” şeklindeki tespitiyle Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'ni Türk hukuk tarihinde yerini almış *bir anayasa* olarak kabul etmektedir²⁷.

Yukarıda da değinildiği üzere devlet teşkilatını ilk kez düzenleyen hükümleri ihtiva etmesi yönüyle anayasal bir yönü bulunan bahsi geçen kanûnnâmenin, temel haklara yer vermemesi, *padişahın yetkilerini kısıtlamak bir tarafa onu devlet yönetiminde mutlak yetkili hâle getirmesinden hareketle* şekli ve muhteva açısından bir anayasa olarak ele alınamayacağı değerlendirilmektedir. 19. yüzyıla kadar kimi yönleriyle kanûn-ı kadîm olarak yürürlükte kalması ve bu kanunun esas alınması (ma‘mûlün-bih) bu gerçeği değiştirmeyecektir. Netice itibarıyla Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin Fatih sonrası dönemde *normlar hiyerarşisi* bağlamında teorik bir üstünlüğü ve bağlayıcı bir tarafı hukuken söz konusu değildir. Örfi kanun koyucunun (padişah) yaptığı kanunların kural olarak kendi dönemini bağladığı, Osmanlı hukuk sisteminde her padişahın devleti tüm yönleriyle yeniden tasarlayacak yetkisinin bulunduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda Fatih sonrası dönemde de Teşkilat Kanûnnâmesi'nin uygulamada bazı hususlarda esas alınması (düstûrî'l-amel) mezkûr kanunun hukuki bağlayıcılığı ile değil, ihtiyaca cevap verebilmeye devam etmesiyle ilgilidir. Diğer taraftan İstanbul'u gelecek nesillere emanet bırakan Fatih'e duyulan saygı, devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Tarihteki başarıları nedeniyle bugün de mümtaz ve müstesna bir değer ifade eden Fatih'e, kendisinden sonra devleti yöneten padişahların da büyük hayranlık duyduklarını, büyük atalarına (ecdâd-ı izâm) minnet beslediklerini belirtmek gerekir. Bu durumun onun döneminde hazırlanan hukuki düzenlemelere de itibarı olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. Ancak daha da önemlisi bahsi geçen kanunların ihtiyaca cevap veren niteliğe sahip olmasıdır.

Fuad Köprülü, İslam devletlerinde çok eskiden beri fikhın dışında ve hatta onunla hiç mukayyet/bağlı olmayarak geniş bir législation/yasama faaliyetinin bilhassa amme/kamu hukukunda daima mevcut olduğunu Türk-İslam

²⁶ Abdullah Demir, “Hukuk Tarihimiz Açısından Fatih Sultan Mehmet”, **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 21-22 Aralık 2012 İstanbul**, Editör: Fethi Gedikli, On iki Levha Yayınları, İstanbul 2014, s.120-121; Akgündüz, **a.g.e.**, s.311.

²⁷ Aydın, **a.g.e.**, s.106.

Devletleri'nden de örneklerle vurgulamıştır²⁸. Mutlak otoritesini devlet teşkilatında kanunlar koymak suretiyle gerçekleştirmek ve pekiştirmek isteyen Fatih Dönemi, Osmanlı örfi hukukunun gelişmesinde kesin bir dönüm noktası olduğu gibi bu dönemde atılan adımlarla Fatih, *Osmanlı hukuk anlayışı ve kanunları üzerinde de kesin ve sürekli bir etki yapmıştır*.²⁹ İnalçık; Osmanlı padişahlarının en güçlüsü ve serbest fikirlisi olarak devlet teşkilatına yönelik olarak serbestçe kanun koyabilen ve kanun padişahı olan Fatih'in attığı adımlar dikkate alındığında, *şerî'ât karşısında sırf kamu yararı için hükümdarın kendi iradesiyle bağımsız kanunnâmeler çıkarmasının İslâmî esaslara değil ancak Türk-Moğol geleneğine bağlanabileceğini*, Türk hükümdarının kendi iktidarına ortak veya onun üstünde otorite tanımayan mutlak karakterini daima sakladığını ve İslam dinine en fazla riayetkâr sayılan Türk hükümdarlarının bile devlet otoritesini her şeyin fevkinde/üstünde tuttuğunu ifade etmiştir³⁰. Bu durumda İnalçık, örfi hukuk kapsamında yer alan devlet yönetimini düzenleyen hususlarda Fatih'in mutlak surette *tam bir yasama yetkisi kullandığına* işaret etmiş olmaktadır. Barkan da şeri hukuk nazari ve zahiri olarak her sahada tatbik edilir gözükmeye rağmen Türkiye'de bilhassa idare ve teşkilat hukuku ile amme müesseseleri sahasında millî veya örfi hukuk gelişebildiğini, İslam devletlerinde hükümdarların devletin nizam ve teşkilatı ile idare usullerinde şeriat ile sarîh bir şekilde çarpışmadan yenilikler yapmak hususunda serbest hareket ettiğini bazen de örneğin bir kısım vergi konusunda şeriata tamamen aykırı hareket edildiğini, emir ve kanun koyma yoluyla yapılan düzenlemelerin ise meşru ve isabetli olduğunu dini bir otoriteye de tasdik ettirmiş olmak için kanunnamelere *sonradan şeyhülislam fetvası eklendiğini* ifade etmiştir³¹.

Benzer şekilde, Osmanlıda örfi hukukun; emir ve fermanlar ve açıkça kanun vaz etme yolu ile teşekkül ve inkişaf etmiş olduğuna, kuvvetini teşkilatlı bir devlet idaresinin ihtiyaç ve tecrübeleriyle gündelik hayatın zaruretlerinde bulunan amelî ve dinî kayıtlardan azade bir hukuk olduğuna vurgu yapılmıştır³². Ancak bu konuda da ilim dünyasında hemfikir olma durumu söz konusu değildir. Şöyle ki, diğer padişahlar gibi Fatih'in de İslam hukukunun "ulu'l-

²⁸ M. Fuad Köprülü, "Fıkıh", **İA**, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s.615-617.

²⁹ İnalçık, **Devlet, Hukuk ve Adalet...**, s.41.

³⁰ İnalçık, **a.g.e.**, s.36 ve 41-42.

³¹ Barkan, a.g.m., s.185-186 ve 190.

³² A.g.m., s.190.

emr”e tanıdığı *sınırlı yasama yetkisini* kullanabildiği ifade edilmiştir³³. Bu görüşe göre Fatih bu bağlamdaki sınırlı yetkisini sonuna kadar kullanmış ve örfi hukuk alanında ciddi tedvinata girişmiştir. Bununla birlikte hükümdar emir ve fermanlarının oluşturduğu örfi hukukun, şeri hukukun birtakım hükümlerini ortadan kaldırmak veya değiştirmek iddiasıyla ortaya çıkmış olmayıp bilakis *şer’î hukukun tanıdığı yetki çerçevesinde veya bu hukukun düzenlemediği alanlarda hüküm koyulmasının* söz konusu olduğu tespitiyle sınırlı yasama yetkisine dikkat çekilmiştir³⁴. Ancak bu görüş sahipleri Osmanlı Devleti’nin diğer Türk-İslam Devletleri’nden farklı olarak örfi hukuku daha yaygın bir alanda ve daha yoğun bir şekilde kullandığını ifade etmiştir³⁵.

İslam Arap ve İslam Türk Devletleri’nde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de *hukukun esas itibariyle İslâm hukukundan oluşmakta olduğuna* bu durumun İslam dininin sadece inanç ve ibadet esaslarından oluşmayıp hukuku da içine almak üzere hayatın bütün yönlerini düzenleyen bir sistem olmasından kaynaklandığına dikkat çekilmiştir³⁶. Aydın, hukuk âlimlerinin bu hukukun kaynaklarına dayanarak fıkıh usulü ilmindeki esaslar çerçevesinde yapmış oldukları içtihatlarla gelişen İslam hukukunun, daha çok özel hukuk ile kamu hukukunun bazı alanlarında geliştiğini devlet teşkilatı, idare, ceza ve vergi gibi kamu hukuku alanında yeni hukuki düzenlemelere ihtiyaç bulunduğunu, Osmanlıların bu bağlamda bir taraftan eski Türk devletlerinden tevarüs eden geleneğin diğer taraftan ise Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Memlûkler’den gelen İslami mirasın kendi zaman ve şartlarına uygun bir sentezini ortaya koymayı başardığına dikkat çekmiştir³⁷. Görüldüğü üzere Fatih’in örfi hukuk alanındaki yasama yetkisinin çerçevesi noktasında da bir uzlaşma söz konusu değildir. Tartışma örfi hukuk düzenlemelerinin İslam hukukuna rağmen yapılıp yapılamayacağı noktasındadır. Esasen tarihsel realite bu noktada teoriyle pratiğin her zaman uyumlu gitmediğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı örfi hukuk sistemi teorik olarak İslam hukukuna uygunluğu esas almakla birlikte uygulamada tümüyle İslam hukukunun çizdiği çerçevede ilerlememiş olup bazı aykırılıkları da barındırabilmiştir. İslam hukuku kapsamında

³³ Akgündüz, **a.g.e.**, s.305.

³⁴ Halil Cin ve Gül Akyılmaz, **Türk Hukuk Tarihi**, 13. Baskı, Sayram Yayınları, Konya 2021, s.76 ve 78; Aydın, **a.g.e.**, s.66 ve 73-74.

³⁵ Cin ve Akyılmaz, **a.g.e.**, s.77.

³⁶ Aydın, **a.g.e.**, s.65.

³⁷ **A.g.e.**, s.67, 72 ve 77.

olduğu hâlde buna açıkça ters düşen örfî kanun hükümlerine rastlanabilmektedir. Teokratik niteliği haiz Osmanlı Devleti'nde örfî hukuk alanında yapılan düzenlemelerde şerî hukukun genel prensiplerine aykırı düşmemeye gayret edilse de bunun aksi örnekleri görülebilmektedir. Bazı durumlarda İslam hukukuna şeklen riayet etmek adına fetva alınmıştır³⁸. Osmanlı Devleti'nde padişahın örfî hukuk koyma yetkisi dolayısıyla yasama yetkisi özellikle ilk dönemlerde çok geniş bir kapsama erişmiş ve zamanla örneğin Fatih ve Kanuni, İslam hukukunun koyduğu bazı ceza kurallarını dahi değiştirebilmişlerdir³⁹. Örneğin hırsızlık ve zinaya para cezası verilmiştir⁴⁰. Bu cezaların suçun unsurlarının şerî hukuk kapsamında ispatlanamadığı için hükümdarın tazir cezası yetkisi bağlamında değil, işlendiği sübut bulmuş suçun mahiyetinin cezai karşılığının farklı olmasının tercih edilmesiyle ilgili olduğu değerlendirilmektedir. Osmanlı kamu hukuku zaman zaman İslam hukukunun dışına çıkarak gelişen bir özelliğe sahip olmuştur⁴¹.

Siyasi (anayasa) ve idare hukuku ile ticaret ve ceza hukukunda fikhın rolünün çok az ve tesirsiz olduğuna dikkat çeken Köprülü, fıkıh kitaplarında yer alan şerî cezalardan örneğin el kesme (hırsızlık kapsamında), recim (zina kapsamında) gibi cezalar amme vicdanına uymadığı için cezaların çok nadir hâllerde uygulandığını, aynı şekilde fıkıh hükümlerine aykırı olarak pek çok örfî vergi konulup varlığını daima devam ettirdiğini belirtmiştir⁴². Ticaret ve vergi hukuku, ceza hukuku kapsamında (zina ve hırsızlık) suçun unsurlarının tam oluştuğu hâlde bazı had cezalarının değil daha hafif olanın uygulandığı, miras hukukunda da şerî hukuk dışına çıkılabildiğinin örnekleri görülmektedir⁴³.

Kardeş katli meselesinde de durum bu yöndedir. Fatih'in kardeş katli konusunda izlediği politikanın ana nedeni egemenliğin bölünmezliği ilkesini ka-

³⁸ Cin ve Akyılmaz, **a.g.e.**, s.85.

³⁹ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, 9. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 1999, s.81 ve 186.

⁴⁰ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, **a.g.e.**, s.186; Bu konu üzerine *münhasıran yapılmış bir çalışma serisi için bk.* Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler I", **AÜHF**, C III, S 1, Ankara 1946 ss.125-146; Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler II", **AÜHF**, C III, S 2, Ankara 1946 ss.365-383; Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III", **AÜHF**, C IV, S 1, Ankara 1947, ss.48-74.

⁴¹ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, **a.g.e.**, s.138.

⁴² Köprülü, **a.g.m.**, s.614.

⁴³ Cin ve Akyılmaz, **a.g.e.**, s.86.

bul etmesidir⁴⁴. Bu durum ceza hukukunu ilgilendirmekle beraber konunun siyasi yönü ağır basmaktadır. Bu amaçla hareket eden Fatih'in şeri hukuka şeklen *uyumak* gibi bir kısıtla hareket ettiği, başta fetret devri olmak üzere yaşanan kötü tecrübelerden hareketle *kardeş katli meselesini* örfi hukuk kaidesiyle hükme bağladığı açıktır. "Ekser ulemânın tecvîz ettiği" bu uygulamanın üzerinde uzlaşma bulunmadığı, bunun temelinde fetvanın İslam hukukunun temeli olan Kur'an'a uygunluk sorunu taşıdığı, mutlak hâkimiyetini kurmak isteyen hükümdarın beklentisinin ise bir kısım ulema tarafından karşılandığı ya da karşılanmak zorunda kalındığı anlaşılmaktadır. Kardeş katli meselesinin şeri hukukla bağlantısını kurmak ve ona uygunluğunu elde etmek adına şehzadelerin cezalandırılmalarının devlete isyan (bağy) ile ilişkilendirilip had suçu kapsamında değerlendirilmeye çalışıldığı görülse de bu suçun maddi ve manevi unsurlarıyla ilişkilendirilmesi mümkün olmayacak derecede bazen kundakta veya küçük yaşta bazen de hasta durumdaki pek çok şehzade için uygulandığı dikkate alındığında, kardeş katli uygulamasının esasen şeri hukuka uygunluğu tartışmalı olan bir örfi hukuk müessesesi olduğuna işaret edilmiştir⁴⁵. Barkan'ın ifade ettiği gibi, Osmanlı padişahları, kendilerine ayrılmış olan sahalarda din kitaplarını karıştırmaya ve şeyhülislamlardan fetva almaya lüzum görmeden kanunları vazetmişlerdir⁴⁶. Zeki Velidî Togan da Osmanlı kanunnamelerinin şeriat ile epey uzlaştığına, hatta şeriatın bir kadiri mutlak vaziyete geçtiğine ancak buna rağmen Gaziler ve Rum Sultanı olan Fatih'in bir buçuk asırlık bir zaman zarfında takarrür etmiş olan salahiyetine şeriatın karışmasına katiiyen yol vermediğine dikkat çekmiştir⁴⁷.

II. Reform Döneminde Türkiye'de Anayasal Hareketler ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu

Osmanlı devlet ve toplum yapısında 19. yüzyılda yaşanan değişim ve dönüşümün hızı, tüm dünyada olduğu gibi önceki yüzyılların aksine *aritmetik değil, geometrik artış* ile gerçekleşmiştir⁴⁸. Devlet yönetiminde, sistemi sil baştan sorgulayan ve buna bağlı olarak köklü reform gerekliliğiyle atılması kaçınıl-

⁴⁴ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, **a.g.e.**, s. 183; Cin ve Akyılmaz, **a.g.e.**, s.117.

⁴⁵ Cin ve Akyılmaz, **a.g.e.**, s.119-120.

⁴⁶ Barkan, **a.g.m.**, s.192.

⁴⁷ Togan, **a.g.e.**, s.390.

⁴⁸ Zeki Eraslan, **Şûrâ-yı Devletten Danıştaya: Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922)**, TTK Yayınları, Ankara 2018, s.1.

maz olan adımlar bu yüzyılda söz konusu olabilmıştır. Bu sebeple 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için gelişen dünyaya ayak uydurma ve bu dünya ile bütünleşmek adına fevkalade reformist adımların cesurca atıldığı bir kesit olmuştur. Nitekim bu yüzyılda oldukça ciddi anayasal gelişmeler de söz konusu olmuş ve netice itibarıyla yüzyılın son çeyreğinde ilk anayasa olan Kanûn-ı Esâsî (1876) hayata geçirebilmiştir.

Osmanlı Devleti'ne Batı tesirinin (Garplılışma) Tanzimat'tan önce, bir asrı aşan zaman zarfında başladığı ancak II. Mahmut'a kadar devlet teşkilatına yansımadağı bu anlamda Tanzimatın “garplılışmak vadisinde ilk hareket olmadığı” ancak çağdaşlaşma tarihinde çok önemli bir yer tuttuğu ifade edilmiştir⁴⁹.

Devletlerin yaşadığı büyük ve derin sarsıntıların köklü reform hareketleri ve bu bağlamda anayasal gelişmelerin kaynağı olduğu şüphesizdir. Devletlerin yönetim düzeninde vatandaşların hak ve özgürlüklerini yazılı belgelere dayandırma çabasının yoğunlaşması, 19. yüzyılın en belirgin özelliklerinden biridir. İşte bu çabalar genellikle “anayasacılık hareketleri” olarak anılır⁵⁰. Çoğu zaman değiştirilişleri gibi, yapıları da toplumsal güçlerin tam bir denge içinde buldukları sırada olmaz. Anayasaların birçoğu aslında bir ihtilalin ya da yerleşik düzeni alt üst edici büyük bir olayın arkasından yapılır⁵¹. Bu çerçevede, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren içeride ve dışarıda çöküş belirtileriyle karşı karşıya olan Osmanlı Devleti'nin o zamana kadar sürekli kaçındığı Avrupa medeniyeti ile ilişki kurması ve bu medeniyetin tesirlerine kapı araması kaçınılmaz olup Tanzimat'ın, korkunç durumdaki Osmanlı Türkiye'sinin kurtuluşuna büyük yardımı olduğu ifade edilmiştir⁵².

Reform hareketlerinin temel motivasyonu, devleti ayakta tutacak tedbirleri çok yönlü almaktır. Bu doğrultuda Gülhane Hatt-ı Hümayûnu diğer pek çok sahada olduğu gibi hukuki nizam ve devlet teşkilatında da yeniliklerin başlangıcı olarak görülmüştür⁵³. Bunun sonucu olarak Osmanlı bürokrasisinde

⁴⁹ Enver Ziya Karal, “Tanzimattan Evvel Garplılışma Hareketleri (1718-1839)”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.13 ve 29.

⁵⁰ Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 11. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1997, s.12.

⁵¹ Soysal, **a.g.e.**, s.9.

⁵² Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s.11-12.

⁵³ Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilât Hukuku**, Cilt I, Baha Matbaası, İstanbul 1960, s.79.

daha geniş anlamıyla devlet idaresinde hukuki ve rasyonel idare tipine geçiş söz konusu olmuştur. Ancak toplumsal örgütlenmenin ulaştığı en ileri düzey ve düzen olan hukuk devletine⁵⁴ dönüşebilmek için Cumhuriyet Türkiye'sini beklemek gerekecektir. Bununla birlikte 19. yüzyılda 1808 Sened-i İttifak'tan 1876 Anayasası'na atılan tüm reformist adımlar bugünkü siyasal ve hukuki düzenin temelini oluşturmuştur⁵⁵. Son dönemde inceleme konusu yapılan ve ayrıntılarına ilgili başlıkta yer verileceği üzere 19. yüzyıl anayasal gelişmelerini Sened-i İttifak'tan bir yıl önce imzalanan 1807 tarihli Hücet-i Şer'iyeye ile başlatmak daha isabetli bir yaklaşım olacaktır. Osmanlı tarihinin tümü dikkate alındığında ise Osmanlı-Türk Anayasacılığının ilk izlerine devlet teşkilatını ilk kez düzenleyen kanun olması dolayısıyla Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi'nde rastlanabildiği görülmektedir.

Anayasa hukukçusu ve tarihçisi Tarık Zafer Tunaya: “Anayasalar tarihsel gelişim süreçlerinin kavşaklarıdır. Bu bakımdan ilk anayasa ile sonuncu anayasa arasında görünen ve görünmeyen bağlar vardır⁵⁶” tespitinde bulunmaktadır. Bu tespitin anayasal gelişmeler için de geçerli olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi anayasal yönü bulunan ve bazı yönleriyle 19. yüzyıla kadar tevarüs edebilen oldukça önemli bir adımdır.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu özelinde bakıldığında ise bu fermanın Türkiye'de *modern anlamda* yasal ve anayasal reformların başlangıç noktasını teşkil ettiği, bir mihenk taşı olduğu ifade edilebilir. Ancak Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun Türk Anayasa Tarihindeki yerine ve bu bağlamda anayasal niteliğine değinmeden önce 19. yüzyılın hemen başında meydana gelen iki önemli anayasal gelişme olan Hücet-i Şer'iyeye ve Sened-i İttifak'a kısaca değinmekte fayda görülmektedir.

II.1. Hücet-i Şer'iyeye

III. Selim ve Nizâm-ı Cedîd Devri'ni sona erdiren Kabakçı Ayaklanması'nın akabinde yeniçerilerin desteğiyle IV. Mustafa, padişah yapılmış ve yeniçeriler ile padişah arasında “Hücet-i Şer'iyeye”⁵⁷ adlı bir sözleşme 31 Mayıs 1807

⁵⁴ İl Han Özay, **Günişığında Yönetim II (Yargısal Korunma)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2004, s.3.

⁵⁵ Özay, **a.g.e.**, s.6.

⁵⁶ Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-î Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği”, **T.C.T.A.**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.27.

⁵⁷ Yapılan akademik çalışmalarda yeterince değerlendirilmediği görülen bu konuda

tarihinde imzalanmıştır. Buna göre *isyancılardan hesap sorulmayacak*, onlar da verilen emirlere riayet edecek ve devlet işlerine karışmayacaklardı.

Padişahın isyancılardan *hesap sormamayı* resmen kabul etmesi yani *iktidarını sınırlandırması* Osmanlı tarihi için bir ilki yansıtmaktadır. Ancak Hücet-i Şer'iyyenin bu yönü sahayla ilgili araştırma yapan tarihçi, hukuk tarihçisi ve anayasa hukukçularının dikkatini yeteri kadar çekmemiştir⁵⁸. Oysaki belge içeriği ve başında yer alan Hatt-ı Hümayûn dikkatli incelendiğinde oldukça dikkat çekici ibarelere yer verildiği görülmektedir. Şöyle ki, belgenin muhtevasına uygun ve onu teyit eder şekilde isyan sonrasında padişah IV. Mustafa'ya ait Hatt-ı Hümayûnda "... Mademki iş bu sened-i mu'teberede olan şerâite yeniçeri kullarım tarafından ri'âyet ile muktezâ-yı ta'ahhüdleri üzerine bundan sonra *cüz î ve küllî umûr-ı Saltanat-ı seniyyeme müdâhele etmeyüp* ecdâd-ı izâmım zamanlarında olduğu gibi her bir husûsda emri fermân-ı şâhâneme inkıyâd u mütâbe'at ve zabıtalارına her hâlde itâ'at ederler..." şeklinde yer alan bu ibarelerin devamında Allah ve Peygamber adına taahhütte bulunmuş olup Hatt-ı Hümayûn'un "... bu husus için gerek taraf-ı Hilâfet penâhımdan ve gerek vüzerâ-yı izâm ve vükelâ-yı fihâm ve zabıtân-ı devlet-i ebed-kıyâmım taraflarından ferd-i âferide hiçbir vakitte mu'âheze ve mes'ul olmaya" ifadeleriyle tamamlandığı görülmektedir⁵⁹.

Belgeden anlaşıldığı üzere Kabakçı İsyanı'na katılan yeniçerilerin isyan sonrası endişeye kapıldıkları, bu belgeyi şeri mahkemeden de tescil ettirdikleri, hayatlarını emniyet altına almaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak belgenin şeri mahkemeden tescil edilmesine duyulan ihtiyacın daha ziyade bahsi geçen isyanda yeniçerilere destek verdiği bilinen ulemanın kendisini daha sağlam bir güvenceye almak istemesinden kaynaklanmış olabileceği değerlendiril-

ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hücet-i Şer'iyye", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S 4, İstanbul 2001, ss.33-48. Bu belge Tarih-i Cevdet'te de yer almıştır. Bk. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Yayına Haz. Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, TOBB Yayınları, Ankara 2017, s.2497-2499. Hücet-i Şer'iyyenin günümüz harflerine yapılmış çeviri yazısı için bk. Mehmet Yıldız, **Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.5-7.

⁵⁸ Bu tespitin istisnasını son dönemde yapılan bir çalışmada görmekteyiz. Çalışmada Hücet-i Şer'iyye adlı belgenin hukukçuların gözünden kaçtığına işaret edilmiştir. Bk. Ayhan Ceylan, "Osmanlı Devleti'nde Anayasal Bir Belge: Hücet-i Şeriyye", **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 21-22 Aralık 2012 İstanbul**, Ed. Fethi Gedikli, On iki Levha Yayınları, İstanbul 2014, ss.589-598.

⁵⁹ Yıldız, **a.g.e.**, s.5.

dirilmektedir. Dikkati çeken önemli husus yeniçeri ve ulemanın desteği ile padişah olan IV. Mustafa'nın onların taleplerine boyun eğmesi ve iktidarını sınırlandırmasıdır. Belge bu yönüyle anayasal nitelik taşımaktadır⁶⁰. Ferman-da yer alan “cüz’î ve küllî umûr-ı Saltanat-ı seniyyeme müdâhele etmeyüp” ibareleri, yeniçerilerin kısmen ya da tamamen iktidarına müdahale etmemesi karşılığında IV. Mustafa'nın belgede ileri sürülen koşulları uygun bulduğu görülmektedir. Çok ilginç bir nokta IV. Mustafa'nın iktidarına “kısmen müdahale edilmemesine” dahi rıza göstermesidir ki, bu durum Osmanlı tarihinde bir ilki göstermektedir. Esasen aşağıda yer verilecek olan Sened-i İttifak'ın da anayasal yönü iktidarın sınırlandırılması noktasındadır. Hatta denilebilir ki, Hücet-i Şer’iyye, Sened-i İttifak’a göre daha net bir şekilde iktidarı sınırlandırmıştır. Belgenin bu yönü, Sened-i İttifak için öne sürülen “iktidarı sınırlayan ilk belge” olduğu tespitinin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir kanaatindeyiz. Esasen bu yönüyle belge, Sened-i İttifak’a öncülük etmiştir. Sadece taraflar değişmiştir. IV. Mustafa Dönemi’nde Yeniçeriler ile II. Mahmut Dönemi’nde ise âyanlar ile pazarlık masasına oturulmuştur. Ceylan'ın, Hücet-i Şer’iyye, XIX. yüzyılda ortaya çıkan anayasal belgeler serisinin ilki olarak kabul edilmelidir şeklindeki yaklaşımı⁶¹ tarafımızca da isabetlidir. İşin bu yönü dışında her ikisinin de başkaca bir anayasal bir muhtevaya sahip olmadığı görülmektedir.

IV. Mustafa Dönemi’nde Hücet-i Şer’iyye ile merkezî otoritenin yeniçeriler karşısındaki taviz ve mevzi kaybı, onlara karşı destek ve denge unsuru olarak görülen âyan ile imzalanan Sened-i İttifak ile II. Mahmut Dönemi’nde aşılma-ya çalışılmıştır. Devletin ayakta kalabilmek için kendi içindeki güç unsurlarını dengede tutma, birbirine alternatif olarak kullanmak için sözleşmeler akdetme yaklaşımı ise hiç kuşkusuz merkezî otoritenin ciddi bir şekilde sarsılmasının sonucudur. Devlet otoritesinin ciddi anlamda sarsılması her durumda anayasal bir hareket olarak ifade edilebilecek bir sonuç vermemiştir. Örneğin 1632 yılında IV. Murat Dönemi’nde de bir isyan söz konusudur. Yeniçeri ve sipahi iş birliğiyle çıkarılan isyanda bazı devlet adamlarını isyancılara karşı koruyamasa da isyan, IV. Murat tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır. Padişaha itaat ve sadakat noktasında hem yeniçeriler hem de sipahilerden Kur’an üzerine kadı huzurunda yemin alınması ve bu yeminlerin imzalanmasıyla Mayıs 1632 yılında Sinan Paşa Köşkü’nde toplanan büyük meşveret meclisinde IV.

⁶⁰ Ceylan, a.g.m., s.595.

⁶¹ A.g.m., s.595.

Murat tarafından devlet otoritesi yeniden teşekkül ettirilmişti⁶². Her ne kadar isyancıların talebiyle bir Ayak Divânı toplamak zorunda kalsa da IV. Murat, *yazılı bir belgeyle isyancılara herhangi bir taviz vermediği* gibi gösterdiği di-
rayet karşısında emir ve talimatları isyancılar tarafından derhal kabul görmüş
ve isyana karışanlar tecziye edilmişlerdir. Bu süreç *iktidarın sınırlandırılması*
değil bilâkis güçlendirilmesi ile sonuçlandığından mevcut belgeler ışığındaki
bu gelişme kanaatimizce anayasal bir hareket olarak nitelendirilemez.

II.2. Sened-i İttifak

Osmanlı Devleti'ndeki anayasal gelişmelerden bir diğeri de Sened-i İttifak'tır. II. Mahmut, bir taraftan yeniçerilere diğerk taraftan ise taşra yerel güçleri olan âyanlara karşı merkezî otoriteyi temin için Alemdar Mustafa Paşa'nın gayret ve girişimlerine ihtiyaç duymuştur. Bu amaca hizmet eden ve bu imkânı temin eden Sened-i İttifak'ın 6. maddesiyle⁶³ (Âyan ve eyalet valilerinin fitne ve fesâd durumunda Padişaha güçlü bağılılıklarını/râbıta-i kâviyye düzenlemek-
teydi.) önemli derecede amacına ulaşmıştır. Ancak Sened-i İttifak, Osmanlı Devleti'nin âyanları kontrol etme kabiliyetini kaybetmeye başladığı gerçeğinin dışı vurumu olduğu kadar aynı zamanda merkezde yer alan diğerk bir silah-
lı güce, yeniçerilere, karşı denge unsuru olarak âyanlardan destek arayışıdır.

Sened-i İttifak ile âyanların, Batı'daki burjuva sınıfına benzer olarak devletin yönetim sistemi çerçevesinde anayasal düzen tesis etmek ya da parlamenter sistem için mücadele vermek gibi herhangi bir çaba içinde olmadıkları açıktır. Batı'da feodal düzenin çöküşü, mutlak yetkilere sahip krallıkları beraberinde getirmiştir. Coğrafi keşiflerden sonra ise zengin burjuva sınıfının doğması ve yönetime katılma isteği parlamenter sistem arayışları ile neticelenmiş ve bu durum İngiltere örneğinde evrimle, Fransa örneğinde ise devrimle/ihtilalle sonuçlanan bir değişim ve dönüşüme yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise tımar sisteminin bozulması Batı'dakine benzer bir sonuç ortaya koymamıştır. Kaldı ki, Batı'daki gelişen sürecin Osmanlı Devleti'nde aynen ya da benzer şekilde gerçekleşmemesi de gayet doğaldır. Çünkü siyasal, sosyo-ekonomik

⁶² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye**, Cilt II, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 208-212.

⁶³ **BOA**, Hatt-ı Hümayûn (No: 35242); Bu belgenin çeviri yazısı için bk. A. Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri**, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985, ss.3-7; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S 2, İstanbul 1998, ss.209-222; Yıldız, **a.g.e.**, s.12-17.

ve dinî faktörlerin tetiklediği tarihsel gelişmelerin seyri ülkelere göre oldukça farklılık arz etmektedir. Batı ülkelerinde burjuvazinin oynadığı rolü yerine getirecek dikkate değer bir Türk orta sınıfı yoktur. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde aydınların çoğu şu ya da bu şekilde resmî görevler vasıtasıyla yönetime bağlıdır⁶⁴.

Sened-i İttifak *hukukî anlamda* iki taraflı bir belge, bir misak ya da sözleşme niteliğindedir⁶⁵. Osmanlı Devleti'nde padişah kural olarak şeriata uymak zorundadır. Ancak mutlak monarşi vasfında olan devlet yönetiminde Padişahın yetkilerini kısıtlayacak hukuk kuralları ve bu kuralları etkili kılabilecek hukuki mekanizmalar yoktur⁶⁶. Sened-i İttifak ile Osmanlı tarihinde *ilk kez* görünürde de olsa padişah otoritesinin sözleşme niteliğindeki bir belgeyle sınırlandırıldığı ifade edilmiştir⁶⁷. Özbudun'a göre bu belge, Osmanlı Devleti'nde anayasal gelişmenin ilk adımıdır⁶⁸. Görüldüğü üzere Sened-i İttifak'ın padişahın yetkilerini kısıtlayan ilk belge olduğu yönünde yaygın bir kanaat söz konusudur. Ancak yukarıda da değinildiği üzere bu doğrultuda akdedilen ilk sözleşme ve padişahın yetkilerini kısıtlayan ilk belge kanaatimizce Hücet-i Şer'iyyedir. Diğer taraftan kimi araştırmacılara göre ise âyanlığı meşrulaştıran, kurumlaştıran fakat onları zapturapt altına da alan, 1808'de imzalanan Sened-i İttifak, devleti bambaşka esaslara göre yeniden kuran bir sözleşme, bir çeşit anayasadır⁶⁹. Sened-i İttifak'ın anayasal hareketlerde bir kilometre taşı olduğu ifade edilebilirse de bir anayasa olarak ele alınamayacağı ortadadır⁷⁰. Nitekim bu belge bir anayasa metninde bulunması gereken hususlara yer vermemektedir. Âyanların kendi çıkarları dışında halk için mücadele verdiklerine dair bir veri elimizde bulunmamaktadır. Senedin 5. maddesinin hanedanların/âyanların

⁶⁴ Roderic H. Davison, **Reform in Ottoman Empire, 1856-1876**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1963, p.187. Davison'un bu eseri Osmanlı reform hareketlerini en iyi tahlil eden çalışmalardan biridir.

⁶⁵ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", **T.C.T.A.**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.13.

⁶⁶ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 4. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara 1995, s.3.

⁶⁷ Soysal, **100 Soruda Anayasanın...**, s.19.

⁶⁸ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.3.

⁶⁹ Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler, 13-14 Mart 1985**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1994, s.8.

⁷⁰ Anayasa hukukçusu ve tarihçisi Tunaya'nın yaklaşımı da bir anayasa olmadığı yönündedir. Bk. Tunaya, a.g.m., s.27.

“...uhdesine muhavvel mahâl hududuyla...” sınırlı olmak üzere geleceklerini teminat altına almakta ve onlara hukuki meşruiyet sağladığı görülmektedir. Kaldı ki, halk da âyanlardan ziyade merkezî yönetime bağlılık hissetmektedir. Halkın böyle düşünmesini anlamada senede yansıyan şu yaklaşım açıklayıcı olacaktır. Sened-i İttifak’ın 7. maddesi (Şart-ı Sâbi’): “Fukara ve re’âyânın himâyet ve siyâneti dahi esâs olduğuna nazaran hânedânân ve vücûh tarafından zîr-i idarelerinde olan kazâların âsâyîşine ve fukarâ ve re’âyânın tekâlifleri emrinde hadd-i i’tidâle ri’âyet husûsuna dikkat olunmak lâzîmeden olmağ- la, ref’i mezâlim ve ta’dîl-i tekâlif husûsuna vükelâ ve memâlik hânedânları beynlerinde bi’l müzâkere ne vechile karar virülür ise ânın dahi devâm ve istikrarına ve mugâyiri olarak zulm ü ta’addi vukû’a gelmemesine i’tinâ oluna. Ve her hânedân yek-diğerin hâline nezâret birle, hilâf-ı emr ü rızâ ve mugâyir-i şerî‘at-ı garrâ zulm ü ta’addî eder olur ise sâlimen ani’l-garaz Devlet-i Aliyyeye ihbâr eyleyüp bi’l-ittifâk men‘ine ikdâm oluna.”

Metinde yer alan ibarelerden de anlaşıldığı üzere, halkın âyanlardan kaynaklanan haksız vergi yükü altında ezilmemesi, zulmün kaldırılması karara bağlanmakta ve bu karara (hilâf-ı emr ü rızâ ve mugâyir-i şerî‘at-ı garrâ zulm ü ta’addî eder olur ise) aykırı hareket edecek âyanın merkezî yönetime ihbar edileceği ve ittifakla haksızlıkların önleneceği noktasında bir uzlaşma ortaya çıkmaktadır. Dikkati çeken husus, âyanın halk için bir talepte bulunmadığı, tam tersine halk için kaygılanan merciinin merkezî yönetim olduğu ve halkı âyanların mevcut ve muhtemel baskısından korumak istediğidir. Halkın da beklentisi bu yöndedir. Yani halk, hak arayışında ya da daha doğru bir ifadeyle haksızlığa uğramamada veya bunları önlemede merkezden çevreye doğru bir beklenti içerisinde olmuştur.

II.3. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu

Osmanlıdan günümüze Türkiye, modernleşme sürecinde kendine mahsus bir değişme ve gelişme yolu izlemektedir. Türkiye’de demokrasi ve yenileşme hareketleri dış dünya ile ilişkisi olmayan kendi başına bir mesele değildir⁷¹. 19. yüzyılda reform ihtiyacı, 18. yüzyılda olduğu gibi sadece askerî/teknik alanı değil adli, idari ve mali yönleri de içermektedir. Bu bağlamda askerî/teknik birtakım ıslahat hareketlerine ilaveten eğitim, hukuk ve maliye alanında da somut adımların atılması ön görülmüştür. Atılacak çok yönlü köklü reformist

⁷¹ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, İstanbul 1996, s.23.

adımlarla gerilemenin üstesinden gelinebileceğine ve Batı'nın öncülük ettiği modern dünyaya ancak bu şekilde ayak uydurulabileceğine inanılmaya başlanmıştır. Günün koşullarında ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış faktörlerin desteklediği sorunlu alanların teşhis ve tedavisine yönelik olarak devletin devamlılığını sağlamaya matuf öncelikli motivasyon, en somut ve ciddi adım olarak Reşid Paşa'nın öncülük ettiği *Gülhane Hatt-ı Hümayûnu*⁷² ile kendini ortaya koymuştur. Fermanda temel hak ve hürriyetlere önemli bir düzeyde yer verildiği görülmekte olup fermanla başlayan süreç devletin çok yönlü bir şekilde hukukla kavranmaya başladığı bir kesiti ifade etmektedir. Batı'yı yakından tanımaya başlayan Osmanlı devlet adamları geri kalmanın nedenlerini doğru bir şekilde tahlil etmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede ciddi bir arayış söz konusudur. Bu bağlamda Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun devletin modernleştirilmesi amacını güden ilk reform hareketi olduğu ifade edilmiştir⁷³.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu hazırlayan hiç şüphesiz iç ve dış sebepler söz konusudur. 1821 Yunan İsyanı'nda devletin içine düştüğü aciziyet, Yeniçeri Ocağı'nın devletin bekası için oluşturduğu tehdit sonrası ilga edilmesi, Mısır meselesinde kendi valisi karşısında yenilen ve 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Antlaşması'yla Rusya'nın yardımına ihtiyaç duyan bir devlet söz konusudur. Kontrolü kaybetmeye başladığı Boğazlar Meselesi ve sonrasındaki gelişmeler, devletin bekasının dış politikada bir *denge siyasetine* bağlı olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Bu durum devleti yönetenler tarafından idrak edilmiştir. Başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere dönemin önde gelen Osmanlı devlet adamlarının en temel gayesi, öncelikle devletin devamlılığını sağlayarak onu geleceğe taşımaktır. Bunun yolunun *hukukla kavranmış rasyonel bir idare tarzı inşa etmekten geçtiği* fark edilmiştir.

Tanzimat'ın çeşitli cepheleri arasında en mühim olanının *hukuki cephe* olduğunu söyleyen Velidedeoğlu, Tanzimat'taki kanunlaştırma hareketinin mühim amilleri olarak iktisadi ve içtimai hayatın yeni bir nizam ihtiyacını doğurduğunu; biri dâhili (idare dizginine tam surette hâkim olmak, keşmekeşe nihayet vermek ve saltanatın kudretini yükseltmek düşüncesi) diğeri harici (Saray ve Bâb-ı Âlî'yi Avrupa devletlerinin tazyikinden koruma düşüncesi) olmak üzere iki siyasi amil olduğunu ve nizamsızlıktan bıkmış usanmış olan halkın vicda-

⁷² Ferman için bk. **Düstûr**, I. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, ss.4-7.

⁷³ Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.33.

nında hâsıl olmuş aksülamelin/tepkinin yol açtığı içtimai reaksiyonu beraberinde getirdiğini ifade etmiştir⁷⁴.

Hukuk alanında da Batı'ya yönelişin başlangıcı olan Tanzimat Dönemi'nde hukuk reformundan amaçlanan devrim değil, evrim arzusudur. Velidedeoğlu, muasır manada tam bir kanunlaştırma işinin Türkiye'de ancak Cumhuriyet Devri'nde başarılılabildiğini ifade etmektedir⁷⁵. Reform çalışmalarının eski sistem için olup eski sisteme karşı olmadığı, hukuk her resepsiyonda (farklı ülke kanunlarının kısmen ya da tamamen iç hukukta esas alınması) olduğu gibi burada da amaca götürecek bir araç ve tüm iç/dış sorunlara şifa sağlayacak mucizevi ilaç olarak görülmüştür⁷⁶. Bozkurt; Tanzimat Dönemi'nde ve Cumhuriyet Türkiye'sinde gerçekleştirilen resepsiyon hareketlerinin benimsenmesinde ihtiyaçları karşılamak, uluslararası toplumdan soyutlanmamak ve arzulanan üstün hukuk sistemini tesis edecek kaynak ve zaman yokluğunun etkili olduğunu ifade etmekte olup ticaret, ceza ve usul hukukunda Tanzimat Dönemi'nde söz konusu olan resepsiyona dikkat çekmekle birlikte aile, miras ve şahıs hukukunun resepsiyon dışı bırakılmış olduğu, resepsiyonun ihtiyari olmayıp bir gereksinme ve zorunluluk sonucu meydana geldiği tespitini yapmaktadır.⁷⁷ Bu dönem kanunlaştırma hareketlerinin klasik dönemdekilerden farkı, daha başlangıçta yasalara uyma sözünün verilmesi (Gülhane Hatt-ı Hümayûn'u ile), "hukuki meşruluk" ve "yasallık" gibi temel hukuk kavramlarının ülkeye girişini haber vermesiyle "yasa kavramının" Tanzimat Dönemi siyasal kültürünün ve hukukunun baş tacı edilmesidir⁷⁸.

Hatt-ı Hümayûn'un kaleme alınıp ilan edilmesini hızlandıran dış faktör olarak ise Batılı devletlerin, imparatorluğun Hıristiyan ahalisine eşitlik ve teminat verilmesi yolundaki ısrarlarıdır. Batılı devletlerin etkisi 1839'da ilan edilen

⁷⁴ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.166-169.

⁷⁵ Velidedeoğlu, a.g.m., 207; Diğer taraftan Osmanlı kanununun hiçbir anlamda bir yasama işlemi değil, daha çok mevcut hukukun bir kodifikasyonu olduğuna dair görüşlere örnek olarak bk. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.109.

⁷⁶ Gülnihâl Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2010, s.3 ve 216.

⁷⁷ Bozkurt, a.g.e., s.216-219.

⁷⁸ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 2. Baskı, YKY Yayınları, İstanbul 1998, s.98.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda kısmen, 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda ise açıkça görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde yirmi yılı aşkın süreyle diplomat olarak görev yapan ünlü Fransız diplomat Engelhardt'a göre; Tanzimat, her şeyden önce Avrupa'yı memnun etmek ve Türkiye'ye karşı daha yumuşak ve tavizkâr davranmalarını temin etmeye yöneliktir⁷⁹. Bu tespiti tümüyle iştirak edilmese de Tanzimat'ın Osmanlı Devleti tarafından denge siyasetinin aracı olarak kullanıldığını kabul etmek gerekecektir ki, içerde ve dışarıda oldukça ciddi sorunlarla yüz yüze kalan devlet için bir çıkış kapısı olarak da Tanzimat'a bakılması mümkündür. Ancak 19. yüzyıla damgasını vuran reformcuların yaşadığı dünyanın renklerini fark eden senkronize görüş sahibi olduğunu⁸⁰ da gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim bu dönem, gelişen dünyaya ayak uydurma ve bu dünya ile bütünleşmek adına fevkalade reformist adımların cesurca atıldığı bir dönem olmuştur.

Devleti ayakta tutmanın ikinci bir yolunun olmadığına anlaşıldığı bu dönemde gerek padişahlar ve gerekse karar mercisinde bulunan tüm ricâl-i devlet tarafından köklü reform ihtiyacı ziyadesiyle görülmüştür. Zihinsel dönüşümün yansıdığı hukuksal alanda, resepsiyon sürecinin de etkisiyle yoğun kanunlaştırma hareketleri⁸¹ söz konusu olmuştur. Reformist gelişmeleri harekete geçiren en önemli teşvik edici güç ise hiç kuşkusuz Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'dur. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu bir anayasa olmasa da içerdiği anayasal bazı ilkelerden bahisle gerçekleşecek reformist dönüşümün hukuki zeminini teşkil etmiştir.

II.3.1. Hukuki Niteliği ve İçerdiği Anayasal Haklar

19. yüzyılın ikinci yarısının arifesinde Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu (Tanzimat Fermanı-1839) ile yüzü ve hedefi dünyaya dönük hukuk reformunun ilk meşalesi yakılmıştır. Devlet yönetiminde hukuki/rasyonel otorite tipine doğru geçişin söz konusu olmasıyla birlikte, keyfiliğin yerini hukukiliğin almaya başlaması söz konusu olmuştur.

⁷⁹ Engelhardt, a.g.e., s.13-14.

⁸⁰ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.28

⁸¹ Velidedeoğlu, a.g.m., ss.139-209. Kanunlaştırma sürecinde hukuk reformunda yaşanan resepsiyon sürecine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Gülnihâl Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2010 ve Halil İnalçık, **Turkey and Europe in History**, 2 nd edition, Eren Yayınları, İstanbul 2008.

Ülkemizde Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun hukuken tahliline yönelik ilk ve hatta tek çalışma Tanzimat Fermanı'nın kabul edilmesinin 100. yılında 1939'da Yavuz Abadan tarafından yapılmıştır⁸². Abadan; fermanla çizilen hukuki programın sistemsiz ve tertipsiz olduğunu, şahsi masuniyete ait teminat ve bununla sıkı sıkıya ilgili olan ceza ve usulü muhakeme prensipleri, vergi ve askerliğe ilişkin konuların şeklen karışık bir surette sırasız ve silsilesiz şekilde ferman-da yer aldığına dikkat çekmekle birlikte fermanın Osmanlı hukuk kültürünü aksettirdiğini ve ilerideki hukuk tekâmülünün muhtelif bakımlardan bir programını çizdiğini ifade etmiştir⁸³. Biçimsel açıdan bakıldığında diğer fermanlara göre mahiyeti gereği daha tafsilatlı olduğu, padişahın buyruklarını içerdiği görülmektedir. Ancak bu buyruklar öncekilerden farklı içeriğe sahip olup, devleti yeniden güçlendirebilmek ve ömrünü uzatmak için adli, mali ve idari hangi tedbirlerin alınacağına dair *reform programının çerçevesini* çizmektedir. Bu çerçevede temel hak ve hürriyetlere ilk kez yer verip bunların mutlak surette muhafaza edileceğine açık ve net bir dille yer vermektedir.

Padişah, “Canîb-i Hümayûnumuzdan hilâfına hareket vuku bulmayacağına ahd ü misâk olunur”⁸⁴ şeklindeki yeminiyle kendi yetkisini sınırlandırmıştır. Tanör'ün bu bağlamda ifade ettiği gibi yeminli güvencenin bir kusuru hukuken bağlayıcılık gücünün zayıf oluşu, padişahça her an geri alınabilmesi ve sadece yemin eden padişahı bağlamasıdır⁸⁵. Yeminin hilafına hareket edilmesi durumunda hiçbir pozitif hukuk kuralı ile yemine sadakat güvenceye alınmadığı gibi herhangi bir müeyyide de söz konusu değildir. Bu yeminin, fermanı ilan eden Abdülmecit'ten sonraki padişahları bağlamadığı da açıktır. Bununla birlikte halife sıfatını taşıyan bir padişahın ilk kez kendi iradesiyle isteyerek ettiği yemin, günün koşullarında oldukça değerlidir. Siyasi mahiyeti haiz bir teminatı da içeren bu yeminin tarihsel açıdan da önemi büyüktür. Kaldı ki, uygulamaya bakıldığında sadece fermanı ilan eden padişah Abdülmecit değil kendisinden sonra gelen padişahların da fermanın sözü ve ruhuna büyük oranda uygun davrandıkları görülmektedir. Bununla birlikte fermanın ihtiva ettiği hususların bahsi geçen yemine bağlı olmadığı, ilan edilmesiyle yürürlüğe gir-

⁸² Fermana ilişkin usule ve esasa ilişkin mülâhazalar hakkında tafsilatlı bir araştırma için bk. Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat*, Cilt 1, MEB Yayınları (Tıpkı Baskı), İstanbul 1999, s.31-58.

⁸³ Abadan, *a.g.e.*, s.38.

⁸⁴ *Düstûr*, I. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s.7.

⁸⁵ Tanör, *a.g.e.*, s.91.

diğini, yeminin ferman ile verilen hakların devamlılığını sağlamaya yönelik olduğuna önemle dikkat çekilmiştir⁸⁶. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun sözü ve ruhuna sadakat ve içerdiği hükümleri hayata geçirme noktasındaki kararlılık ve samimiyeti gösteren hususlardan biri de fermanın ilan edilmesinden bir yıl önce kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyedir⁸⁷. Fermanın atfı yaptığı bu kurum, Tanzimat reformlarının mutfağı olduğu kadar, reformların ihlalinde yargısal yetkilerle de teçhiz edilmiş bir yargılama merciidir. Ferman sonrasında hazırlanan ceza kanunu çerçevesindeki ceza yargılamaları, şeri mahkemelere ilaveten bu mecliste de yapılmıştır. Bu şekilde ilan edilen fermanın yer verdiği temel hak ve hürriyetleri güvence altına alan bir mekanizma kurma çabası dikkati çekmektedir.

Fermanın bir anayasa olup olmadığı ve hangi anayasal hakları içerdiğine bakıldığında; anayasaların yalnızca devletin temel yapısını, örgütlenişini ve işleyiş kurallarını gösteren kanun metinleri değil; aynı zamanda çıkarılacak yasaların uymak zorunda olduğu temel ilkeleri de gösterdiğini ifade etmek gerekir. Böylece anayasalar, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini koruyan başlıca belge hâline gelmektedir⁸⁸. Bir sosyal anlaşma olgusuna (sosyal pakta) uyum belgesi olan anayasanın, gerçek bir anayasa vasfını haiz olması için ona ışık serpen, yol gösteren bir kaynak olarak “sosyal pakt”tan beslenmesi elzem görülmektedir⁸⁹. Bu noktada hukukçu Maurice Hauriou, “Birçok bakımdan bir memleketin sosyal anayasası, siyasal anayasasından daha önemlidir” diyerek “sosyal anayasa” terimi üzerinde ilk kez durmuş ve Anglo Saksonların en çok bu gerçek üzerinde ısrar ettiğine dikkat çekmiştir⁹⁰. Tunaya'ya göre Osmalı Devleti'nde sosyal yapıya indirilmeyen ıslahat düzeni ithal ve taklit yöntemiyle sosyal yapı kavramıyla çelişen bir düzene yol açmıştır⁹¹.

⁸⁶ Abadan, a.g.m., s.42-44.

⁸⁷ Bu konuda yapılmış monografik bir çalışma için bk. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

⁸⁸ Soysal, a.g.e., s.8.

⁸⁹ Bahri Savcı, “Anayasacılığımızın Gelişim Çizgisi Üzerine”, **Turan Güneş'e Armağan, A.Ü.S.B.F.D.**, C 50, S No: 3-4, Ankara 1995, s.279.

⁹⁰ Ünlü hukukçu Hauriou'nun bu noktadaki görüşleri için bk. Tanık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, 5. Baskı, Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, İstanbul 1982, s.30.

⁹¹ Tunaya, a.g.e., s.82-83.

Tanzimat Fermanı, Teşkilat-ı Esâsiye (anayasa) meydana getirmenin ön adımı olarak değerlendirilen “Charte mahiyetini haizdir.”⁹² Tanzimat Fermanı her şeyden evvel memlekette huzur ve emniyeti tesis ve fertlerin esasi /anayasal haklarını tanıyıp temin etmek üzere bu lüzum ve ihtiyaçlardan doğmuştur⁹³.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, anayasal nitelikler taşımakla birlikte bir anayasa değildir⁹⁴. Ancak bir irâde-i seniyye olarak modern bir esas teşkilat kanununun bütün vasıflarını içermemesi onun kıymetini azaltmaz. Bu ferman, temel hak ve hürriyetler açısından günümüze kadar ulaşan anayasal gelişme sürecinin başında bulunmaktadır. Osmanlı padişahı, ilk defa siyasal iktidarını *kendi isteğiyle* Tanzimat Fermanı ile sınırlandırmıştır⁹⁵. IV. Mustafa'nın yeniçerilerle imzaladığı Hücet-i Şer'iyye (1807) ile II. Mahmut'un âyanlarla imzaladığı Sened-i İttifak hiç kuşkusuz kendi iktidatlarını sağlamlaştırmak adına kabul etmeye mecbur oldukları dayatmalardı. Tanzimat Fermanı ise bilinçli ve rasyonel bir tercihin sonucudur. Devleti içinde bulunduğu kötü koşullardan kurtarma arayışıdır. Reformist gelişmeleri harekete geçiren en önemli teşvik edici güç ise hiç kuşkusuz Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'dur. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu içerdiği anayasal bazı ilkelerden bahisle anayasal nitelikte gerçekleşecek reformist dönüşümün ana hukuki zeminini teşkil etmiştir⁹⁶.

Teorik olarak tabii/doğal hukuk, insana dair vazgeçilemeyen ve devredilemeyen hakları; hayat, hürriyet, şeref ve mülkiyet olarak dört ana başlıkta tasnif

⁹² Abadan, a.g.m., s.42-43.

⁹³ Tahir Taner, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.222.

⁹⁴ Tanzimat Dönemi fermanlarının bir anayasa olmadığı noktasında hukukçular ve tarihçiler arasında hemfikir olma söz konusudur. Örneğin bk. Recai G. Okandan, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.115-116; Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilât Hukuku**, Baha Matbaası, Cilt I, İstanbul 1960, s.82; Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 4. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara 1995, s.3-4; Ongunsu, a.g.m., s.11; Abadan, a.g.m., s.41-44; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, 2. Cilt, E Yayınları, İstanbul 1983, s.93; Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-î Esâsî ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, **T.C.T.A.**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.27; Roderic H.Davison, **Reform in Ottoman Empire, 1856-1876**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1963, p.41.

⁹⁵ Ahmet Mumcu, “Tanzimat Fermanı’ndan Kanûn-ı Esâsî’ye”, **80. Yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Demokrasi Sempozyumu**, Hacettepe Üniversitesi, Yayınları, Ankara 2004, s.18; Üçok, Mumcu ve Bozkurt, **a.g.e.**, s.273; Tanör, **a.g.e.**, s.91.

⁹⁶ Zeki Eraslan, “Türkiye’de Disiplin Hukukunun Doğuşu ve 1872 tarihli Memurîn Muhâkemâtı Nizâmnamesi”, **Adalet Dergisi**, Yıl: 150, S 70, Ankara 2023, s.391.

etmektedir⁹⁷. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'na bakıldığında bu doğal hukukun insanı önceleyen ilkelere yer verdiği görülmektedir. Bunun yanı sıra ceza, idare ve usul hukuku alanında bazı ilkelerin yer aldığı görülmektedir. Bu temel hak ve ilkelere fermana yer alış biçimleriyle değinilmesinde fayda görülmektedir.

Can Emniyeti/Hayat Hakkı İlkesi; Tabii hukukun ön gördüğü dolayısıyla tüm anayasalarda ortak olarak yer alan bu ilkeye Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda; "...emniyet-i can ve mahfûzziyyet-i ırz ve namus ve mal ve ta'yîn-i vergü ve asâkir-i mukteziyyenin..." ibareleriyle dikkat çekilmiştir. Bahsi geçen gereklilikler fermanın genel çerçevesini çizmektedir. Fermana devamlı "...dünyada candan ve ırz u nâmûsdan e'azz bir şey olmadığından..." ibareleriyle insanlar için dünyada en aziz ve değerli şeyin can ile ırz ve namus olduğuna dikkat çekilmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda kendine yer bulan bu tespitler toplumun bu noktada bir bunalım içerisinde bulunduğu ve *insanlara haysiyeti korunmuş bir yaşama hakkının* derhal teminat altına alınması gerektiğinin ivediliğini ortaya koymaktadır. Fermanın yayımlandığı tarihe kadar ve hatta fermana rağmen bir süre daha bu konuda gerek Müslim ve gerekse gayrimüslimlerin hayatlarının tam olarak güvencede olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bununla birlikte Hatt-ı Hümâyûn hilafına hareket edenlerin cezalandırıldığı bilinmektedir. Örneğin, fermanın ilanından birkaç ay sonra iki kişiyi keyfi şekilde idam eden Edirne valisi ceza kanunu çerçevesince yargılanmıştır⁹⁸. İnsanların hayat hakkını güvenceye alma çerçevesinde can emniyetinin ihlali hâlinde uygulanacak müeyyideler, hiçbir rütbe ve hatır gözetilmeden fermana yer alan "...mahsûsen cezâ kanûnnâmesi dahi tanzim ettirilsün..." ibaresiyle hazırlanması emredilen özel bir *ceza kanunu* marifetiyle teminat altına alınmak istenmiştir.

Kanûnî İdâre İlkesi; Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, özünde ülkenin içine sürüklediği kötü koşullardan çıkma arayışıdır. Fermanın ruhunda ve sözünde yer alan özeleştir:

"...yüz elli sene vardır ki, gavâil-i müte'âkibe ve esbâb-ı mütenevvi'ya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkiyâd ve imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve ma'mûriyyet bi'-l 'akis za'f u fakre mübeddel olmuş..."

⁹⁷ Abadan, a.g.m., s.52.

⁹⁸ Engelhardt, a.g.e., s.47.

ifadeleriyle kendini göstermiştir. Bu ifadelerde geri kalmanın teşhisi, gerek İslam hukuku/şer’-i şerîf ve gerekse örfi hukuktan/kavânîn-i münîften uzaklaşmak olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti’nin eski gücüne ulaşması ve halkın tekrar payidar olması için ise devletin bazı yeni kanunlara “kavânîn-i cedîde vaz’ ve tesîsinin” ihtiyaç duyduğuna işaret edilmiş olup gerekli kanuni düzenlemelerin ise fermanında münderiç olan temel hak ve hürriyetlere aykırı olamayacağı vurgulanmıştır. Bütün bunlarla birlikte Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nun ana hedefinin iyi işleyen bir yönetim düzeni “...bundan böyle Devlet-i Âliyye ve memalik-i mahrûsemizin hüsn-i idâresi zımında...” kurmak olduğu anlaşılmaktadır. Husn-i idâre ile kastedilenin günün koşullarının gerektirdiği *İyi Yönetim İlkesini* hayata geçirmek olduğu anlaşılmaktadır. İdarenin tüm işleyişini kanunla belirlemek, kamu görevlilerinin keyfi hareketlerini önlemek, onlara yeterli bir maaş sistemi kurmak ve kesinlikle de devletin tüm kurumlarına sirayet etmiş memleketi harap eden rüşvete son verme kararlılığında bu durumu pekiştirecek iyi bir kanun da yapmak fermanın bu bağlamdaki amaçları arasındadır. Rüşvet gerilemenin, çöküşün ana sebepleri arasında telakki edilmiştir. Bu durum ise fermanında: “...şer’an menfûr olup harâbiyyet-i mülk sebab-i a’zamı olan rüşvet madde-i kerîhesinin fîmâ-ba’d adem-i vuku’u maddesinin dahi bir kânûn-ı kavî ile te’kîdine bakılsun” ibaresiyle kendine yer bulmuştur.

Kanûn Önünde Eşitlik İlkesi; Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nda kanun önünde eşitlik prensibi kuvvetle ifade olunmaktadır. Ferman gerek Müslim/gayrimüslim ve gerekse hiçbir rütbe ve mevki gözetmeksizin herkese eşit haklar ve sorumluluk öngörmektedir:

“...Ehl-i İslâm ve milel-i sâire bu müsa’adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer’î iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine taraf-ı şâhânemizden emniyyet-i kâmile verilmiş...”

Fermanın bir taraftan eşit haklar ön görünken diğer taraftan eşit sorumluluklar da getirdiği en belirgin olarak kendisini askerlik hizmetinde göstermektedir. Ancak çeşitli sebeplerle sürdürülebilir bir uygulama olamadığı görüldüğünden gayrimüslim tebaadan askerlikten muafiyet getiren “Bedel-i askerî” vergisi tam olarak yerleşmeden bu uygulamaya kısa bir süre sonra son verilmiştir.

Cezalandırmada Ölçülülük/Vergilendirmede Adalet İlkesi; Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nda hiçbir rütbe ve hatıra bakılmaksızın herkesin kanun karşısında eşit sorumluluk taşıdığı, fermanında yer alan:

“...ulemâ ve vüzerâdan ve'l-hâsıl her kim olur ise olsun kavânîn-i
şer'ıyyeye muhâlif hareket edenlerin kabâhat-i sâbitelerine göre
te'dîbât-ı lâyıklarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrâ
zımında mahsûsen cezâ kanûnnâmesi dahi tanzîm ettirilsün...”⁹⁹

ibaresi ile vurgulanmıştır. Fermana yer alan “kabâhat-i sabitelerine göre te'dîbât-ı lâyıklarının” ibaresi yapılacak ceza yargılamasında kişinin işlediği suçun niteliğinin belirlenmesinde ve ceza tayin edilmesinde en azından “eşitlikçi” bir yaklaşımın benimsendiğini ortaya koymakta, suçu sübut bulanlar için (*kabâhat-i sâbitelerine göre te'dîbât-ı lâyıklarının*) hakkaniyetli bir tecziye yoluna gidileceği *nisbet-i âdile* olarak da ifade edilebilecek bu ilkedeki hareketle görülmektedir. İlkenin bu yönüyle günümüzde ceza yargılamasının en önemli ilkelerinden olan “ölçülülük” ilkesiyle de örtüştüğü ifade edilebilir. Ölçülülük ilkesi, fermana adil bir vergi tayini için de söz konusudur. Herkesten gücüne göre vergi alınması, fazlasının talep edilmemesi (ba'd-ez-în ahâlî-i memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre vergü-yi münâsib ta'yîn olunarak kimesneden ziyâde şey alınmaması), iyi sonuçlar vermeyen ve yol açtığı zulümler dolayısıyla şikâyetlere konu olan faydası görülmeyen iltizam usulüne son verilmesi hükme bağlanmış ve bu suretle de vergilendirmede adalet sağlanarak halkın devlete olan güveni yeniden pekiştirilmek istenmiştir. Fermanın temel hak ve hürriyetlere yer verip bunların korunmasını da önceleyen sözü ve ruhunun anayasal açıdan da ölçülülük ilkesinin günün koşullarına uygun olarak dikkate alındığını ortaya koymaktadır.

Mülkiyet Hakkı İlkesi; Osmanlı Devleti'nde toprak konusunda ferdî mülkiyet hakkının kayıtsız şartsız malike ait olduğu toprak türü mülk arazilerdir¹⁰⁰. Mülk arazilerin oranının oldukça sınırlı olduğu, mülkiyeti devlete ait olan mirî arazilerin ise oldukça geniş yer tuttuğu bilinmektedir. Diğer taraftan özellikle kamu görevlilerinin görevleri boyunca elde ettikleri gelirler de söz konusudur. Ancak gerek toprak ve gerekse maaş gibi diğer gelirlerden oluşan mal varlığı hukuken güvence altında olmadığından her an el konulabilecek bu mal varlığı için daima bir kaygı ve endişe durumu söz konusu olmuştur. Bu endişelerin başlıca kaynağı ise servetinin kaynağından şüphe duyulan devlet adamlarının mal varlığına devlet tarafından el konulması olarak mali cezalandırma yöntemi olan müsadere sistemidir. Toplumda huzursuzluk kaynağı olan bu duruma son vermek ve haklı beklentileri karşılamak

⁹⁹ Ferman için bk. *Düstûr*, I. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s.4-7.

¹⁰⁰ Cin ve Akyılmaz, *a.g.e.*, s.498.

adına fermanla yer alan; "...herkes emvâl ve emlâkine kemâl-i serbestiyle mâlik ve mutasarrıf olarak..." ibaresiyle mülkiyetin güvence altına alındığına bu kapsamda müsadere sisteminin kaldırıldığına vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda fermanla, can emniyeti gibi mal emniyetini de güvence altına almanın öncelikli amaçlardan biri olduğu görülmektedir. Ancak bu yolla başta devlet adamları olmak üzere halkın devlete güveninin tesis edilebileceği, aidiyet duygusunun pekiştirilebileceği düşünülmüştür.

Suç ve Cezanın Şahsiliği İlkesi; Mala karşı cezalandırmada olduğu gibi ceza soruşturmalarında da suçu işleyen şahsın sadece sorumlu tutulması ve cezalandırılması ön görülmüştür. Esasen bu hususta müsadereye göre problem alanı büyük değildir. İslam hukukunda suç ve günahın sadece işleyeni bağladığı genel bir kuraldır. Bu bağlamda suçun şahsiliği ilkesi, İslam hukukunda başlangıçtan beri yer alan temel prensiplerden biridir¹⁰¹. Ancak tarihsel süreçte uygulamada bazen sadece suçu işleyen değil başta çocukları olmak üzere diğer aile fertleri de cezalandırılmıştır. Üstelik bu cezalandırma suçun sübut bulmadığı durumlarda da söz konusu olmuştur. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman oğlu şehzade Mustafa'yı herhangi bir yargılama söz konusu olmaksızın öldürtmüş ve bununla yetinmeyerek Mustafa'nın küçük yaştaki oğlu Mehmed'i de öldürtmüştür. Aslında İslam hukukuna da aykırı olan bu uygulamaların saray dışında da örnekleri mevcuttur. Uygulamada yaşanan problemlerden dolayı Tanzimat Fermanı'nda yer alan: "Ceza davalarının açıkça ve etraflıca görülmedikçe ve suçlular hakkında şer'i hüküm tertip edilmedikçe kimsenin öldürtülemeyeceği, bir ceza kanunnamesi yapılacağı herkesin bu kanuna göre cezalandırılabilceği"ne yapılan vurgu Osmanlı Devleti'ni bir taraftan modern hukuk devleti kavramına ve ceza hukukunun "kanunsuz suç ve ceza olmaz" ilkesine yaklaştırmış diğer taraftan ise suç ile ceza arasında bir *nisbet-i âdile/ölçülülük* gözetilmesini temin etmiştir¹⁰². Ferman bu şekilde suç ve cezanın şahsiliği ilkesinin teminatı olarak şeri hukuku yeterli görmemiş ve ilkenin varlığını net çizgilerle teminat altına almıştır.

Osmanlı Devleti'nde sadece suç işleyene ceza verilmekle yetinilmeyip malına da el konulmaktadır. Mala karşı bir ceza olan müsadere, suçla alakası olmayan varisler hakkında uygulandığından fermanla yasaklanması *cezaların şahsiliği ilkesinin* mala karşı cezalandırmada da gözetildiğini ortaya koymak-

¹⁰¹ Aydın, a.g.e., s.179.

¹⁰² Abadan, a.g.m., s.54.

tadır¹⁰³. Sadece suçlu olanın cezasını çekmesi, malının müsadere edilmemesi bu şekilde suçlunun yanı sıra “hukûk-ı irsiyyelerini/mirasçılarının” mahrum bırakılmaması yaklaşımı benimsenmiştir. Suç ve cezada şahsilik ilkesinin benimsenmesi ceza yargılamasında adalet arayışının neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alenî Yargılama/Kanunsuz Suç ve Ceza Olmaması/Yargısız İnfaz Yasağı ve Şahsın Masuniyeti İlkesi; Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu öncesinde en çok şikâyet edilen hususlardan birisi de yargılamaların açık olmaması, bazen de devlet adamlarının verdiği idam cezasını da içeren çeşitli keyfi yaptırımlardır. Şahsi masuniyetin teminatına ait prensiplerin başında “cezaların kanûnîliği ve hâkimin hükmüne müstenit bulunması” prensibi vardır¹⁰⁴. Mahkûmiyetin yürürlükteki kanunlara göre hâkimin hükmüne müstenit olmasına yani yapılacak bir yargılama sonucunda ancak insanların cezalandırılabilmesine fermanla şu şekilde dikkat çekilmiştir:

“... fîmâ-ba‘d eshâb-ı cünhanın da‘vâları kavaânîn-i şer‘iyye iktizâsınca alenen ber-vech-i tedkîk görölüp hükm olunmadıkca hiçbir kimesne hakkında hafî vechile i‘dâm ve tasmîm mu‘âmelesi icrâsı câiz olmamak...”

Fermanla yer alan bu ibarelerden hareketle hafî/gizli şekilde idam ve tasmîm/zehirleme yapılması yasaklanmış olup aleni/açık yargılama yapılmaksızın hiçbir kimsenin herhangi bir şekilde cezalandırılmaması gerektiğine işaret edilmiştir. Şahsın masuniyeti özellikle nüfuz sahipleri karşısında korunmak istenmiştir.

Yukarıda yer verilen anayasal ilkelerden hareketle görüldüğü üzere Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, devletin hukukla kavranmaya başlamasında, keyfilikğin yerine hukukilikğin geçmesinde çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, “Devlet-i Aliyye’de diplomasi usulünü vaz‘ ve te’sîs eden cirmi küçük, kadri büyük parlamakta olan zât” olarak gördüğü Reşit Paşa’nın “...emniyyet-i can ve ırz ve mal kaziyyesini mütekeffil olan Tanzimat-ı Hayriyye’yi te’sîs ile âmmeye büyük iyilikler etmiş olduğunu” ifade etmektedir¹⁰⁵.

¹⁰³ Taner, a.g.m., s.225.

¹⁰⁴ A.g.m., s.224.

¹⁰⁵ Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, Yayına Haz. C. Baysun, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.7-8 ve 24; Reşit Paşa’nın Mısır Meselesi ve Kırım Muharebesi’nde ittifak-ı düveliyyenin Osmanlı lehine temini yolundaki hizmetleriyle becerikli büyük bir siyaset

Dönemin diğer bir tanığı olan Abdurrahman Şeref Efendi ise, Tanzimat-ı Hayriye olarak telakki edilen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu tahlil ederken şu tespitte bulunmaktadır¹⁰⁶:

“...Bâlâda mezkûr masûniyyet-i şahsiyye ile işbu müsâvât-ı hukûk keyfiyetleri Tanzîmât'ın ruhu ve iki mühim rûknü idi... Artık tarz-ı kadîme hatime çekildiği ve mülk ve milletin ondan sonra hâkimiyet-i kanûniyye tahtında yaşayacağı istidlâl olunuyor.”

Abdurrahman Şeref Efendi'ye ait bu ibarelerden bugün “masumiyet karinesi” ve “hukuk önünde eşitlik” olarak bilinen ve hukuk devletinin temel gereklerinden olan iki ilkenin fermanda mündemiç olduğuna işaret edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk idare hukukçusu kabul edilen İbrahim Hakkı ise yazdığı *Hukûk-ı İdâre* adlı kitapta Tanzimat Fermanı'nı “fermân-ı zîşân” olarak ifade etmekte ve bu fermanın devletin “hukûk-ı esâsiyye” için ilan edilen ilk adım olduğunu söylemektedir¹⁰⁷.

Bütün bu açıklamalar Osmanlı Türkiye'sinde Ali Fuat Başgil'in de ifade ettiği gibi Türkiye'de modern manasıyla kanun ve nizam devrinin Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ile başlayıp sonrasında da inkişaf ettiğini¹⁰⁸ ortaya koymaktadır. Diğer taraftan mühim bir siyasi vesika olan bu fermanın Türkiye'de laik mahiyette yazılı kanunlar devrini açması devlet tarihimizdeki ehemmiyetini bir kat daha artırır¹⁰⁹. Gülhane Hatt-ı Hümayûnu modern anayasalardaki en temel ilkeleri içeren bir “te-

ve devlet adamı olduğunun altını çizen tespitler için bk. Ali Fuad Türkgeldi, **Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye**, Hazırlayanlar: Hayrettin Pınar- Fatih Yeşil, Kitabevi, İstanbul 2012, s.5.

¹⁰⁶ Abdurrahman Şeref, **Tarih Musâhabeleri**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339, s.58-59.

¹⁰⁷ İbrahim Hakkı, ayrıca II. Mahmut Dönemi'nde büyük adımlar atıldığını, Abdülmecit Dönemi'nde ise Tanzimat Fermanı ile müsaderenin, işkencenin, yargısız infazın kaldırılması ve yargılamaların aleniliği gibi birçok “kavâ'id-i müstahsene”nin ilan ve ihya edildiğini ve başta “Pâdişâh olmak üzere vükelâ, ulemâ, me'mûrîn ve eşraf-ı ahâli”nin ferman hükümlerine uyma iradesini gösterdiğini ifade etmektedir. Bk. İbrahim Hakkı, **Hukûk-ı İdâre**, Karabet Matbaası, İstanbul 1307, s.19-20.

¹⁰⁸ Ali Fuad Başgil, **Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri: Konferanslar**, Yağmur Yayınları, İstanbul 2008, s.178.

¹⁰⁹ Arsal tarafından; Tanzimat'ın Müslümanlara karşı tamamıyla teokratik mahiyetini muhafaza ettiği, Türklere hiçbir yeni hürriyet vermediği, gayrimüslimler konusunda ise laikliğe yaklaşıldığı iddia edilmiş olmakla birlikte yine aynı görüş tarafından bir bütün olarak Tanzimat'ın Türkiye'nin demokratikleşmesi ve laikleşmesi yolunda atılmış mühim bir adım olarak telakki olunması gerektiği, bu süreçteki ıslahatın memleketin hukuki ve içtimai telakkilerini çok yükselttiği ve milleti Cumhuriyet inkılabını kabule hazırladığı tespiti yapılmıştır. Bk. Sadri Maksudî Arsal, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.92-93.

mel haklar fermarı” niteliğini taşısa da anayasa olarak değil, anayasal nitelikte bir belge olarak kabul edilebilir¹¹⁰. Davison da padişahın yetkilerini kısıtlamayan bu belgeye anayasa denilemeyeceğini ancak fermanın içerik olarak Amerikan ve Fransız Devrimlerinin *yaşam, özgürlük ve mülkiyet prensiplerini* yansıttığını, 1876 Anayasası için ise temel oluşturduğunu ifade etmektedir¹¹¹.

Padişah'ın iradesiyle yayımlanan Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, istendiği zaman padişah tarafından yürürlükten kaldırılabilir durumda olsa da, din ayrımı gözetilmemesi, padişahın fermanın içerdiği hususlara uyacağına dair yemin etmesi, can, mal, namus ve onur güvencesi sağlaması, adil bir vergi sistemi ile askere alma düzeni vaat etmesinden bahisle 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Deklarasyonu'nda yer alan birçok ideali kapsadığı ifade edilmiştir¹¹². Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda; düşünce, basın, dernek, toplanma, çalışma ve sözleşme gibi konularda kişi hak ve özgürlükleri bakımından eksiklikler yer alsa da derli toplu ilk Osmanlı listesine yer verildiğine dikkat çeken Tanör, bu durumun padişah ve Mustafa Reşit Paşa gibi ileri gelenlerin düşünce boyutlarının sınırlılığında çok o dönem toplumunun nesnel, maddi ve sosyo-ekonomik yapısının geriliği ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir¹¹³. Bütün bunlarla birlikte Fermanın, modern bir esas teşkilat kanununun/anayasanın bütün vasıflarını ihtiva etmemesi onun anayasal bir belge olarak kıymetini küçültmemektedir. Bu ferman ülkemizde anayasal tekâmül vetiresinin başında yer almaktadır¹¹⁴.

Osmanlı Devleti bu süreçte anayasalı bir devlet olma yolunda ilerlerken Reşit Paşa üzerinde etkisinin net olduğu bilinen İngiltere'nin, Osmanlı Devleti için anayasa konusundaki yaklaşımı ise dikkat çekicidir. Reşit Paşa'nın Londra Büyükelçiliği yaptığı sırada tanıştığı Avrupa'da anayasalı rejimler savunucusu olan İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un Reşit Paşa'ya Osmanlı Devleti için anayasalı bir rejim kurmaya gerek olmadığı noktasındaki tavsiyesi¹¹⁵ oldukça ilginçtir. Bu durum İngilizlerin, Osmanlı Devleti'nin yönetim modeli ya da anayasal bir devlet olmasından ziyade Osmanlı coğrafyasının İngiliz sanayisine açılmasıyla ilgilendiklerini göstermekte olup bunu da serbest ticaret antlaşmalarıyla elde ettikleri görülmektedir.

¹¹⁰ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, **a.g.e.**, s.273.

¹¹¹ Davison, **a.g.e.**, s.41.

¹¹² Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, Cilt 2, s.93.

¹¹³ Tanör, **a.g.e.**, s.89.

¹¹⁴ Abadan, **a.g.m.**, s.44.

¹¹⁵ Harold Temperley, “British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism In Turkey (1830-1914), **Cambridge Historical Journal IV**, 2, 1933, s.162 vd.

SONUÇ

Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi, devlet teşkilatını düzenleyen ve kodifikasyon yönü ağır basan ilk düzenlemedir. 19. yüzyıla kadar bazı hükümlerinin yürürlükte kalması muteber bir kanunname olduğuna işaret etmektedir. Ancak bu durum bahsi geçen kanunnamenin bir anayasa metni olarak kabul edilmesini beraberinde getirmemektedir. Şöyle ki, ayrıntılarına çalışmada değinildiği üzere mezkûr kanunnamenin gerek şekli ve gerekse maddi açıdan bir anayasada bulunması gereken unsurlara büyük oranda yer vermediği görülmektedir. Kimi araştırmacılarca bir anayasa olarak telakki edilse de anayasaların en belirleyici özelliklerinden biri olan temel hak ve hürriyetlere yer verilip bunların güvence altına alınmasını temin eden herhangi bir ibareye kanunnamede rastlanılmamaktadır. Diğer taraftan Osmanlı hukukunda kural olarak her padişahın koyduğu kanunun kendi dönemini kapsadığı gözden uzak tutulmamalıdır. Bu çerçevede Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin diğer kanunnameler karşısında hukuken üstün ve bağlayıcı olduğuna dair bir tespit yapmak mümkün değildir. Temel hak ve hürriyetlerin iktidar karşısında korunması, iktidarın bu çerçevede sınırlandırılması anayasalar için öncelikli olduğu dikkate alındığında Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin iktidarı sınırlandırmadığı gibi tam aksine mutlak hâle getirdiği görülmektedir. Bu bağlamda kanunnamenin bir anayasa olarak değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir. Ancak bu durum dönemin koşulları dikkate alındığında bir eksiklik teşkil etmez. Kendisinden bir anayasa hazırlaması beklenemeyecek ve böyle bir düşüncede olmayan ve cihan devleti kurma peşinde olan Fatih için ağır basan düşüncenin devleti güçlü temeller üzerine inşa etmek ve iktidarını pekiştirmek olduğu açıktır. Nitekim dünyada anayasaların varlığına 18. yüzyıldan itibaren rastlanılmaktadır.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ise Osmanlı Devleti'nin tam bir yönetim krizi içerisinde bulunduğu ve buna bağlı olarak varlığının ilk kez tehdit altında olduğu bir dönemde bilinçli bir tercihin sonucu olarak ilan edilmiştir. Amaç *hukukla kavranmış rasyonel bir yönetim düzeni tesis etmektir*. Bu şekilde devletin öncelikle hayatta kalmasını sonrasında ise iyi yönetim anlayışıyla eski gücüne kavuşmasını sağlamanın mümkün olabileceği düşünülmüştür. Heterojen bir yapıya sahip imparatorlukta bu temel amaca ulaşabilmenin yolunun tebaanın devlete bağlılık duygusundan geçtiği görülmüştür. Bu bağlamda dünyada anayasalı rejimlere doğru gidilen bir süreçte Osmanlı Devleti de Fransa'dan mülhem olarak bazı anayasal haklara duyarsız kalmamış ya da kalamamıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, hem doğal hukukun insanı önceleyen, insana dair

vazgeçilemeyen ve devredilemeyen temel haklar olan; hayat, hürriyet, şeref ve mülkiyet gibi temel hak ve hürriyetlere yer vermiş hem de bunları güvence altına almaya çalışmıştır. Bu bağlamda Meclis-i Vâlâ, reformların planlanması, uygulanması ve temel hak ve hürriyetlerin ihlal edilmesini önlemede oldukça önemli görev, yetki ve sorumluluklar üstlenmiştir. Bu durum Osmanlı tarihinde bir ilktir. Bu ferman Hücet-i Şer'iyye ya da Sened-i İttifak gibi dayatmayla değil padişahın kendi iradesiyle isteyerek ve yemin ederek uygun bulunduğu ilk metindir. Nitekim Padişah Abdülmecit tüm iktidarı boyunca yeminine de sadık kalmıştır. Sonrasında padişah olan Abdülaziz ve II. Abdülhamit de Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nu göz önünde bulundurmuş ve büyük oranda fermanın ruhuna uygun hareket etmişlerdir.

Günümüz anayasalarının temel hak ve hürriyetlere daha geniş şekilde yer verip bunları teminat altına alması karşısında Hatt-ı Hümâyûn'a bugünden bakıp bir değerlendirme yapmanın anakronizm olacağı açıktır. Kendi koşul ve döneminin ürünü olarak bu ferman Osmanlı-Türk anayasal hareketleri içerisinde fevkalade özgün ve önemli bir yer tutar. Temel hak ve hürriyetlere yer verip bunları güvence altına alacak yasal düzenlemelere (yeni bir ceza kanunu hazırlanması) atıf yapılması ve kanun çerçevesinde yargısal işlev görece kuralara (Meclis-i Vâlâ) işaret edilmesi son derece önemlidir.

Yapılan değerlendirmeler ışığında; Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi, Hücet-i Şer'iyye, Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun birer anayasa olarak ele alınamasa da Osmanlı anayasal tarihinde bu adımların birer anayasal gelişme olarak önemli bir kilometre taşı oldukları görülmektedir. Anayasal yön içeren bu adımların oluşturduğu birikimin önce İlk Osmanlı-Türk Anayasası olan 1876 tarihli Kanûn-ı Esâsî'de kendisini gösterdiği daha sonra da Cumhuriyet Türkiye'si anayasalarına bazı yönleriyle tevarüs ettiği rahatlıkla ifade edilebilir. Bu bağlamda; Osmanlı-Türk anayasal tekâmül süreci dikkate alındığında, yapılacak akademik çalışmalarda Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin de göz önünde bulundurulması gerektiği düşünülmektedir. Diğer taraftan 19. yüzyıl anayasal gelişmelerini Sened-i İttifak ile değil Hücet-i Şer'iyye ile başlatmanın daha isabetli bir yaklaşım olacağı değerlendirilmektedir.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Şeref, **Tarih Musâhabeleri**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339.
- İbrahim Hakki, **Hukûk-ı İdâre**, Karabet Matbaası, İstanbul 1307.
- Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, Yayına Haz. C. Baysun, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Ahmet Cevdet Paşa, **Târih-i Cevdet**, Yayına Haz. Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, Cilt 8, TOBB Yayınları, Ankara 2017.
- Abadan, Yavuz, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, ss.31-58.
- Akgündüz, Ahmet, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (İkinci Kısım)**, İstanbul 1990.
- Akşin, Sina, “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti’nin Uluslararası Durumu”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler, 13-14 Mart 1985**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, ss.5-12.
- Akyıldız, Ali, “Sened-i İttifak’ın İlk Tam Metni”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S 2, İstanbul 1998, ss.209-222.
- Arsal, Sadri Maksudî, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.92-93.
- Aydın, Mehmet Âkif, **Türk Hukuk Tarihi**, 18. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2021.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Kanunname”, **İA**, MEB Yayınları, İstanbul 1977, ss.185-196.
- Başgil, Ali Fuad, **Esas Teşkilât Hukuku**, Baha Matbaası, Cilt I, İstanbul 1960.
- Başgil, Ali Fuad, **Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri: Konferanslar**, Yağmur Yayınları, İstanbul 2008.
- Berkî, Ali Himmet, **İstanbul’un Beş Yüzüncü Fetih Yıldönümü Münasebetiyle Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih’i Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı**, İstanbul 1953.
- Berkî, Ali Himmet, **Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih’i Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı**, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara 2020.

Beydilli, Kemal, “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer’iyye”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S 4, İstanbul 2001, ss.33-48.

Bozkurt, Gülnihâl, **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Ceylan, Ayhan, “Osmanlı Devleti’nde Anayasal Bir Belge: Hüccet-i Şer’iyye”, **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 21-22 Aralık 2012 İstanbul**, Ed. Fethi Gedikli, On iki Levha Yayınları, İstanbul 2014, ss.589-598.

Cin, Halil ve Akyılmaz, Gül, **Türk Hukuk Tarihi**, 13. Baskı, Sayram Yayınları, Konya 2021.

Davison, Roderic H., **Reform in Ottoman Empire, 1856-1876**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1963.

Demir, Abdullah, “Hukuk Tarihimiz Açısından Fatih Sultan Mehmet”, **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 21-22 Aralık 2012 İstanbul**, Ed. Fethi Gedikli, On iki Levha Yayınları, İstanbul 2014, ss.117-137.

Engelhardt, Edouard-Philippe, **Tanzimat ve Türkiye**, Çeviren: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

Eraslan, Zeki, **Şûrâ-yı Devletten Danıştaya: Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Eraslan, Zeki, “Türkiye’de Disiplin Hukukunun Doğuşu ve 1872 tarihli Memurîn Muhâkemâtı Nizâm-nâmesi”, **Adalet Dergisi**, Yıl: 150, S 70, Ankara 2023, ss.385-410.

Fatih’in Teşkilat Kanûnnâmesi/Kanûnnâme-i Âl-i Osman (Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman, Haz. Abdülkadir Özcan, 4. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2022, ss.3-27.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, **171 Soruda Başkanlık Sistemi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017.

Gözler, Kemal, “Anayasa Kelimesi Üzerine/Anayasa Kavramı” <https://www.anayasa.gen.tr/anayasa-kelimesi.htm>, Erişim Tarihi 25/07/2023.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, **Düstûr**, I. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, ss.4-7.

Hüccet-i Şer’iyye (Ahmet Cevdet Paşa, **Târih-i Cevdet**, Cilt VIII).

Gözübüyük, A. Şeref ve Kili, Suna, **Türk Anayasa Metinleri**, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.

İnalcık, Halil, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, Kronik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016.

İnalcık, Halil, **Fâtih Sultan Mehmed Han**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.

İnalcık, Halil, **Turkey and Europe in History**, 2nd edition, Eren Yayınları, İstanbul 2008.

İnalcık, Halil, **Devlet-i Aliyye**, Cilt II, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

Karal, Enver Ziya, “Tanzimattan Evvel Garplılışma Hareketleri (1718-1839)”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, ss.13-30.

Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, İstanbul 1996.

Köprülü, M. Fuad, “Fıkıh”, **İA**, MEB Yayınları, İstanbul 1977, ss.601- 622.

Kur'ân-ı Kerîm, (Elmalılı Hamdi Yazır / Sadeleştiren: Kasım Yayla), Merve Yayınları, İstanbul 2002.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Mumcu, Ahmet, **Divan-ı Hümayun**, 5. Baskı, Phoenix Yayınları, Ankara 2020.

Mumcu, Ahmet, “Tanzimat Fermanı'ndan Kanûn-ı Esâsî'ye”, **80. Yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Demokrasi Sempozyumu**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2004, ss.15-21.

Okandan, Recai G., “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, ss.97-128.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Özay, İl Han, **Günışığında Yönetim II (Yargısal Korunma)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2004.

Özbudun, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, 4. Baskı, Yetkin Yayınlar, Ankara 1995.

Özcan, Abdülkadir, “Fatih’in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi, **İÜEF Tarih Dergisi**, S 33, 1982, ss.7-56.

Savcı, Bahri, “Anayasacılığımızın Gelişim Çizgisi Üzerine”, **Turan Güneş’e Armağan, A.Ü.S.B.F.D.**, C 50, S 3-4, Ankara 1995, ss.279-289.

Sened-i İttifâk, **BOA**, Hatt-ı Hümâyûn, (No: 35242).

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, 2. Cilt, E Yayınları, İstanbul 1983.

Soysal, Mümtaz, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 11. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1997, s.12.

Temperley, Harold, “British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)”, **Cambridge Historical Journal IV**, 2, 1933, ss.156-191.

Taner, Tahir, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, ss.221-232.

Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 2. Baskı, YKY Yayınları, İstanbul 1998.

Tanör, Bülent, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, **T.C.T.A.**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.10-26.

Togan, Zeki Velidî, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

Tunaya, Tarık Zafer, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, 5. Baskı, Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, İstanbul 1982.

Tunaya, Tarık Zafer, “1876 Kanun-î Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, **T.C.T.A.**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.27-39.

Türkgeldi, Ali Fuad, **Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye**, Hazırlayanlar: Hayrettin Pınar- Fatih Yeşil, Kitabevi, İstanbul 2012.

Üçok, Coşkun, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, 9. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 1999.

Üçok, Coşkun, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler I”, **AÜHFD**, C III, S 1, Ankara 1946, ss.125-146.

Üçok, Coşkun, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler II”, **AÜHFD**, C III, S 2, Ankara 1946, ss.365-383.

Üçok, Coşkun, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III”, **AÜHFD**, C IV, S 1, Ankara 1947, ss.48-74.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, ss.139-209.

Yıldız, Mehmet, **Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Çev. Ayşegül Çakan, XIII. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2022.

HİLAL-İ AHMER VİYANA MURAHHASLIğI

MUTTALİP ŞİMŞEK*

Z

Birinci Dünya Savaşı'nın sıkıntılı yıllarında Osmanlı Devleti'nin ağır yükünü hafifletmeye çalışan kuruluŐlardan biri de Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyetidir. Balkan Savaşları esnasında neredeyse bütün kaynaklarını tüketen Cemiyet, Osmanlı'nın savaşa dâhil olmasıyla birlikte ülkedeki mevcut olanakları seferber ettiği gibi ülke dıŐından gelebilecek desteği/yardıma da temin etmenin yollarını aramıŐtır. Bunun için Hilal-i Ahmer yönetimi, savaş Şartları nedeniyle ülke dâhilinde bulmakta zorlandığı malzemeleri mtfevik ülkelerde temsilcilik/murahhaslık açmak suretiyle tedarik etmeye çalıŐacaktır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Viyana Murahhaslığı, işte bu amaçlarla kurulmuş ve savaş boyunca Cemiyetin nakdi ve ayni ihtiyaçlarının bir kısmını Viyana Sefaretinin de desteğiyile karşılamıştır.

Bu çalışmanın amacı, Dr. Hikmet Bey'in Viyana'ya Hilal-i Ahmer temsilcisi olarak gönderilmesinden Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar yürütülecek faaliyetleri ortaya koymaktır. Cemiyetin Viyana'da bir Şube teŐkiliyle çalışmalara başlaması ve Avusturya kamuoyuna tanıtılması, Hilal-i Ahmer yararına yardım toplayacak komitelerin nasıl oluŐturulduđu, komiteler tarafından yürütülen çalışmalar ve halkın bu seferberliğe dâhil edilmesi adına tertip edilen etkinlikler, Cemiyetin Viyana Murahhaslığından talep ettiği malzemelerin (sahra hastaneleri için çadırlar, gıda ürünleri, giyecek, hasta ve malzeme nakli için kullanılacak ulaşım araçları) tedarik (bağış veya satın alma yoluyla) süreci ve bunların İstanbula sevkine dair hususlar bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Cemiyetin Viyana'daki faaliyetleri, arşiv belgeleri başta olmak üzere dönemin Türk ve Avusturya basımına yansayan bilgiler

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Őehit Mustafa uhadar Ortaokulu, Konya/TÜRKİYE, mutsimsek@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1184-2345

ıŐıĝında nitel araştırma yöntemi kullanılarak burada detaylı bir Şekilde deĝerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Avusturya Kızıldaĝı, Avusturya-Macaristan İmparatorluĝu, Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Viyana Murahhaslıĝı, Osmanlı Devleti.

THE REPRESENTATIVE OFFICE OF THE RED CRESCENT IN VIENNA

ABSTRACT

One of the organizations that tried to ease the heavy burden upon the Ottoman Empire during the troubled years of the First World War was *Hilal-i Ahmer Cemiyeti* (The Red Crescent Society). The society, which consumed almost all of its resources during the Balkan Wars, mobilized available facilities in the country and sought ways to obtain support/assistance from abroad after the Ottoman Empire got involved in the war. For this, the Red Crescent administration would try to supply the materials that it had difficulty in finding in the country due to the war conditions by opening a representative office in the allied countries. The Red Crescent Society's Vienna Representative Office was founded for these purposes and met some of the cash and in-kind needs of the society with the support of the Vienna Embassy during the war.

The purpose of this study is to reveal the activities carried out from the time when Dr. Hikmet Bey was sent to Vienna as the representative of the Red Crescent to the end of the First World War. The start of activities of the society by establishing a representative office in Vienna and the promotion of the society to the Austrian public, how the committees that would collect aid for the benefit of the Red Crescent were formed, the activities carried out by the committees and the activities organized for the inclusion of the people in this mobilization and supply period (by donation or purchase) of the materials (tents for field hospitals, transportation vehicles to be used for food products, clothing, patient and material transporting) requested by the society from the Vienna Representative Office and matters regarding their transport to Istanbul constitute the content of this study. The activities of the society in Vienna will be evaluated in the study in detail using qualitative research method in the light of the information reflected in the Turkish and Austrian press of the period and archival documents in particular.

Keywords: Austrian Red Cross, Hilal-i Ahmer (Red Crescent) Society, Red Crescent Vienna Representative Office, the Austro-Hungarian Empire, the Ottoman Empire.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti daha Balkan Savaşları'nın ağır yaralarını sarma imkânı bulmadan Birinci Dünya Savaşı'na iştirak etmiş ve Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın yer aldığı ittifak blokuna dâhil olmuştu. Devletler arası görüşmelerin yapılması ve savaş kararının alınmasından sonra Osmanlı yöneticilerinin tek hedefi, düşmana galip gelmek için milleti topyekûn bu mefkûre etrafında seferber kılmaktı. Zira cepheye düşmana karşı verilen askerî mücadele harbin mukadderatı açısından ne kadar mühimse, cephe gerisinde yaralı ve hasta askerlere sağlanan sağlık hizmeti ile bu zor süreçte halkın beslenme ve sağlık sorunlarını gidermek de en az bu mücadele kadar önemliydi. Elbette bunun bir maliyeti olacaktı ki, Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) bunun için büyük bir seferberlik başlattı. Trablusgarp ve Balkan savaşlarında yaptığı fedakâr çalışma anlayışını Birinci Dünya Savaşı'nda da ortaya koymak için önemli miktarda maddi kaynağa ihtiyaç duyan Cemiyet, hedeflenen çalışmaların sürdürülebilmesi için ülke dâhilinde toplanan yardımların yeterli olmayacağını anlamış ve bu ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla müttefik ülkelerin büyük şehirlerinde temsilcilik açma kararı almıştı¹.

Aslında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin çalışmalarında kimi zaman örnek aldığı Batılı Kızıllaç teşkilatları yabancı ülkelerde açtıkları şubeler aracılığıyla yüklü miktarlarda yardım toplamaya muvaffak olmuşlardı. Hilal-i Ahmer Cemiyeti de Cenevre Sözleşmesi (1864) uyarınca 93 Harbi'nden (1877-78 Osmanlı Rus Harbi) itibaren yabancı Kızıllaç/Kızıllaç teşkilatlarının yardımlarını kabul etmeye başladığı gibi bazı ülkelerde açtığı şubeler vasıtasıyla yardım toplama girişiminde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı yılları, Cemiyetin dış temsilcilikler aracılığıyla yardım toplama çalışmalarını en yoğun yaptığı dönemi ifade etmektedir. Bu dönemde Hilal-i Ahmer, Saraybosna, Fi-

¹ **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928**, Yay. Haz. Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızıllaç Yayınları, Ankara 2013, s.37. Birinci Dünya Savaşı her iki blokta ülkeler için de ekonomik ve sosyal olarak büyük bir yıkıma sebep olmuştur. Yapılan hesaplamalara göre savaşın Avrupa'daki maliyeti yaklaşık 175 Milyar doları (bunun 37,8'i Almanya, 35,3'ü İngiltere, 24,3'ü Fransa, 22,6'sı Amerika, 22,3'ü Rusya 20,6'sı Avusturya-Macaristan ve 12,4'ü İtalya'ya aitti) bulunmuştu ve bu şartlar altında Hilal-i Ahmer'in savaş boyunca Berlin, Viyana ve Budapeşte'de yardım faaliyeti yürütme düşüncesi önemli bir adımı işaret ediyordu. Savaşın maliyeti ve diğer hususlar hakkında bk. Volker Berghahn, **Der Erste Weltkrieg**, Verlag C.H. Beck, München 2003, s.15. Aktuna Orkun, **Das Osmanische Reich und der Erste Weltkrieg**, Grin Verlag, Norderstedt (Germany) 2009, s.4-7; Wolfdieter Bihl, **Der Erste Weltkrieg 1914-1918, Chronik-Daten-Fakten**, Böhlau Verlag, Wien 2010, s. 43 vd.; Hew Strachan, **Financing The First World War**, Oxford University Press, Oxford-New York 2004, s.25-46.

libe, Köstence, Berlin, Sofya, Rotterdam, Buenos Aires, Stockholm, Viyana ve Sofya'daki temsilcilikler aracılığıyla yardım toplayacak² ve ihtiyaç duyduğu sağlık malzemesi, çadır (sahra hastaneleri için), gıda ürünleri (şeker, pirinç vs.) ve ulaşım araçlarının bir kısmını bu toplanan yardımlarla karşılayacaktı.

Cemiyet, Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle Almanya ve Avusturya-Macaristan topraklarında etkili bir çalışma yürütmüş; Alman, Avusturya ve Macar Kızılhaç teşkilatlarının verdiği destek³ sayesinde yardım çağrısını bu ülkelerin kamuoyuna rahatlıkla ulaştırabilmiştir. Örneğin Alman Kızılhaçı⁴'nin desteği sayesinde Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu (Deutsche Sanitäts-Mission für das Ottomanische Reich/Osmanlı Devleti için Alman Sağlık Misyonu)⁵, Alman Yardım Komitesi (Deutsches Komitee für Sammlungen zu Gunsten des Roten Halbmonds/Hilal-i Ahmer Yararına Alman Yardım Toplama Komitesi)⁶ ve Münih Türk Misyonu (Türkische Mission in München)⁷ gibi umumiyetle Almanya'nın önde gelen idarecilerinin himayesi altında kurulan teşkilatlar sayesinde Cemiyete binlerce mark yardım toplanmıştı.

Aynı şekilde Avusturya Kızılhaçı⁸ da, Trablusgarp Savaşı yıllarından itiba-

² Bu merkezlerin dışında Amerika, Endonezya'nın Cava Adası ve Tayland'ın başkenti Bangkok'tan bile Hilal-i Ahmer'e yardım ulaşmıştı. **Kızılay Arşivi Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı**, Haz. Recep Karacakaya vd., Türk Kızılayı Yay., İstanbul 2018, s.34.

³ Birinci Dünya Savaşı esnasında Macarların Hilal-i Ahmer Cemiyetine yaptığı yardımlar için bk. Yücel Namal, "According to the Turkish Archive Resources: Helps of Hungarians to the Ottoman Red Crescent Association During the First World War", **Közép-Európai Közlemények**, C 7, S 1, 2014, s.126-135.

⁴ Alman Kızılhaçı'nın (Das Deutsche Rote Kreuz) temeli 6 Şubat 1864 tarihinde Berlin merkezli "Savaştaki Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım için Prusya Merkez Komitesi (Das Preußische Zentralkomitee zur Pflege Verwundeter und Erkrankter Krieger)" adlı bir cemiyetin kurulmasıyla atıldı. Bu cemiyet aynı zamanda Alman Kızılhaçı'nın da temelini oluşturdu ve teşkilat kısa zaman içerisinde 16 eyalette onlarca şube açarak binlerce üyeye ulaştı. Dieter Riesenber, **Das Deutsche Rote Kreuz, Eine Geschichte 1864-1990**, Ferdinand Schöningh Verlag, München 2002, s.29-32.

⁵ **Bundesarchiv: Gouvernements, Festungen und Kommandanturen der Preußischen Armee (BArch)**, PH 23/104, 1915-1916, (Blatt nr. 115).

⁶ **Archives de la Ville et de l'Eurométropole de Strasbourg (AVES)**, 502 FI 403, 15 Nisan 1915.

⁷ "Türkische Mission in München", **Fremdenblatt (Morgen Ausgabe)**, 4 Ocak 1916, Nr. 4, s.5.

⁸ Avusturya Kızılhaçı (Das Österreichische Rote Kreuz) 1880 yılında kurulmuş ve "Sefalet içerisinde yaşayan ve sosyal açıdan zor durumda olan insanların yaşamlarını insanlık gücüyle iyileştirmek (Das Leben von Menschen in Not und sozial Schwachen durch die Kraft der Menschlichkeit verbessern)" sloganıyla sağlık hizmetleri yanında pek çok alanda çalışma yürütmüştü. Öyle ki 1916 yılında teşkilatın farklı alanlarda hizmet eden 4800 alt birimi vardı. <https://blogneu.rotekreuz.at/sociologist/2009/11/27/die-geschichte-des-roten-kreuzes-in-niederosterreich/>, Erişim Tarihi: 25.04.2023.

ren Hilal-i Ahmer'in Viyana'da yürüttüğü çalışmalara destek olmaya çalışmış, Balkan Savaşları ve özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında desteğini daha da artırmıştı. Bu yardım girişiminde, her iki devletin aynı tarafta savaşıyor olmasının etkisi olduğu gibi, Batılı Kızılhaç topluluklarının Cenevre Sözleşmesi'nde yer alan ilkelere bağlı kalma anlayışının da etkisi vardı⁹. Diğer yandan müttefik ülkelerden birinin başarısızlığı diğer ülkeleri de etkileyeceğinden gerek Alman Kızılhaçı, gerekse Avusturya ve Macar Kızılhaç teşkilatları kamuoyuna yaptıkları duyurularda müttefik bir ülkeye yardım etmenin gerekliliğini vurgulayarak halkı Hilal-i Ahmer'e desteğe çağırmıştır¹⁰.

Bu destek çağrılarını yanında Trablusgarp ve Balkan Savaşları esnasında Kızılhaç topluluklarının Hilal-i Ahmer'e sağlık alanında yaptıkları yardımları dikkate alan Cemiyet yönetimi, Viyana Osmanlı Sefaretinin de olumlu yaklaşımıyla Tıbbiye-i Şahanede müderris muavini olarak çalışan Dr. Hikmet Bey'i (1882-1966) 1915 yılının başlarında Almanya ve Avusturya-Macaristan'a "Hilal-i Ahmer Murahhası" ünvanıyla görevlendirecektir¹¹. Alman ve Avusturya Murahhaslığı adı altında faaliyette bulunacak olan Hilal-i Ahmer Viyana Şubesi, savaş yıllarında ülke içerisinde tedariki zor olan ilaç ve her türlü sağlık malzemesi ile gıda ürünleri gibi ihtiyaçları Avrupa'dan temin edecek

⁹ Kızılhaç (Rote Kreuz/Red Cross) teşkilatlarının hizmet anlayışı şu yedi ilkeden oluşuyordu: İnsanperverlik (Menschlichkeit), tarafsızlık (Unparteilichkeit), ayırım gözetmeme (Neutralität), bağımsızlık (Unabhängigkeit), gönüllülük (Freiwilligkeit) birlik (Einheit) ve evrensellik (Universalität). **Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des İtalienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13**, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s.III-V.

¹⁰ Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasından sonra Çanakkale'de bir cephe açılması ihtimali ortaya çıkınca Alman yöneticileri arasında Osmanlı'ya acil silah ve cephane yardımı yapılması gerektiği, aksi takdirde İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale'den sonra İstanbul'u almaları hâlinde Osmanlı'nın savaş dışında kalacağı ve uzun vadede bunun Alman menfaatleri için hiç de iyi olmayacağı yönünde görüşler beyan edilmeye başlanmıştı. Sadece Çanakkale'de değil, Kafkasya, Mısır, Irak ve Suriye bölgesinde de Osmanlı'nın başarısı Almanya için çok önemliydi ve bütün bu cephelerde Osmanlı'nın mağlup olması aynı zamanda Almanya'yı askeri ve politik açıdan zor duruma düşüreceğinden her ne olursa olsun Osmanlı'ya yardım edilmesi gerekiyordu. Mustafa Çolak, "Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları", **Türkler**, 13. Cilt, Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.377-383.

¹¹ Hilal-i Ahmer Cemiyeti Viyana Murahhaslığı 1918 yılının sonuna kadar faaliyetlerini devam ettirmiştir. Mesut Çapa, **Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)**, Türk Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010, s.27-35.

ve bunları demiryoluyla İstanbul'a gönderecekti¹². Bu çalışmanın amacı, Cemiyetin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Viyana'da yürüttüğü çalışmalarını ortaya koymaktır. Viyana'da bir temsilciliğin teşkili, yardım toplamak amacıyla oluşturulan komiteler ve bu komiteler tarafından tertip edilen etkinliklerle toplanan bağışlar/yardımlar ile Cemiyetin savaş yıllarında ihtiyaç duyduğu malzemelerin temini ve İstanbul'a sevkiyle ilgili hususlar bu çalışmanın içeriğini oluşturmaktadır. Netice itibarıyla bu çalışmada Cemiyetin Viyana'daki faaliyetleri, arşiv belgeleri (Osmanlı, Kızılay ve Alman) başta olmak üzere dönemin Türk ve Avusturya basınına yansıyan bilgiler ışığında nitel araştırma yöntemi kullanılarak detaylı bir şekilde değerlendirilecektir.

I. Viyana Hilal-i Ahmer Şubesi'nin Faaliyete Başlaması

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1864 ve 1906 yıllarında imzalanan Cenevre Sözleşmeleri uyarınca, diğer Kızılay/Kızılhaç teşkilatları gibi savaş yıllarının ağır yükünü hafifletmek amacıyla müttefik ve dost ülkelerden kimi zaman yardım talep etmiş veya bu ülkelerde yardım toplamak için çalışmalar yürütmüştür. Nitekim Cemiyetin, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu topraklarında yardım toplama faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllara kadar gitmektedir. Biraz evvel de ifade ettiğimiz gibi Trablusgarp ve Balkan Savaşları esnasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti, sadece Batılı Kızılhaç topluluklarıyla yakın temas kurup bu kuruluşların aynı ve nakdî desteğini almakla kalmamış, aynı zamanda Avrupa topraklarında yardım toplama çalışmalarını da başlatmıştı. Viyana'da bir şube açmak suretiyle faaliyete başlama kararını alması da bu döneme rastlamaktadır.

Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Viyana'da şube teşkili yönündeki ilk teşebbüsü Trablusgarp Savaşı yıllarında olmuştur. Viyana Sefaretinin girişimiyle 9 Mayıs 1912 tarihinde Avusturya toplumuna yapılan "Trablusgarp'ta yaralayan Türk ve Arap askerleri için yardım çağrısı (Aufruf für die türkischen und arabischen Verwundeten in Trapolis)" ile Viyana'da Hilal-i Ahmer Şubesi resmî olarak kurulmuş ve çalışmalara başlamıştı. Savaş yıllarında Alman Kızılhaçı, Almanya'da Hilal-i Ahmer'in yürüttüğü çalışmalara yardım ettiği gibi Cemiyetin Avusturya'daki çalışmalarına da Avusturya Kızılhaçı destek olmuş ve ilk olarak bir yardım komitesinin kurulmasına öncülük etmişti. Viyana Hilal-i Ahmer Yardım Komitesi adıyla çalışmalarını yürütecek ekipte konsolosluğun

¹² Seçil K. Akgün, Murat Uluğtekin, **Yeni Belgelerin Işığında Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Cilt I, Ankara 2020, s.273.

önemli isimleri dışında Avusturya toplumunun hemen her kesiminden üye bulunuyordu¹³.

Hilal-i Ahmer Şubesinin çalışmaları sadece Viyana ile sınırlı değildi. Macaristan (Peşte) ve Bosna'da toplanacak yardımlar da bu Şube vasıtasıyla İstanbul'a ulaştırılacaktı. Aslında Cemiyet, Viyana ile birlikte Peşte'de de bir şube açmak istemiş fakat bölge halkının yeterli maddi güce sahip olmadığı yönünde Viyana Şehbenderliğinin uyarısı üzerine bu girişimden vazgeçmişti. Ancak her hâlükârda Cemiyet, Saraybosna ve Peşte'de¹⁴ birer komisyon oluşturmak suretiyle yapılacak çalışmaların belirli bir plan dâhilinde yürütülmesini ve toplanan nakdi ve aynî yardımların Viyana'ya ulaştırılmasını bir düzene koymaya çalışmıştı¹⁵.

Balkan Savaşları'nın sona ermesiyle birlikte Viyana Hilal-i Ahmer Şubesinin çalışmaları da neredeyse durma noktasına gelmiş ve Yardım Komitesine mensup üyelerin dağılmasıyla birlikte Viyana Sefareti binasında bulunan Hilal-i Ahmer Bağış Bürosu kapatılmıştı. Osmanlı Devleti'nin 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile gizli bir ittifak antlaşması imzalaması üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti hem cephe, hem de cephe gerisinde yürüteceği çalışmalar için gerekli olan kaynağı sağlamak amacıyla Almanya ve Avusturya'nın bazı şehirlerinde yeniden şube açmaya karar verdi. Bunun için de yukarıda belirtildiği gibi Dr. Hikmet Bey'i Viyana'ya gönderdi. Hikmet Bey, Hilal-i Ahmer Viyana Murahhası/Temsilcisi ünvanıyla Avusturya, Macaristan ve Almanya'da yürütülecek çalışmaları takip edecek; toplanan paraların bir kısmıyla savaş yıllarında ülkede ihtiyaç duyulan gıda, sağlık, ulaşım vb. malzemeleri temin ederek İstanbul'a gönderecek, geri kalan kısmını ise Cemiyet merkezine yollayacaktı¹⁶.

¹³ **Kızılay Arşivi (KA)**, 40/6, Lef. 2 ve 3, 9 Mayıs 1912. Viyana Hilal-i Ahmer Komitesi biri başkan, biri başkan yardımcısı, birisi de sekreter ve muhasipten müteşekkil üç yönetim kurulu ile gönüllü hizmet edecek olan 40 üyeden oluşuyordu. Komite üyeleri, Avusturya toplumunun muteber (kurum müdürleri, üniversite hocaları, avukat vs.) ve varlıklı (banker, tüccar vs.) kesiminden oluşuyordu. **KA**, 40/6, Lef.4.

¹⁴ Dr. Hikmet Bey, Viyana'ya geldikten bir süre sonra Macaristan'da da bir yardım komitesi oluşturmak için Peşte'ye gitmiş ve kısa bir süre içerisinde kadın ve erkeklerden müteşekkil aktif komitelerin oluşturulmasına nezaret etmişti. Ahmet Altıntaş, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hilâl-i Ahmer'in Macaristan'daki Faaliyetleri", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S 16, 2016, s.3-4.

¹⁵ **KA**, 220/260. Trablusgarp ve Balkan Savaşları devam ederken yapılan çağrılar neticesinde ağırlıklı olarak Bosna'daki Müslüman halkın bağışladığı yaklaşık 80 bin kronluk nakdi yardım Viyana Murahhaslığı tarafından İstanbul'a ulaştırılmıştı. **KA**, 18/141, 28 Kânunusani 1327/10 Şubat 1913.

¹⁶ Çapa, **a.g.e.**, s. 61.

Dr. Hikmet Bey Viyana'ya geldiğinde evvela yapılacak çalışmalar hakkında Osmanlı Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa¹⁷ ile görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerde Dr. Hikmet Bey Cemiyetin vaziyeti, ihtiyaç duyulan malzemeler, savaş nedeniyle İstanbul'a acilen gönderilmesi gereken sağlık ürünleri gibi hususlar hakkında Hüseyin Hilmi Paşa'yı bilgilendirdi. Genel değerlendirmelerin akabinde Dr. Hikmet Bey'e sefaret binasında bir oda tahsis edildi ve Hilal-i Ahmer Şubesi Aralık (1914) ayının ilk günlerinde çalışmalara başladı. Dr. Hikmet Bey Almancaya vâkıf olduğundan Viyana'daki ilk günlerini onlarca misafire Cemiyetin faaliyetleri hakkında bilgi vererek geçirmiştir¹⁸.

II. Yardım Komitelerinin Kurulması

Viyana'da Hilal-i Ahmer yararına yapılan yardım çalışmalarının en önemli kısmını bu amaçla kurulan yardım komiteleri oluşturuyordu. Bu komiteler, Almanya'da olduğu gibi genellikle Avusturya hanedanına mensup prens, prenses, yönetici veya yönetici eşlerinin himayesi altında kuruluyor ve bu organizasyonlara ülkenin her kesiminden varlıklı üyeler büyük destek oluyordu. Bu komitelerden biri, başkanlığını Prens Eduard Liechtenstein'in üstlendiği "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti için Avusturya Komitesi (Österreichisches Komitee für den türkischen Roten Halbmond)" idi¹⁹.

Kısaca "Avusturya Komitesi" olarak ifade edeceğimiz bu yardım kuruluşunun resmî olarak faaliyete başlaması, 5 Aralık 1914 tarihinde Viyana merkezinde

¹⁷ Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1923)'nın, tahrirat kalemi olarak Midilli'de başlayan memuriyet hayatı oldukça başarılı geçti ve Mutasarırlık (Mersin, Nablus ve Süleymaniye), Valilik (Adana ve Yemen), Rumeli Genel Müfettişliği, Dâhiliye ve Adliye Nazırlıkları gibi önemli vazifelerden sonra iki defa da Sadarete görev aldı. 28 Ekim 1912 tarihinde başlayan Viyana Sefirliği, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Sefaretlerinin ilgasına kadar sürdü. Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 18. Cilt, İstanbul 1998, s.550-551. H. Hilmi Paşa, Hilal-i Ahmer Cemiyetinin bir süre başkanlığını yaptığından (13 Nisan 1912'den 26 Kasım 1912'ye kadar) kurumun çalışmalarına vâkıfı ve bu yüzden Viyana'da Dr. Hikmet Bey'i her konuda desteklemiştir. Nicolina A.N.M. van Os, **Feminizm, Philanthropy and Patriotism: Female Associational Life in the Ottoman Empire**, CPI Koninklijke Wöhrmann, Zutphen (Holland) 2013, s.404; Çapa, **a.g.e.**, s.14.

¹⁸ "Sammlung für den Roten Halbmond", **Reichspost**, 12 Aralık 1914, Nr. 592, s.8.

¹⁹ Avusturya Komitesine bağış yapmak isteyenler için yerel gazetelerde komiteye ait çalışma bürosunun adresi de (I. Wien, Hohestäfengasse, Nr. 7) verilmişti. "Gründungen eines Oesterreichischen Komitees für den Türkischen Halbmond", **Neues Wiener Tagblatt**, 24 Kasım 1914, Nr. 325, s.12. Macaristan'da yardım toplam için kurulan "Hilal-i Ahmer Komitesi"nin başkanlığını Graf Kont Khuen-Hedervary (Macaristan eski Reis-i Vükelâsi) yapıyordu. **Servet-i Fünun**, 12 Kasım 1915, Nr. 1275, s.10.

yer alan Hotel Bristol'da Avusturya hanedanına mensup prensler ile Osmanlı Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa ve Hilal-i Ahmer Viyana Murahhası Dr. Hikmet Bey başta olmak üzere, sefaret personeli, kamu kuruluşlarının üst düzey yöneticileri ve Viyana'nın sanayi ve ticaretinde söz sahibi olan temsilcilerin katılımı neticesinde komitenin Viyana halkına tanıtılmasıyla mümkün olmuştur²⁰.

Burada yapılan bir değerlendirme toplantısıyla Prens E. Liechtenstein komitenin başkanlığını üstlenirken diplomatik temsilci Otto Brandts başkan yardımcılığına, Angelo Eisner v. Eisenhof saymanlığa ve B. Dirtztay ile H. Ruzicksa ise Hilal-i Ahmer yararına tertip edilecek tüm etkinliklerin danışmanlığına seçildiler. Sefaret Müsteşarı Blacque Bey burada yaptığı konuşmada, planlanan böyle bir organizasyon nedeniyle Türk hükümetinin Avusturya idarecileri ve halkına minnettar olduğunu ifade etti. Alınan karara göre Avusturya'da Hilal-i Ahmer yararına yapılacak tüm etkinlikler bu komite tarafından düzenlenecek, ülkenin herhangi bir mahallinde etkinlik tertip edecek olanlar önce bu komiteden izin alacaktı. Komitenin kamuoyuna takdiminden sonra İmparatoriçenin 50.000 kronluk bağışıyla yardım toplama çalışmaları fiilen başlamış oldu²¹.

Bundan sonra yapılacak tek şey Avusturya halkını Hilal-i Ahmer için toplanacak yardıma teşvik etmek ve bu yönde duyurular yapmaktır. Nitekim komitenin gazetelere verdiği yardım çağrısında, Osmanlı halkının dürüstlüğüne ve verdiği söze sadakatle bağlı kaldığına dikkat çekiliyor; Türk ordusunun ölümüne meydan okurcasına mücadele ettiği ve Osmanlı Devleti'nin hem Avusturya, hem de Almanya için tehlikeli ve güçlü düşmanlarına karşı baş edebilmek amacıyla tüm İslam âlemini kutsal savaşa davet ettiği belirtiliyordu. Üstelik Türk müttefiklerinin bunu, İtilaf Devletleri tarafından kendilerine topraklarının genişletilmesi vaat edilmiş olmasına rağmen yaptıklarından bahisle Avusturya halkının Hilal-i Ahmer'e desteğinin bir antlaşma veya karşılıklı yardımdan daha fazlasını ifade ettiği vurgulanıyordu. Komiteye göre her ikisi de dinî birer sembol olmasına karşın Hilal-i Ahmer ve Kızılhaç bayrakları bu savaşta sadakatin bir göstergesi olarak yan yana görünecekti²².

²⁰ "Der Rote Halbmond. Konstituierung des Österreichischen Komitees", **Neues Wiener Tagblatt**, 8 Aralık 1914, Nr. 339, s.9; "Viyana'da Hilal-i Ahmer Cemiyeti", **Tasvir-i Efkâr**, 25 Teşrinisani 1330/8 Aralık 1914, Nr. 1283, s.2; "Hilal-i Ahmer'in Avusturya Şubesi", **Tasvir-i Efkâr**, 26 Teşrinisani 1330/9 Aralık 1914, Nr. 1284, s.4.

²¹ "Der Rote Halbmond ...", **Neues Wiener Tagblatt**, 8 Aralık 1914, Nr. 339, s.9.

²² "Für den Roten Halbmond", **Neues Wiener Tagblatt**, 8 Aralık 1914, Nr. 339, s.2. Viyana Şubesinin çalışmalara başlamasından kısa bir süre sonra Avusturya ve Macaristan'dan yaklaşık 212.000 kron bağış toplanmıştı. **Tasvir-i Efkâr**, 10 Aralık 1914, Nr. 1285, s.4.

Yine komitenin başka bir yardım çağrısında, binlerce Türk kahramanının Ruslara ve İngilizlere karşı mücadele verdiği, cephe ve cephe gerisinde büyük hizmetlerde bulunan Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Balkan Savaşı felaketinden daha yeni çıktığı ve inanılmaz derecede yardıma ihtiyacı olduğu; Cemiyetin Osmanlı cephesinde büyük etkiye sahip olması nedeniyle yardımlar sayesinde Türk müttefiklerine emsalsiz destek sağlanmış olacağı ifade ediliyordu. Halkın yardım hususuna önem vermesi için de duyurulara “Yardım etmek için acele et! (zu Hilfe eilen!)” söylemi sıklıkla tekrarlanıyordu²³.

Hilal-i Ahmer adına beklenenin de üzerinde yardım toplanması nedeniyle komite yönetimi, üye kayıtlarını yeniden yapılandırmak için 1915 yılı başlarında gazetelere bir ilan verdi. Üye kayıtlarını teşvik etmek amacıyla yapılan yardım çağrısında, silah arkadaşlığının her alanda işbirliğini gerekli kıldığı, Avrupa’daki Kızılhaç teşkilatları tarafından yürütülen çalışmaların aynısının Osmanlı topraklarında Hilal-i Ahmer tarafından yerine getirildiği ve bir insanlık vazifesi olarak Hilal-i Ahmer’e yardım etmenin tam zamanı olduğu belirtilmişti. Netice itibarıyla yapılan değerlendirme toplantısında yeni yönetim belirlendi ve Prens Eduard Liechtenstein tekrar komitenin başkanlığını üstlendi. Otto Brandts ile Selatin Paşa²⁴ başkan yardımcılığına, Angelo Eisner v. Eisenhof kâtipliğe ve S. Landesberger de muhasipliğe seçildi. Ayrıca Prens Eduard Lichtenstein’in teşvikiyle komiteye Avusturya’nın basın, sanayi, ticaret ve akademi çevrelerine mensup tanınmış yaklaşık yetmiş üye seçildi²⁵.

Komitenin Avusturya halkına yaptığı yardım çağrısında, “Dostluğa dostluk, sadakate sadakatle mukabele etmek için tüm gücümüzle dik durmalı ve bu anlayışla Hilal-i Ahmer’e yardım etmeyi her şeyin önünde tutmalıyız” gibi ifadelerle yer vermesi ve saray mensuplarının da bu seferberliği sahiplenmesi sayesinde Avusturya Komitesine bağlı alt yardım toplama birimleri oluşmaya başladı. Bunlardan birisi Avusturya Dışişleri Bakanı’nın eşi Bayan Buriän’in önderliğinde kurulan “Kadınlar Komitesi (Damen-Komitee für den türkischen Halbmond)” idi. Bayan Buriän’in çağrısıyla bakanlık binasında yapılan toplantıya Prenses Rosa Cray ve Prenses Olga Lichtenstein başta olmak üzere

²³ “Aufruf für den Roten Halbmond”, **Fremdenblatt (Morgenblatt)**, 13 Aralık 1914, Nr. 344, s.12.

²⁴ Avusturya Salib-i Ahmer Üserâya Muâvenet Heyeti Reisi. Çapa, **a.g.e.**, s.113.

²⁵ Hilal-i Ahmer Cemiyeti yararına yardım toplayan komiteye hem maddi destek sağlayan, hem de çevrelerindeki insanları yardıma teşvik eden üyeler sayesinde beklenenin de üzerinde nakdi ve aynı yardım elde edilmişti. “Aufruf des Österreichischen Komitees für den türkischen Roten Halbmond”, **Neues Wiener Tagblatt**, 28 Ocak 1915, Nr. 28, s.2.

Türk Sefareti mensuplarının eşleri ve pek çok üst düzey yönetici eşleri katıldı. Toplantıdan çıkan en önemli karar, Hilal-i Ahmer yararına satılacak rozetlerin üretimi ve dağıtım görevinin Kadınlar Komitesine verilmesiydi²⁶.

Viyana’da Hilal-i Ahmer için yardım toplayan bir diğer organizasyon da Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa’nın himayesi altında kurulan “Hilal-i Ahmer Cemiyeti Viyana Hanımlar Merkezi (Frauenverein vom Ottomanischen Roten Halbmond in Wien)” idi²⁷. Hilal-i Ahmer’in İstanbul’daki Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi’nin bir şubesi olarak faaliyet yürüten bu dernek 25 Kasım 1916 tarihinde kurulmuş ve Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar faaliyette bulunmuştu. Derneğin yönetim kurulu büyük oranda Türk Sefaretinde çalışanların eşlerinden oluşuyordu. Örneğin başkanlığı Hüseyin Hilmi Paşa’nın eşi Fatma Zehra Hanım yürütürken, kendisine Başşehbender/Başkonsolos Hüsnü Bey’in eşi Adile Hanım ile Hilal-i Ahmer Murahhası Dr. Hikmet Bey’in eşi Vildan Hanım yardım ediyordu²⁸.

III. Hilal-i Ahmer’e Yapılan/Toplanan Bağışlar

Avusturya halkını Hilal-i Ahmer için yardıma teşvik eden en önemli adım Avusturya Komitesi’nin henüz kuruluş aşamasında olduğu günlerde Viyana Belediyesinin yaptığı 20 bin kron tutarındaki bağışı. Bu bağış aynı zamanda, Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Avusturya-Macaristan ve Almanya’da yardım toplayacak özel bir temsilcinin (Dr. Hikmet Bey) Viyana’ya gönderileceği haberlerinin gazetelerde yer aldığı günlere denk gelmişti ve böylesine yüklü bir bağışın özellikle Viyana Belediyesi gibi önemli bir kurum tarafından yapılması İstanbul’daki Cemiyet yönetimini ziyadesiyle memnun etmişti²⁹.

²⁶ “Komiteesitzung des Roten Halbmondes bei Baronin Buriän”, **Fremdenblatt (Morgen Ausgabe)**, 30 Ocak 1915, Nr. 30, s.9. Ayrıca bk. “Der Rote Halbmond, Sitzung des Österreichischen Damenkomitees”, **Neues Wiener Tagblatt**, 1 Şubat 1915, Nr. 32, s.7.

²⁷ **Frauenverein vom Ottomanischen Roten Halbmond in Wien, Bericht des unter dem Allerhöchsten Protektorate Seiner Majestät des Sultan stehenden Frauenvereins vom Ottomanischen Roten Halbmond in Wien, für die Zeit vom 20. November 1916 bis 31. Dezember 1917**, Im Selbstverlag, Wien 1918, s.7.

²⁸ “Frauenverein vom Ottomanischen Roten Halbmond in Wien”, **Neue Freie Presse**, 8 Nisan 1917, Nr. 18904, s. 11. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Viyana Hanımlar Merkezi’nin çalışmaları için bk. Muttalıp Şimşek, “Hilal-i Ahmer Cemiyeti Viyana Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Kasım 2022, C. XXXVIII, S. 106, s.391-430.

²⁹ “Entsendung einer Sondermission des Rotes Halbmonds nach Österreich-Ungarn und Deutschland”, **Neue Freie Presse (Abendblatt)**, 26 Kasım 1914, Nr. 18053, s.4. Ayrıca bk., **KA**, 154/22.

Bu bağış üzerine Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa Viyana Belediye Başkanı (Bürgermeister) Dr. Richard Weiskirchner'e hitaben şöyle bir mektup yazmıştı:

“Zât-ı âliniz ve Viyana Belediye Meclisinin Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti için yapmış olduğu 20 bin kron tutarındaki bağış nedeniyle onur duyudum. Bu cömert bağış yaralı Türk askerlerine büyük fayda sağlayacağı gibi, Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında zaten var olan yakın dostluk ilişkilerini daha da pekiştirecektir. Bu yardım aynı zamanda ortak düşmanlara karşı birlikte mücadele etmeyi de ifade etmektedir. Şahsıma teslim edilen bağışı, hükûmetime ve dolayısıyla Hilal-i Ahmer Cemiyetine ulaştıracayım. Bu vesileyle zât-ı âlinize en samimi teşekkürlerimi bir kez daha ifade ediyorum³⁰.”

Aynı şekilde İstanbul Valisi İsmet Bey ve Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Başkanı Dr. Besim Ömer de Viyana Belediye Başkanı R. Weiskirchner'e birer teşekkür mektubu gönderdiler³¹.

Hilal-i Ahmer Cemiyetine bir büyük yardım da 1915 yılı başlarında Avusturya Kızıllaçı'ndan geldi. Avusturya Komitesine yapılan 25 bin kron tutarındaki bağış üzerine Hüseyin Hilmi Paşa, Prens E. Liechtenstein vasıtasıyla Avusturya Kızıllaçı'na teşekkürlerini iletmişti³². Bu yardımlar halkın Cemiyete sempatisini artırmıştı ve komitenin yardım çağrısı yapmasıyla birlikte sadece bir haftada yaklaşık 500 bin kron bağış toplanmıştı. Viyana Belediyesi ve Avusturya Kızıllaçı dışında Hirtenberger Kartuş Fabrikası (10 bin kron), Avusturya Kredi Kurumu (10 bin kron), Länderbank (2 bin kron), Unionbank (3 bin kron) ve Rothschild (3 bin kron) gibi önde gelen bağışçılar Hilal-i Ahmer'e destek verdiler. Yapılan aynı yardımlar arasında bol miktarda ilaç ve

³⁰ “Die Spende für den Roten Halbmond”, **Reichspost**, 4 Aralık 1914, Nr. 578, s.10.

³¹ İstanbul Valisi İsmet Bey mektubunda, “... hem dost, hem de müttefik ordularımızın yeni zaferler kazanmasının yanı sıra güzel başkentimizin asil ve cömert tavrı nedeniyle Viyana'nın büyüklüğü ve refahı için İstanbul halkı ve yönetimi olarak daima içten temennilerimiz sizinle beraber olacaktır” ifadelerine yer vermişti. “Die Spende für den Roten Halbmond”, **Reichspost**, 4 Aralık 1914, Nr. 578, s.10. Ayrıca bk. **Amtsblatt der Stadt-Wien**, 8 Aralık 1914, Nr. 99, s.3289; **Amtsblatt der Stadt-Wien**, 22 Aralık 1914, Nr. 103, s.3340. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi, Viyana Belediye Başkanı'nın bu bağışı mukabilinde kendisine bir takdirname verilmesinin uygun olup olmadığını Viyana Sefaretinden sorunca Sefaret tarafından İstanbul'a gönderilen yazıda, Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'nın Dr. Richard Weiskirchner'e bu bağışından dolayı teşekkür ettiğini ve şimdilik takdirname irsaline gerek olmadığı ifade edilmişti. **KA**, 166/3.

³² “Dankesbundgebung des Ottomanischen Roten Halbmondes an das Oesterreichischer Rote Kreuz”, **Fremdenblatt (Morgen Ausgabe)**, 9 Ocak 1915, Nr. 9, s.7.

sargı malzemesi de vardı. Avusturya'nın farklı bölgelerinde görev yapan birçok doktor komite yönetimine başvurarak Hilal-i Ahmer için gönüllü hizmet edebileceklerini dahi iletmışlerdi. Viyana'dan gelen yardım haberleri karşısında Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi bu fedakârlığa mukabelede bulunmak istemiş ve savaşta yaralanan Avusturya askerleri için evvela Türk sigarası gönderme kararı almış, bunu daha sonra büyük bir lokum sevkıyatı (eine große Sendung Lecum) takip etmişti. Bu şekilde Cemiyet, Avusturya halkının yaptığı yardımlara imkân dâhilinde mukabelede bulunmak istemiş ve tabir yerindeyse, İstanbul ve Viyana, bu sıkıntılı dönemde “dostluk alışverişinde âdeta birbirleriyle rekabet” içerisine girmişti³³.

Nakdi yardımların düzenli bir şekilde toplanması ve denetim altında tutulmasını sağlamak için komite, Wiener Bankverein ile işbirliği kararı almıştı. Bankanın Avusturya genelinde 72 şubesi vardı ve herhangi bir şubeden Hilal-i Ahmer'e bağış yapılabilecekti. Burada toplanan bütün bağışlar Viyana Murahhaslığına teslim ediliyor; Murahhaslık ise Hilal-i Ahmer yönetimi tarafından kendilerine sipariş edilen malzemeler için bu paranın belirli bir kısmını kendi hesaplarında muhafaza ederken geri kalan kısmını ise yine aynı banka aracılığıyla İstanbul'a gönderiyordu³⁴.

Hilal-i Ahmer Şubesine nakdi yardımın yanında sağlık malzemesi yardımı da yapılıyordu. Avusturya Kızılhaçı ve Avusturya Komitesi aracılığıyla toplanan sağlık malzemeleri Türk Sefaretine iletiliyor ve Hilal-i Ahmer Murahhaslığı da bunları demiryoluyla İstanbul'a ulaştırılıyordu. Örneğin Hilal-i Ahmer Viyana Şubesinin yeni açıldığı günlerde Sankt Markus Apotheke adlı şirket yardım çağrısına bin adet antiseptik özelliği olan tablet (eßigsäure tonerde) bağışıyla olumlu cevap vermiş ve tabletler kısa süre içerisinde Türk Sefaretine ulaştırılmıştı³⁵. Aynı şekilde Avusturya Kızılhaçı tarafından Hilal-i Ahmer yararına toplanan üç vagon dolusu sağlık malzemesini 1915 yılının ortalarında Kızılhaç temsilcileri Dr. Lamberger ve Rudolf Traun'dan teslim alan Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa bunları çok geçmeden İstanbul'a yollamıştı³⁶.

Avusturya halkının Hilal-i Ahmer'e bağışları karşısında İstanbul'daki Merkez-i Umumi, Avusturya gazetelerine bir teşekkür mektubu göndermiş ve

³³ “Sammlung für den Roten Halbmond”, **Reichspost**, 12 Aralık 1914, Nr. 592, s.8.

³⁴ “Aufruf für den Roten Halbmond”, **Fremdenblatt**, 13 Aralık 1914, Nr. 103, s.13.

³⁵ **Fremdenblatt (Morgenblatt)**, 20 Aralık 1914, Nr. 351, s.14.

³⁶ “Das Österreichische Rote Kreuz für den Roten Halbmond. Eine Spende an Sanitätsmaterial”, **Neues Wiener Tagblatt**, 17 Haziran 1915, Nr. 166, s.10.

bu vesileyle Cemiyete yapılan bağışlar için şükranlarını ifade etmişti. Mektupta, Hilal-i Ahmer'in Trablusgarp ve Balkan savaşlarında zorlu bir süreç geçirdiği ve henüz hazırlıklarını tamamlayamadan Birinci Dünya Savaşı'nda çalışmalara başladığı; savaşın başlarından itibaren Cemiyetin Avusturya-Macaristan ve Almanya'dan büyük destek gördüğü, çalışmaların sürdürülebilmesi için de bu desteklerin büyük ehemmiyete sahip olduğu ifade ediliyordu. Mektupta ayrıca Cemiyetin bir günde kimi zaman 12 bin askerin bakımıyla ilgilenmek zorunda kaldığı ve birçok malzemeye ihtiyaç duyduğu bir aşamada Avusturya-Macaristan ve Almanya'dan gelen yardımların Cemiyete büyük destek sağladığından bahisle Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisinin, bu cömert bağışlar nedeniyle Avusturya halkına şükranlarını sunduğu belirtiliyordu³⁷.

Burada Bosna Hersek'te toplanıp Viyana Murahhaslığına teslim edilen yardımlardan da bahsetmek gerekir. Bosna'nın özellikle Müslüman ahalisi Osmanlı Devleti'nin bu zor döneminde yardımda bulunmak ve ihtiyaçları paylaşarak hafifletmek düşüncesiyle yüklü miktarlarda bağışta bulunmuştur. Üstelik bu bağışlar savaş boyunca da devam etmiştir. Bu yardımların toplanmasında önemli rol oynayan Bosna Reisü'l-ulemâsından Hacı Cemaleddin Efendi ilk olarak 20 bin kron tutarındaki nakit parayı Viyana Sefiri H. Hilmi Paşa'ya takdim etmiş³⁸, ikinci defa toplanan 15.049 kron tutarındaki bağışı ise bu sefer Saraybosna Şehbenderliğinin bilgisi dâhilinde Landesbank vasıtasıyla Viyana Murahhaslığına ulaştırılmıştı³⁹. Bunların dışında 1916 yılının sonuna kadar Bosna halkından toplanan 21.400 kron tutarındaki bir diğer bağış da Sefaretin isteğiyle Galiçya'da yaralanan Türk askerlerinin ihtiyaçlarına tahsis edilmişti⁴⁰.

³⁷ “Der Rote Halbmond. Dank des Konstantinopler Zentralkomitees”, **Neues Wiener Tagblatt**, 27 Mayıs 1916, Nr. 146, s.12. Macaristan halkı tarafından yapılan yardımlar için bk. “Macarların Hilal-i Ahmer'e Muâvenetleri”, **İkdam**, 6 Mart 1915, Nr. 6481, s.2

³⁸ “Österreichisches Komitee für den Türkischen Roten Halbmond”, **Neue Freie Presse**, 7 Şubat 1915, Nr. 13125, s.13.

³⁹ **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), 2171/4, 11 Şubat 1915. 1915 yılının ilk aylarında Cemaleddin Efendi tarafından toplanan 30.000 kron aynı şekilde Viyana Sefaretine teslim edilmişti. **KA**, 314/166, 30 Mart 1915.

⁴⁰ **BOA**, HR.SYS, 2173/4, 5 Teşrinisani 1332/ 18 Kasım 1916. Bosna halkı tarafından Hilal-i Ahmer'e yapılan yardımların 1917 yılında da devam ettiğine dair bk. **BOA**, HR.SYS, 2173/5, Lef.2, 17 Ocak 1917. Aslında Bosna halkı Trablusgarp ve Balkan Savaşları esnasında da Hilal-i Ahmer Cemiyetine yardımını esirgememiş ve aralarında topladıkları nakdi yardımları Saraybosna Şehbenderliğinin bilgisi dâhilinde doğrudan İstanbul'daki Hilal-i Ahmer merkezine ulaştırmışlardı. **KA**, 18/141, 20 Ocak 1912; 18/141.1, 10 Şubat

Hilal-i Ahmer Viyana Şubesi 1914 yılının sonlarından 1915 yılının başlarına kadar, Bosna Müslümanlarının yardımları da dâhil olmak üzere, komitelerin tertip ettiği etkinlikler, satılan ürünler ve halkın bağışlarından yaklaşık 505.000 kron⁴¹, 1916 yılının Ekim ayına kadar ise 3 milyon kronun üzerinde yardım toplamaya muvaffak olmuştu⁴². Bunun üzerine Cemiyet, savaş boyunca Avusturya ve Macaristan'da yürütülen yardım çalışmalarına destek veren başta Hilal-i Ahmer yönetimi⁴³ olmak üzere, Viyana Sefareti mensuplarına⁴⁴, Viyana Murahhası Dr. Hikmet Bey'e⁴⁵, Avusturya'nın önde gelen yönetici, işadamı, akademisyen, mühendis⁴⁶ ve gazetecileri⁴⁷ ile Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi çalışanlarına⁴⁸ teşekkür mahiyetinde altın, gümüş ve bronz madalyalar takdim etmek suretiyle yapılan hizmetleri karşılıksız bırakmamış oldu.

1913. Galiçya Cephesi'nde yaralanan Türk askerlerinin tedavileri ve diğer ihtiyaçların giderilmesiyle ilgili yapılan çalışmalar hakkında bk. Oya Dağlar, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesi'ne Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S 10, 2006, s.45-51; İbrahim Arıkan, **Osmanlı Ordusunda Bir Nefer**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.124-126. Feyza Kurnaz Şahin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya Cephesi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Sıhhi Hizmetleri", **Balkan Tarihi**, Cilt I, Ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, 2016, s.475-494.

⁴¹ Bunun 327.000 kronu Avusturya, 156.000 kronu Macaristan ve 22.000 kronu ise Bosna'dan toplanmıştı. **KA**, 314/86, 25 Ocak 1915.

⁴² **BOA**, HR.SYS, 2173/5, Lef. 5, 23 Ekim 1916. Hilal-i Ahmer kayıtlarına göre Viyana Murahhaslığı, faaliyeti esnasında Almanya'dan 236.790 lira (4.385.000 Mark), Avusturya-Macaristan'dan (Bosna Müslümanlarının yardımları da dâhil) ise 157.500 lira (3.500.000 kron) yardım toplamıştı. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928**, s.60.

⁴³ Viyana Sefiri ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reisi Hüseyin Hilmi Paşa, Hilal-i Ahmer Reis-i Sanisi Dr. Besim Ömer Bey, Hilal-i Ahmer Reis-i Sanisi Dr. Akil Muhtar Bey, Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumi Azaları Dr. Bahaeddin Şakir Bey ve Dr. Mehmed Ali Bey ile Mahmud Muhtar Bey'in eşi Nimet Hanım ve Avusturya, Almanya ve Amerika sefirlerinin eşlerine Hilal-i Ahmer madalyası verilmişti. **BOA**, İrade Taltifat (İ...TAL), 503/59, 25 Ağustos 1331/7 Eylül 1915; **BOA**, Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4586/343896 (1919). Hüseyin Hilmi Paşa'ya verilen Kızılhaç madalyası için bk. **BOA**, İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 3/98 (1919).

⁴⁴ **BOA**, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 242/18 (1916).

⁴⁵ **BOA**, MV, 275/95 (1915); İ.DUİT, 67/2 (1917); İ.DUİT, 73/81 (1918);

⁴⁶ **BOA**, İ.DUİT, 73/68 (1916); İ.DUİT, 73/36; MV, 259/25 (1918); MV, 246/120 (1917); MV, 258/12 (1917); **KA**, 168/46 (1915). Kayzer Franz Josef ve Wilhwm'e takdim edilen altın madalya hakkında bk. "Der Rote Halbmond. Verleihung der goldenen Medaille des Roten Halbmonds an Kaiser Franz Josef und Kaiser Wilhelm", **Neues Wiener Tagblatt**, 26 Nisan 1915, Nr. 115, s.5.

⁴⁷ Wiener Tagblatt Gazetesi Başmuhabiri Zinger, Mecidi nişanla taltif edilmişti. **BOA**, BEO, 4403/330153.

⁴⁸ **BOA**, MV, 257/121.

IV. Hilal-i Ahmer Yararına Tertip Edilen Etkinlikler

Hilal-i Ahmer Viyana Murahhası Dr. Hikmet Bey ile Avusturya Komitesi, Cemiyete daha fazla yardım toplayabilmek için farklı etkinlikler yapma kararı almış ve bunu Hilal-i Ahmer Viyana Şubesinin kurulduğu ilk günlerden itibaren uygulamaya koymuşlardı. Bu etkinliklerden ilki 1915 yılının başında, Hilal-i Ahmer ve Avusturya Kızılhaçı yararına düzenlenen geniş katılımlı bir konserdi. Konserde Avusturya'nın tanınmış sanatçılarından Josef Sulzer, "Sultan Marşı (Sultanshymne)" ile "Vatan (Watan)" adlı eserleri icra ederken Viyana'da müzik eğitmeni olarak çalışan Maximilian Bittner Waldmüller ise ilk defa bu konserde çalınmak üzere bestelediği "Yaşasın Osmanlılar⁴⁹" adlı eseri dinleyicilere takdim etmişti. Ayrıca Alfred Grünfeld ve Alexander Nosalewicz gibi Avusturyalı sanatçıların yanında Tefvik Bey de güftesi Ahmed Saadeddin'e ait olan "Türk Marşı (Türkische Hymne)"nı icra etmek suretiyle konsere destek vermişti⁵⁰. Dışişleri Bakanlığının Bankagaße'de bulunan ek binasında gerçekleştirilen konserde giriş biletlerinden elde edilen gelire birlikte büyük fabrika sahipleri, bankerler ve diğer tanınmış şahısların yaptığı yardımların toplamı 280-300 bin krona ulaşmıştı⁵¹.

Komite halkın bu tür etkinliklere gösterdiği teveccüh karşısında yine aynı günlerde ikinci bir etkinlik daha düzenleme kararı aldı. Viyana'nın tanınmış bir tiyatro salonunda (Luftspieltheater) Hilal-i Ahmer yararına sahnelenecek oyuna (Golden Eva) katılım yine beklendiği gibi yüksek oldu ve giriş biletlerinden elde edilen gelir Sefir H. Hilmi Paşa'ya takdim edildi⁵².

Komitenin Nisan (1915) ayında düzenlediği diğer bir yardım etkinliği ise önkilerden daha kapsamlı oldu. Bu etkinlikte tiyatro gösterisi, sergi (Doğu

⁴⁹ M. Bittner Waldmüller Hilal-i Ahmer Cemiyetine gönderdiği mektupta, "Yaşasın Osmanlılar" adlı marşı Viyana Osmanlı Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya ithaf ettiğini, piyano ile çalınmakta olan bu marşın Avusturya halkı tarafından çok beğenildiğini ve bu marştan gelecek bütün hasılatı Hilal-i Ahmer'e bağışlayacağını belirtmişti. Bu şekilde Hilal-i Ahmer'e faydası dokunduğu için kendisini bahtiyar gördüğünü de ilave etmişti. **KA**, 398/115. Mektubun Almanca metni için bk. **KA**, 398/151, Lef. 1-4 (An das Vereinische Comitee des Roten Halbmondes in Konstantinopel, am 4. Februar/Şubat 1915).

⁵⁰ **KA**, 398/115, Lef. 5. Konsere ait davetiye afişi için bk. Ek-1.

⁵¹ "Komiteesitzung des Roten Halbmondes bei Baronin Buriän", **Fremdenblatt (Morgen Ausgabe)**, 30 Ocak 1915, Nr. 30, s.9; "Das Konzert für den türkischen Roten Halbmond", **Fremdenblatt (Morgen Ausgabe)**, 12 Şubat 1915, Nr. 43, s.9.

⁵² "Der Rote Halbmond. Wohltätigkeitsvorstellung im Luftspieltheater", **Neues Wiener Tagblatt**, 24 Ocak 1915, Nr. 24, s.9.

halıları) ve yine Doğu'ya ait eşyaların yer aldığı geniş koleksiyonu olan bir galeri misafirlerin ziyareti için hazırlanmıştı. Ay ve yıldızın işlendiği halılar ile Binbir Gece Masalları'nı (Harun Reşid'in Köleleri, Şehzad, Alaaddin'in Sihirli Lambası, Ölü Kambur) konu edinen tablolar sergisi misafirler tarafından beğeniyle karşılandı. Josef Sulzer yönetimindeki opera korosu ise başta "Cemile/Djamileh⁵³" olmak üzere Mozart'ın "Türk Marşı"nı (bu akşama özel orijinal haliyle) ve "Alla-turca" adlı eserini icra etmişti⁵⁴.

Avusturya Maliye Bakanlığına ait sarayda 1916 yılının daha ilk günlerinde düzenlenen bir diğer etkinliğin ise ayrı bir önemi vardı. Çanakkale Savaşları'nda düşmana karşı kahramanca mücadele eden Türk askerine ithafen tertip edilen müzikale saray aristokratları, devlet yöneticilerinin üst düzey temsilcileri ile Viyana'nın önde gelen sivil toplum kuruluşlarının yöneticileri "Türk ordusuna duydukları sempatinin bir göstergesi" olarak iştirak etmişlerdi. Programa Arşidük Leopold Salvator, Avusturya Komitesi Başkanı Prens E. Liechtenstein, Kadınlar Komitesi Başkanı O. Buriän, Başbakan Karl von Stürgkh, Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa, Viyana Belediye Başkanı Richard Weiskirchner, Hilal-i Ahmer Murahhası Dr. Hikmet Bey ve daha pek çok tanınmış isim katılmıştı. Burada H. Hilmi Paşa'ya hitaben bir konuşma yapan Başbakan Karl von Stürgkh⁵⁵, Osmanlı Devleti'yle ittifakın öneminden ve cephelerde mücadele eden askerler için yapılacak yardımın gerekliliğinden bahsetti. Viyana Sefiri H. Hilmi Paşa'nın misafirlere hitaben yaptığı teşekkür konuşmasından sonra ünlü piyanist Prof. Alfred Grünfeld, misafirlere meşhur eserlerden birkaçını

⁵³ Cemile (Fransızca: Djamileh), Georges Bizet tarafından bestelenmiş, libretosu Louis Gallet tarafından Fransızca yazılmış tek perdelik komik-operadır. Cemile, Fransa dışında Stockholm, Roma, Prag, Manchester, Dublin, Berlin ve Viyana'da defalarca sahnelendi. Opera, güzel bir köle/cariye kız olan Cemile ile Halife Harun arasındaki aşkı konu edinmektedir. Susan McClary, **Georges Bizet Carmen**, Cambridge University Press, 1992, s.16.

⁵⁴ "Der Rote Halbmond. Der 'Orientalische Abend' zugunsten des Roten Halbmondes", **Neues Wiener Tagblatt**, 20 Nisan 1915, Nr. 109, s.12; "Orientalischer Abend. Für den Roten Halbmond", **Neue Freie Presse**, 21 Nisan 1915, Nr. 18197, s.13. Bu programa ait davetiye afişi için bk. Ek-3.

⁵⁵ Hilal-i Ahmer yararına düzenlenen bu etkinlikte Başbakan Karl von Stürgkh'ün Türkiye hakkında sarf ettiği samimi ve sitayişkâr ifadeleri Hilal-i Ahmer Merkez-i Umûmiliği ve Sadaret tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Başbakan'ın konuşmasında Orduyu Hümayunu övmesi nedeniyle Osmanlı hükûmetinin başta Avusturya hükûmeti olmak üzere Hilal-i Ahmer'e yardım eden bütün bağışçılara teşekkürlerini ihtiva eden bir Sadaret tezkiresi Viyana Sefaretine gönderilmişti. **BOA**, HR.SYS, 2417/6; 2417/9; 2417/21.

(bunlardan biri de Mozart'ın "Es-Dur" adlı senfonisi) icra etmişti. Program sonunda Hilal-i Ahmer için yaklaşık 10.000 kron bağış toplandı⁵⁶.

Konserler kimi zaman müttefik dört devlete ait Kızılay/Kızılhaç teşkilatlarının ortak menfaati için de tertip ediliyordu. Bu tür organizasyonlara her ülkeden tanınmış sanatçıların katılımı sağlanarak konserin içeriği zenginleştirilmeye çalışılıyordu. 1917 yılının Mart ayında yapılması planlanan konser için Viyana Osmanlı Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumiliğine gönderdiği bir yazıda, Dârulbedâyi erkânı ile istişare edilerek "böyle mühim bir konserte teganni ve terennüm ettirebilecek âsâr-ı kadîme-i musîkîyemizden 4-5 parça eserin seçilmesini" ve Viyana'nın en tanınmış kesiminden katılımın olması beklenen konsere Türk sanatçılarının iştirak etmesini istemişti⁵⁷.

Komitenin Hilal-i Ahmer yararına yaptığı çalışmalardan biri de, farklı büyüklükte rozetlerin imal edilerek satışa çıkarılmasıydı. Biraz evvel belirttiğimiz gibi, rozetlerin dağıtımı ve satışı Kadınlar Komitesinin sorumluluğunda olacaktı. 1915 yılının başlarında Prens E. Liechtenstein'in talimatıyla üzerinde Alman, Avusturya, Macaristan ve Türk armalarından oluşan bir broş ve yine bu dört ülkenin bayraklarından oluşan bir rozetin üretimi ve satışı için çalışmalar başlatılmıştı⁵⁸. Viyana Sefareti de başka bir rozet imal ve satışı için girişimde bulunmuş, yeşil ve kırmızı zemin üzerine ay-yıldız ile yeşil ve beyaz zemin üzerine hilal gelecek şekilde üretilmesi düşünülen rozetleri yirmişer paraya satmayı hedeflemiştir. Viyana Sefiri H. Hilmi Paşa, Hilal-i Ahmer'in müsaade etmesi hâlinde 100.000 adet rozetin (bunun 25.000'i Avusturya'da, 75.000'i ise Osmanlı topraklarında satılacaktı) Viyana'da imaline başlana-

⁵⁶ "Der Musikalische Rout im Finanzministerium. Zugunsten des türkischen Roten Halbmondes", **Neues Wiener Tagblatt**, 3 Ocak 1916, Nr. 3, s.9; "Der Rout im Finanzministerium", **Fremdenblatt (Morgen Ausgabe)**, 4 Ocak 1916, Nr 4, s.7. Bu program nedeniyle Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Başkanı Dr. Besim Ömer, Avusturya Komitesi Başkanı Prens E. Liechtenstein'a bir teşekkür mektubu göndererek Hilal-i Ahmer yararına tertip edilen program/resepsiyon vesilesiyle komiteye ve Viyana halkına şükranlarını iletmişti. Besim Ömer ayrıca, Avusturya Kızılhaç'ının Hilal-i Ahmer'in çalışmalarına verdiği destekten dolayı memnuniyetini de belirtmişti. "Die Wiener Kundebungen für den Roten Halbmond", **Fremdenblatt (Morgen Ausgabe)**, 8 Ocak 1916, Nr. 8, s.7; "Der Glückwunsch des Österreichischen Komitees für den Roten Halbmond", **Neues Wiener Tagblatt**, 16 Ocak 1916, Nr. 16, s.6.

⁵⁷ **KA**, 599/194, 13 Ocak 1917. Aynı şekilde, Hilal-i Ahmer Cemiyeti yararına 1918 yılında tertip edilen bir müsamere için Avusturyalı sanatkarlar İstanbul'a davet edilmişti. **BOA**, Hariciye Nezareti İdare (HR.İD), 83/79, 29 Mayıs 1918.

⁵⁸ **Fremdenblatt (Morgen Ausgabe)**, 30 Ocak 1915, Nr. 30, s.9.

cağını, üretim masraflarının da rozetlerin satışıyla tesviye edileceğini Hilal-i Ahmer'e (İstanbul'a) bildirmişti. H. Hilmi Paşa ayrıca, Avusturya Kızıllaçı yararına satılan ve üzerinde Avusturya İmparatoru ile Veliahdının yer aldığı rozetlere halkın büyük ilgi gösterdiğini, müsaade edilmesi hâlinde, Osmanlı Padişahı ile Avusturya Veliahdının veya Osmanlı Padişahı, Avusturya ve Almanya İmparatorlarının tasvirlerinin yer aldığı rozetlere de Avusturya ve Almanya'da rağbet edileceğini ifade etmişti⁵⁹.

Bunların dışında komite, yine Hilal-i Ahmer'e gelir elde etmek için Osmanlı Devleti ile yapılan ittifakın anısına Heykeltraş Hans Dietrick'ten bir plaket hazırlamasını istemişti. "Cihad plaketi" olarak isimlendirilen rozet sekiz köşeli olacak ve yüzeyinde kutsal sancak yer alacaktı. Bununla savaşın İslam âlemi için kutsal bir anlam ifade ettiği vurgulanacaktı. Rozetin arka planında Ayasofya'nın minare ve kubbesi olacak, ayrıca yüzeyinde Arap ve Latin harfleriyle yazılan "İnşallah" kelimesi yer alacaktı. Bronz ve gümüşten iki farklı boyda (küçük ve büyük) üretilecek rozetlerin satış fiyatı buna göre belirlenecekti. Bronz rozetlerin küçüğü 2 krandan, büyüğü ise 6 krandan; gümüşlerin küçüğü 4 kron, büyüğü de 12 krandan satışa çıkarılacaktı. Komite, rozetlerin satın alınabileceği üç farklı adresi halka duyurmuş ve kısa sürede bu adreslerde rozet satışına başlamıştı⁶⁰.

Cemiyet yararına Avrupa'da imal edilip satışa sunulan başka ürünler de vardı. Harp hatırası olarak üretilen demir yüzüklere Viyana halkı büyük ilgi göstermiş ve yüzükler kısa süre içerisinde satılmıştı. Ayrıca mektuplar için özel olarak çıkarılan pullar, yardım kelimelerini içeren zarif monogramlı mektup kâğıtları, yine üzerinde Hilal-i Ahmer'in alameti bulunan kese, para çantası, cüzdan, dantela ve el işlemesi gibi ürünler satış mağazalarında en fazla talep edilen eşyalar arasında yer alıyordu. Üstelik bazı mağazalardaki eşyaların fiyatı, yaralı askerlere yardım yapılacağı bilgisi verilerek müşterinin rızası dâhilinde birkaç kat fazlasına bile satılabiliyordu⁶¹.

⁵⁹ KA, 273/10, 21 Kasım 1914; BOA, Mâbeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ.), 183/41, 24 Zilkade 1333/3 Ekim 1915. Tasvir-i Hümayun'un Avusturya dâhilinde satışına müsaade edildiğine dair bk. BOA, MV, 199/80, 14 Teşrinievvel 1331/27 Ekim 1915. Hilal-i Ahmer yararına satışa çıkarılan bir portre örneği için bk. Ek-2. <http://data.onb.ac.at/rec/baa20346731>, Erişim Tarihi: 25.04.2023.

⁶⁰ "Der Rote Halbmond Erinnerungsplakette für den Roten Halbmond", Neues Wiener Tagblatt, 20 Mart 1915, Nr. 79, s.10. Rozetlerin görüntüsü için bk. Ek-4.

⁶¹ KA, 19/172, 2 Teşrinisani 1330/15 Kasım 1914.

Cemiyetin gelirlerini artırmak için girişilen bir diğer teşebbüs de Avusturya’da sigara kâğıdı üretimi ve satışıydı. Hilal-i Ahmer Viyana Şubesi, bunun için Avusturya’nın önde gelen sigara kâğıdı üreticilerinden “Jac Schnabl & Co.” adlı şirketle bir mukavele dahi imzalamıştı. Buna göre şirket Viyana’da üretip Avusturya ve Macaristan’da satışa sunacağı sigara kâğıtları ve sigara ağızlıklarına Hilal-i Ahmer’in alametini basacak, bunun mukabilinde Cemiyete 2.000 kron bağışta bulunacaktı. Aslında bu hususla ilgili teklif Avusturyalı şirketten gelmişti ve Viyana Sefareti, Hariciye Nezareti aracılığıyla Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisinden aldığı izin sayesinde Cemiyetin hem gelir elde etmesini, hem de binlerce kron ödeyerek yaptıracağı reklam için tasarrufta bulunmasını sağlamıştı⁶².

Birinci Dünya Savaşı başladığında Avusturya Kızılhaçı ülkedeki diğer bazı derneklerle birlikte topyekûn bir yardım seferberliği başlatmıştı. Bu dönemde Hilal-i Ahmer’in Viyana’da bir murahhaslık açma teşebbüsü ortaya çıkınca Cemiyete her alanda destek olmaya çalışmış ve ülkedeki gazeteleri de bu seferberliğe ortak olmaya teşvik etmişti. Nitekim Neues Wiener Tagblatt adlı ulusal gazete, Avusturya Komitesi aracılığıyla Hilal-i Ahmer’e bağış yapanlar için bir köşe ayırmış ve haftanın belirli günleri bu köşede bağışçının ismini ve ne kadar bağış yaptığını Avusturya kamuoyuna duyurarak muazzam miktarlarda bağış toplanmasına katkı sağlamıştı⁶³. Gazetenin bu uygulaması neticesinde Cemiyete yaklaşık 500 bin kron (1 kron, 5 kuruştur) nakdi bağış toplanmıştı⁶⁴. Aynı şekilde Viyana’da sadece pazartesi günleri çıkan “Der Morgen” adlı gazete de Hilal-i Ahmer için okuyucularına yardım çağrısında bulunmuş ve bu şekilde kendilerine ulaşan yardımları Viyana Sefaretine iletmışti⁶⁵. Avusturya’nın bir diğer ulusal gazetesi olan “Österreichische Volks-Zeitung” ise sayfalarında Cemiyet yararına tertip edilen etkinliklere yer vermek suretiyle destek olmaya çalışmıştı⁶⁶.

⁶² KA, 154/35, 6 Şubat 1915.

⁶³ “Der Rote Halbmond”, **Neues Wiener Tagblatt**, 2 Şubat 1915, Nr. 33, s.15. “Vom Türkischen Roten Halbmond”, **Fremdenblatt**, 20 Aralık 1914, Nr. 351, s.14. Viyana’daki kamu çalışanları tarafından Hilal-i Ahmer’e yapılan bağış için bk. **Fremdenblatt (Morgen Ausgabe)**, 9 Ocak 1915, Nr. 9, s.9. Viyana Hilal-i Ahmer Şubesi’ne yapılan yüksek miktardaki bağışlar da kimi zaman İstanbul’daki gazetelerde yer alıyordu. **Tasvir-i Efkâr**, 11 Aralık 1914, Nr. 1286, s.4.

⁶⁴ KA, 19/172.

⁶⁵ KA, 154/18, 16 Kasım 1914.

⁶⁶ Örneğin gazetenin 3 Aralık 1914 tarihli nüshasındaki “Im Beichen des Roten Halbmondes. Wohltätigkeitsvorstellung im Carltheater (Hilal-i Ahmer’in Yanında. Carltheater’da

Cemiyete yardım toplamak için girişilen bir başka teşebbüs de Batılı Kızılhaç teşkilatlarının sıkça kullandığı bir yöntem olan edebî, bilimsel ve siyasi makale veya risalelerin basılıp satılması idi. Alman ve Avusturya Kızılhaçı bu sayede binlerce mark/kron gelir elde etmeyi başarmıştı. Avusturya'nın tanınmış yazarlarından Karl Junker, Viyana Sefaretine müracaat ederek Osmanlı topraklarında “âsâr-ı edviye ile fennî, ilmî ve siyasî makalâtı hâvi” yazıların kendilerine ulaştırılması hâlinde Viyana'da basılarak Avusturya ve Macaristan'da satışa çıkarılacağını ve elde edilecek gelirin Cemiyet yararına kullanılmak üzere İstanbul'a gönderileceğini belirtmişti⁶⁷.

Viyana Murahhaslığına yapılan yardım başvurularından biri de Viyana'da yaşayan bazı doktor ve hemşirelerin Hilal-i Ahmer'in Osmanlı topraklarındaki sağlık birimlerinde hizmet etmek için gönüllü olduklarını belirtmeleriydi. Balkan Savaşları esnasında Avusturya Kızılhaçı'na mensup doktor, hemşire ve eczacı gibi sağlık personeli, Hilal-i Ahmer veya diğer askerî hastanelerde Türk sağlık personeline yardım etmek için Viyana Sefaretine başvurmuştu⁶⁸. Aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı esnasında da bu tür başvurular olmuştu. Örneğin Martha Sturm adında bir hemşire Viyana Sefaretine başvurarak Avusturya'daki epidemik hastanelerinde aylarca görev yaptığını, kolera, dizanteri ve tifüs gibi hastalıkların tedavisinde tecrübe kazandığını ve Hilal-i Ahmer'in izin vermesi hâlinde bu tecrübelerini Türk topraklarında bulunan bir epidemik hastanesinde kullanmak istediğini ifade etmişti⁶⁹.

Hayırseverlik Tanıtımı)” başlıklı haberinde, Cemiyet yararına tertip edilen opera sayesinde elde edilecek gelirin yaralı askerler için kullanılacağı bilgisine yer verilmişti. **KA**, 191/53, Lef.2.

⁶⁷ **KA**, 553/1, 16 Mart 1915. Benzer bir girişim de Almanya'da görülmüştü. Örneğin Balkan ve Şark Alman Heyet-i İktisadiyesi Baş Kâtibi Dr. Alexander Müller Hariciye Nezaretine gönderdiği tahriratta, kendisiyle birlikte Dr. Ervin Haedcke'nin kaleme aldıkları “Almanya ve Harb” isimli kitabın satışından elde edilecek gelirin tamamını Alman-Osmanlı dostluğunun bir göstergesi olarak Hilal-i Ahmer'e bağışlamak istediklerini beyan etmişti. **BOA**, HR.SYS, 2171/4, 7 Şubat 1915.

⁶⁸ **KA**, 146/5, 7 Kasım 1912.

⁶⁹ Martha Sturm, ilk mektubunu 3 Ocak 1915 tarihinde Besim Ömer Paşa'ya hitaben yazmış ve cerrahi alanda uzman hemşirelerle birlikte Hilal-i Ahmer için çalışma arzularını ifade etmişti. **KA**, 590/125. Martha Sturm'un ikinci mektubu (An den Türkischen Halbmond) ile yine benzer talepte bulunan hastabakıcı F. Döllünger'e ait Almanca mektup örnekleri için bk. **KA**, 590/136, 3 Nisan 1916. Avusturya Sıhhiye Heyetinin gelişiyile ilgili detaylı bilgi için bk. **BOA**, Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.4.), 642/79, 18 Ağustos 1915.

V. Hilal-i Ahmer Viyana Şubesinin Sağlık, Giyim ve Gıda Malzemeleri Tedariki

Dr. Hikmet Bey'in Viyana'ya murahhas olarak gönderilme amaçlarından biri ve belki de en önemlisi, cephelerde yaralanan askerlerimizin tedavilerinde kullanılacak olan ve temininde zorluk çekilen sağlık malzemelerinin Avrupa'dan satın alınarak İstanbul'a gönderilmesiydi⁷⁰. Aslında Cemiyete Avusturya ve Alman Kızılhaçları ile yardım komiteleri vasıtasıyla sağlık malzemesi bağı-şı⁷¹ yapılıyordu. Ancak bunların miktarı ihtiyacı karşılayacak düzeyde değildi. Bu yüzden Dr. Hikmet Bey, İstanbul'dan gelen talepleri karşılamak amacıyla Avrupa'da toplanan yardımların bir kısmını bu tür harcamalar için ayırmıştır.

Hilal-i Ahmer'in Dr. Hikmet Bey'den talep ettiği sağlık malzemelerinin büyük bir kısmını cerrahi müdahale esnasında kullanılan kimyasal maddeler oluşturuyordu. Viyana'dan İstanbul'a sevk edilen sandıklara ait kurye irsallerine bakıldığında en fazla satın alınan kimyasal maddenin "kloroform" olduğu görülmektedir. Anestezik etkisi nedeniyle cephelerin sıhhiye birimleri için önemli bir ihtiyaç maddesi olan kloroform (günümüzde farklı alanlarda da kullanılmaktadır) hemen her sevkiyatta gönderilen sağlık malzemesi arasında yer alıyordu⁷². Yine antiseptik özelliği nedeniyle "iyodoform" ve anestezi sırasında solunum yollarının ifrazatlarını azaltmak ya da önlemek için kullanılan "atropin" ile cilt altındaki irin ve bezeleri cerrahi operasyona gerek kalmaksızın çıkarmak için kullanılan "iktamol" da Murahhaslık tarafından satın alınarak gönderilen ilaçlardan birkaçıydı⁷³.

Viyana'dan gönderilip Hilal-i Ahmer Ambar Memurları tarafından teslim alınan diğer tıbbi malzemeler arasında akciğer hastalıklarının tedavisinde kullanılmak üzere 50 şişe "diprofilin", ağrı kesici ve ateş düşürücü olarak 200 şişe "aspirin", 25 kg saf alkol, dezenfeksiyon amacıyla 200 kg "asitfenik (fenol)", cilt tedavilerinde kullanılmak üzere 100 kg "gliserin (glycerin)" yer alıyor-

⁷⁰ Çapa, a.g.e., s. 61; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928**, s.37.

⁷¹ "Vom Türkischen Roten Halbmond", **Fremdenblatt (Morgenblatt)**, 20 Aralık 1914, Nr. 351, s.14.

⁷² **KA**, 175/14, 10 Eylül 1915.

⁷³ **KA**, 175/19, 19 Ağustos 1915. Aynı şekilde yüksek tansiyon veya kalple ilgili ağrıların tedavisi amacıyla her biri 50 gr. 80 şişe Lodipin (Jodipine) de bir sandık içerisinde gönderilmişti. **KA**, 179/21, Lef. 3.

du⁷⁴. Dizanteri hastaları için kullanılacak olan ve Sıhhiye-i Askeriye'nin talebi doğrultusunda temin edilen 2 sandık “dizanteri serumu⁷⁵” ile sıtma hastalığının tedavisinde önemli bir yere sahip olan “kinin” ise (300 kg) Berlin (Georg Simon Şirketi)'den satın alınarak Balkan treniyle İstanbul'a gönderilmiş⁷⁶.

Savaş yıllarında gerek cephe hattında, gerekse cephe gerisinde salgın hastalıklar görülmüş ve bu hastalıklarla mücadelede sıhhiye teşkilatı büyük oranda başarılı çalışmalar yürütmüştü. Ancak salgınla mücadele esnasında donanım eksikliğine bağlı olarak kimi zaman zorluklar da yaşanmıştı. Cemiyet bu eksikliği dikkate alarak Viyana Murahhaslığından bakteriyoloji laboratuvarı için gerekli malzemelerin yanında çamaşır makinesi ve dezenfekte aleti gibi ihtiyaçların temin edilmesini istemiş, kısa sürede temin edilen bu malzemeler faturalarıyla birlikte Hilal-i Ahmer ambarlarına yollanmış⁷⁷.

Bunların yanında yaralı askerlerin tedavi ve bakımı esnasında kullanılacak olan sonda (239 adet)⁷⁸, drenaj⁷⁹, neşter (125 adet), ameliyat makası (51 adet), anatomik cımbız (81 adet), düğme keski/Knopfmeisel (81 adet), kelepçeli cerrahi makas (151 adet), kanca cımbız (81 adet) ile birer tane düz cerrahi makas, kemik kelepçesi (13 cm), pansuman makası⁸⁰ ve kasık bağı (600 adet⁸¹) gibi malzemeler de yine Viyana Murahhaslığı tarafından satın alınarak İstanbul'a sevk edilmişti. Viyana'da bulunan “Rauseher & Co.” adlı bir şirket ise Osmanlı cephelerindeki yaralı askerlerin tedavisinde kullanılmak üzere büyük miktarda pansuman malzemesini Hilal-i Ahmer'e bağışlamış⁸².

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren silah teknolojisinde meydana gelen gelişmelerin etkisiyle mermi ve şarapnel parçaları askerlerin vücudunda ağır

⁷⁴ KA, 203/28, Lef. 1-2, 24 Temmuz 1917.

⁷⁵ KA, 204/92, 13 Ekim 1917.

⁷⁶ KA, 203/25, Lef. 4, 15 Haziran 1917. Bunların dışında farklı amaçlar için kullanılan sülfat (45 kg), klorhidrat şurubu (300 kg) ve parafin (400 sandık) gibi maddeler de aynı şekilde Avrupa'dan temin edilerek demiryoluyla İstanbul'a sevk edilmişti. KA, 203/6; 203/2; 203/25. Ayrıca bk. KA, 645/77.

⁷⁷ KA, 204/40, 5 Teşrinievvel 1331/18 Ekim 1915.

⁷⁸ KA, 203/24, 16 Temmuz 1916.

⁷⁹ KA, 299/63.

⁸⁰ Bu malzemeler Viyana'da genel temsilciliği bulunan Leitz Wetzler Şirketi'nden satın alınmış ve bunun karşılığında şirkete 1630 kron ödeme yapılmıştır. KA, 175/3, 25 Temmuz 1917. Ayrıca bk. KA, 203/31.

⁸¹ KA, 137/7.

⁸² KA, 398/132, 15 Şubat 1915.

tahribata sebep oluyordu ve sağlık birimlerine ağır vaziyette gelen yaralı askerlere ilk müdahale büyük bir öneme sahipti. Bu şekilde gelen askerler genellikle röntgen cihazının bulunduğu hastanelere (Haydarpaşa, Gülhane ve Gümüşsuyu) sevk ediliyordu. Çanakkale Savaşları'nın yoğunlaştığı dönemde sağlık birimlerinde röntgen cihazına daha fazla ihtiyaç duyulduğu için Hilal-i Ahmer, Viyana'dan seyyar röntgen cihazları da sipariş etmişti. Dr. Hikmet Bey Alman şirketlerinden satın aldığı röntgen cihazlarını diğer sağlık malzemeleriyle birlikte İstanbul'a gönderdi⁸³. Sahra Sıhhiye hizmetlerinde kullanılmak üzere hastane çadırları, ameliyatlar için gerekli olan cerrahi aletler, cepheye malzeme taşımak veya hastanelere yaralı asker nakletmek için kamyon ve yaz aylarının sıcak günlerinde kullanılmak üzere el vantilatörleri siparişi de Dr. Hikmet Bey'e bildirilmişti⁸⁴.

Cemiyet, sağlık malzemeleri dışında ülke içerisinde temin etmekte zorlandığı kumaş ve giyim eşyalarını da Avrupa'dan sipariş ediyordu. Aslında, Avusturya ve Alman Kızılhaç teşkilatlarının çağrısıyla Hilal-i Ahmer'e sağlık malzemelerinin yanında askerler için giyecek yardımı da yapıyordu. İhtiyaçların bir kısmı bu şekilde karşılanıyordu. Örneğin Viyana'da Osmanlı ordusuna hediye toplamak için kurulan bir organizasyon (Lebensabgabesammlung für die Kaiserlich Ottomanischen Armeen) 1916 yılının başlarında triko, gömlek, don ve çoraptan oluşan 7 sandık dolusu (yaklaşık bin parçadan oluşuyordu) giysiyi İstanbul'a gönderilmek üzere "Schenker & Co. Şirketi"ne teslim etmişti. Gönderilen hediyeler arasında 5 sandık dolusu da gıda malzemesi bulunuyordu. Bütün bu hediyelerin değeri yaklaşık 15 bin krona ulaşmıştı⁸⁵. İhtiyaç duyulan giysi ve diğer malzemelerin bir kısmı ise Dr. Hikmet Bey tarafından çeşitli şirketlerden satın alınıyordu. Örneğin sağlık birimlerinde kullanılmak üzere 800 adet terlik⁸⁶ ve yine yaralı askerlerin tedavilerinde kullanılacak olan Amerikan bezi gibi kumaşlar Murahhaslık tarafından temin edilip demiryoluyla İstanbul'a gönderiliyordu⁸⁷.

⁸³ KA, 204/40.

⁸⁴ KA, 204/40; 887/1, 18 Ekim 1915; 645/23, 10 Nisan 1918. Bunların dışında aydınlatma için kilolarca mum siparişi de Viyana Murahhaslığı tarafından satın alınarak sandıklar içerisinde DB Schenker & Co. Şirketi vasıtasıyla İstanbul'a yollanmıştır. KA, 203/5; 203/6; 578/68. El vantilatörü siparişi için bk. KA, 38/31.

⁸⁵ KA, 398/171, 4 Mart 1916.

⁸⁶ KA, 186/40.

⁸⁷ BOA, HR.SYS, 2174/3.

Savaş yıllarında temininde sıkıntı çekilen gıda ürünlerinin de Avrupa'dan sipariş edildiğini görüyoruz. Bunların başında şeker⁸⁸ ve pirinç gibi ürünler gelmekteydi. Bilindiği gibi Cemiyet, savaş yıllarında İstanbul başta olmak üzere pek çok bölgede yoksul halka ücretsiz yemek dağıtmak için çalışmalar yürütüyordu. Savaş nedeniyle tarımsal üretim azaldığı için gıda fiyatlarında büyük artışlar olmuş, özellikle büyük yerleşim yerlerinde ikamet eden fakir kesim bundan ziyadesiyle etkilenmişti. Cephelelerde neredeyse 12 bin askere hizmet vermeye çalışan Cemiyet, cephe gerisindeki halkı da ayakta tutmak adına birçok noktada aşhane kurmuştu⁸⁹. Bu yüzden sağlık malzemesinde olduğu gibi bazı gıda ürünlerinin temini de büyük öneme sahipti.

Hilal-i Ahmer'in bu tür çalışmalarını Batılı Kızılhaç teşkilatları yakından takip ediyor ve Cemiyetin sosyal refah (Sozialer Fürsorge) anlayışı içerisinde insanları doyurma gayretini takdirle karşılıyorlardı. Alman ve Avusturya Kızılhaçları da savaş şartlarında olumsuz etkilenen halka destek olmak amacıyla kendi ülkelerindeki büyük şehirlerde yemek dağıtımını yapıyordu⁹⁰. Bu teşkilatlar, Hilal-i Ahmer'in yemek dağıtımıyla ilgili İstanbul'da yürüttüğü çalışmaları gazetelere taşıyarak halkı Cemiyete daha fazla yardım yapmaya teşvik ediyordu. Örneğin, *Neue Freie Presse*'nin haberine göre Avusturya Kızılhaçı, Hilal-i Ahmer'in sadece İstanbul'da kimi zaman 20 bine ulaşan insana öğle yemeği dağıtımını yaptığını ve Cemiyetin çalışmalarında görülen düzen ve disiplinin övgüye değer olduğunu; Hilal-i Ahmer'in, Kızılhaç/Kızılây toplulukları içerisinde maddi güç ve üye sayısı bakımından zayıf olmasına karşın Birinci Dünya Savaşı'nın zorluklarıyla baş etmede mükemmel denebilecek bir gayret sergilediğini ve bu gayretin de müttefiklere gurur ve sevinç, düşmanlara ise şaşkınlık yaşattığını belirtmişti⁹¹.

⁸⁸ KA, 168/174, 14 Temmuz 1918.

⁸⁹ **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928**, s.166.

⁹⁰ "Gemeinschaftsküchen", *Der Morgen*, 4 Aralık 1916, Nr. 49, s.11; "Bisher 33 Wiener Kriegsküchen", *Reichspost*, 23 Şubat 1917, Nr. 89, s.2; "Etwas von den Wiener Kriegsküchen", *Pester Lloyd*, 26 Nisan 1917, Nr. 109, s.8.

⁹¹ "Die Volksküchen des Roten Halbmondes", *Neue Freie Presse*, 5 Nisan 1917, Nr. 18901, s.4.

SONUÇ

Savaşın yıkıcı etkisine karşın uluslararası Kızılây/Kızılhaç teşkilatlarının bu zor süreçte yaptıkları işbirliğinin bir örneğini de Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile Avusturya Kızılhaçı arasında görmekteyiz. Trablusgarp ve Balkan savaşlarında Kızılhaç teşkilatları tarafından Osmanlı cephelerine ulaştırılan aynı ve nakdî yardıma güvenen Osmanlı Hilal-i Ahmer'i Birinci Dünya Savaşı'nın ağır yükünü hafifletmek için özellikle Almanya ve Avusturya topraklarında yardım çalışması yürütme kararı almıştı. Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yanında savaşa girmesiyle birlikte Cemiyet, Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'nın da etkisiyle Dr. Hükmet Bey'i murahhas sıfatıyla Avusturya, Almanya, Macaristan ve Bosna'da toplanacak yardımlara nezaret etmesi için Viyana'ya göndermiştir. Hilal-i Ahmer Viyana Murahhaslığı, 1914 yılının sonlarından 1918 yılı ortalarına kadar yardım çalışması yürütmüş ve yaklaşık 3,5 milyon kron tutarında aynı ve nakdî yardım toplamaya muvaffak olmuştur. Aslında bu, Cemiyetin beklentisinin de üzerinde bir başarıydı ve bu başarıda, bir dönem Hilal-i Ahmer'in başkanlığını da yürüten Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa ile Cemiyetin faklı birimlerinde uzun yıllar görev alan Dr. Hikmet Bey'in birlikte çalışmasının büyük katkısı olmuştur.

Avusturya'da teşkil edilen yardım komitelerine yönetici kesim tarafından sahip çıkılması sayesinde (benzer durum Almanya'da da vardı), Cemiyete karşı halkın güveni ve yardımı oldukça hızlı bir şekilde gelişmiş ve Hilal-i Ahmer ihtiyaç duyduğu nakdî desteği büyük oranda buradan karşıladığı gibi, temin etmekte zorlandığı pek çok sağlık malzemesini de Avrupa'dan sipariş edebilmişti. Cemiyet, Kızılhaç teşkilatlarının da yardımıyla, etkinliklerin (konser, tiyatro, rozet vs. satışı gibi) nasıl tertip edildiğini, halkın bu etkinliklere katılımının nasıl sağlandığını ve ülkedeki bütün kurum ve kuruluşları bu yardım seferberliğine dâhil etmenin usullerini Viyana, Köln, Stuttgart, Berlin ve Budapeşte gibi şehirlerde yürütülen çalışmalar esnasında tecrübe etmişti. Bu tecrübelerden belki de en önemlisi, ülkedeki gazeteler aracılığıyla halkın doğrudan bilgilendirilmesi ve her türlü yardım kampanyasının hızlı bir şekilde kamuoyuna duyurulması sayesinde çalışmaların hız kazanmasıydı. Avrupa'da Kızılhaç teşkilatları, yerel ve ulusal yayın yapan gazetelerin imkânlarını gayet iyi kullanabiliyordu. İstanbul ve Viyana gazetelerindeki yardım çalışmalarına dair duyurular kıyaslandığında bu fark bariz olarak görülmektedir.

Savaş yıllarında Cemiyetin gerek cephe hattında, gerekse cephe gerisinde ortaya koyduğu hizmetle ilgili bilgilerin Avusturya gazetelerinde yer alması, buradaki halkın Hilal-i Ahmer'e teveccühünü artırdığı gibi yardım kampanyalarına desteğini de büyük oranda etkilemişti. Bağış yapanlara dair ulusal gazetelerdeki bilgilere veya komitelerin tuttukları gelir kayıtlarına bakıldığında Avusturya'da her kesimden insanın Cemiyete yardım ettiği görülmektedir. Bu durum, Hilal-i Ahmer'in Viyana'da bir şube teşkili yönünde aldığı kararın isabetli ve yerinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca Murahhaslık vasıtasıyla satın alınması düşünülen malzemelerin de büyük oranda temin edildiği dikkate alındığında Cemiyetin başarılı bir çalışma yürüttüğü söylenebilir.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı), Osmanlı-Yunan Savaşı (1887), Trablusgarp Savaşı (1911-12) ve Balkan Savaşları'nda (1912-13) hem cephede, hem de cephe gerisinde büyük hizmetler ifa etmişti. Birinci Dünya Savaşı ise Cemiyet için daha da önemli bir imtihan olmuştur. Devletin ve halkın zorlu bir süreçten geçtiği savaş yıllarında, elinde bir şeyler olanın hiç olmayanla paylaşması gerektiği anlayışını işleme-ye çalışan Cemiyet için müttefik ülkelerden gelen her türlü yardımın büyük önemi vardı ve Cemiyet bu sayede cephede askerlerimizi, cephe gerisinde ise milletimizi ayakta tutmaya çalışmıştır.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

Akgün, Seçil K., Murat Uluğtekin, **Yeni Belgelerin Işığında Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Cilt I, Ankara 2020.

Altıntaş, Ahmet, “Birinci Dünya Savaşı’nda Hilâl-i Ahmer’in Macaristan’daki Faaliyetleri”, **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S 16, 2016, s.1-16.

Amtsblatt der Stadt-Wien, 8 Aralık 1914, Nr. 99; 22 Aralık 1914, Nr. 103.

Archives de la Ville et de l’Eurométropole de Strasbourg (AVES)/Strasbourg Belediye Arşivi, 502 FI 403.

Arıkan, İbrahim, **Osmanlı Ordusunda Bir Nefer**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 18. Cilt, İstanbul 1998, s.550-551.

Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914.

Berghahn, Volker, **Der Erste Weltkrieg**, Verlag C.H. Beck, München 2003.

Bihl, Wolfdieter, **Der Erste Weltkrieg 1914-1918**, Chronik-Daten-Fakten, Böhlau Verlag, Wien 2010.

Bundesarchiv (BArch)/Alman Federal Arşivi, Gouvernements, Festungen und Kommandanturen der Preußischen Armee, PH 23/104, 1915-1916.

Çapa, Mesut, **Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)**, Türk Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010.

Çolak, Mustafa, “Çanakkale Savaşı’nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya’nın Osmanlı İmparatorluğu’na Yardım Çabaları”, **Türkler**, 13. Cilt, Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.377-383.

Dağlar, Oya, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesi’ne Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S 10, 2006, s.45-76.

Der Morgen, 4 Aralık 1916, Nr. 49.

Frauenverein vom Ottomanischen Roten Halbmond in Wien, Bericht des unter dem Allerhöchsten Protektorate Seiner Majestät des Sultan stehenden Frauenvereins vom Ottomanischen Roten Halbmond in Wien, für die Zeit vom 20. November 1916 bis 31. Dezember 1917, Im Selbstverlag, Wien 1918.

Fremdenblatt (Morgen Ausgabe), 4 Ocak 1916, Nr. 4; 8 Ocak 1916, Nr. 8; 9 Ocak 1915, Nr. 9; 30 Ocak 1915, Nr. 30; 12 Şubat 1915, Nr. 43.

Fremdenblatt (Morgenblatt), 13 Aralık 1914, Nr. 344; 20 Aralık 1914, Nr. 351.

Fremdenblatt, 13 Aralık 1914, Nr. 103.

<http://data.onb.ac.at/rec/baa20346731>, Erişim Tarihi: 25.04.2023.

<https://blogneu.rotekreuz.at/sociologist/2009/11/27/die-geschichte-des-roten-kreuzes-in-niederosterreich/>, Erişim Tarihi: 25.04.2023.

<https://www.acsearch.info/search.html?id=2515542>, Erişim Tarihi: 25.04.2023.

İkdam, 6 Mart 1915, Nr. 6481.

Kızılay Arşivi (KA): 18/141; 19/172; 38/31; 40/6; 137/7; 146/5; 154/18; 166/3; 168/46; 168/174; 175/3; 175/14; 175/19; 179/21; 186/40; 203/2; 203/5; 203/6; 203/24; 203/25; 203/28; 203/31; 204/40; 204/92; 220/260; 273/10; 299/63; 314/86; 314/166; 398/115; 398/151; 398/132; 398/171; 553/1; 578/68; 590/125; 590/136; 599/194; 645/23; 645/77; 887/1.

Kızılay Arşivi Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı, Haz. Recep Karacakaya vd., Türk Kızılayı Yay., İstanbul 2018.

McClary, Susan, **Georges Bizet Carmen**, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

Namal, Yücel, "According to the Turkish Archive Resources: Helps of Hungarians to the Ottoman Red Crescent Association During the First World War", **Közép-Európai Közlemények**, C 7, S 1, 2014, s.126-135.

Neue Freie Presse (Abendblatt), 26 Kasım 1914, Nr. 18053.

Neue Freie Presse, 7 Şubat 1915, Nr. 13125; 21 Nisan 1915, Nr. 18197; 5 Nisan 1917, Nr. 18901; 8 Nisan 1917, Nr. 18904.

Neues Wiener Tagblatt, 24 Kasım 1914, Nr. 325; 8 Aralık 1914, Nr. 339; 24 Ocak 1915, Nr. 24; 28 Ocak 1915, Nr. 28; 1 Şubat 1915, Nr. 32; 2 Şubat

1915, Nr. 33; 20 Mart 1915, Nr. 79; 20 Nisan 1915, Nr. 109; 26 Nisan 1915, Nr. 115; 17 Haziran 1915, Nr. 166; 3 Ocak 1916, Nr. 3; 16 Ocak 1916, Nr. 16; 27 Mayıs 1916, Nr. 146.

Orkun, Aktuna, **Das Osmanische Reich und der Erste Weltkrieg**, Grin Verlag, Norderstedt (Germany) 2009.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, Yay. Haz. Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2013.

Pester Lloyd, 26 Nisan 1917, Nr. 109.

Reichspost, 4 Aralık 1914, Nr. 578; 12 Aralık 1914, Nr. 592; 23 Şubat 1917, Nr. 89.

Riesenberg, Dieter, **Das Deutsche Rote Kreuz, Eine Geschichte 1864-1990**, Ferdinand Schöning Verlag, München 2002.

Servet-i Fünun, 12 Kasım 1915, Nr. 1275.

Strachan, Hew, **Financing The First World War**, Oxford University Press, Oxford-New York 2004.

Şahin, Feyza Kurnaz, "Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya Cephesi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sıhhi Hizmetleri", **Balkan Tarihi**, Cilt I, Ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, 2016, s.475-494.

Şimşek, Muttalip, "Hilal-i Ahmer Cemiyeti Viyana Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 38, S 106, Kasım 2022, s.391-430.

Tasvir-i Efkâr, 8 Aralık 1914, Nr. 1283; 9 Aralık 1914, Nr. 1284; 10 Aralık 1914, Nr. 1285; 11 Aralık 1914, Nr. 1286.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4403/330153; 4586/343896.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 3/98; 67/2; 73/36; 73/68; 73/81.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Taltifat (İ...TAL), 503/59.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti İdare (HR.İD), 83/79.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.4.), 642/79.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), 2171/4; 2173/4; 2173/5; 2174/3; 2417/6; 2417/9; 2417/21.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Mâbeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ.), 183/41.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 199/80; 246/120; 257/121; 258/12; 259/25; 275/95.

van Os, Nicolina A.N.M., **Feminizm, Philanthropy and Patriotizm: Female Associational Life in the Ottoman Empire**, CPI Koninklijke Wöhrmann, Zutphen (Holland) 2013.

EKLER

Ek-1. 1915 Yılı Başlarında Avusturya Komitesi Tarafından Hilal-i Ahmer Yararına Viyana’da Tertip Edilen Konsere Ait Davetiye Afişi.

(Kaynak: Kızılay Arşivi, 398/115, Lef. 5)

327

Ek-2. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Yararına Viyana’da Satışa Çıkarılan ve Üzerin-
de Osmanlı Padişahı V. Mehmet, Almanya İmparatoru II. Wilhelm ve Avusturya-
Macaristan İmparatoru Franz Joseph’in Fotoğraflarının Yer Aldığı Portre.

(Kaynak: <http://data.onb.ac.at/rec/baa20346731>)

Ek-3. 20 Nisan 1915 Tarihinde Avusturya Komitesi Tarafından Hilal-i Ahmer Yararına Tertip Edilen Bir Tiyatro Gösterisine Ait Davetiye Afişi.

328

(Kaynak: “Orientalischer Abend. Für den Roten Halbmond”, *Neue Freie Presse*, 21 Nisan 1915)

Ek-4. Heykeltraş Hans Dietrick Tarafından Tasarlanan ve Hilal-i Ahmer Yararına Viyana’da Satışa Çıkarılan Rozetler.

(Gümüş rozet)

(Bronz rozet)

(Kaynak: <https://www.acsearch.info/search.html?id=2515542>)

SAMSUN'DAN İZMİR'E MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN MİLLİ MÜCADELE GÜNCEŐİ (1919-1922)

GÜZİN ÇAYKIRAN*

ÖZ

Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak bastığı zaman Millî Mücadele'nin askerî ve siyasi safhasını da başlatmış oluyordu. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'dan Ankara'ya kadar örgütlü bir direniş için mücadele etmiş ve toplamda 16 farklı merkeze uğramış veya bu merkezlerde kalmıştır. Merkezler dikkate alındığında bugünkü mesafe cetveline göre tespit edilebildiği kadarıyla Mustafa Kemal Paşa, yaklaşık 2.819 kilometre yol kat etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelmesinden sonra ise istikameti artık Batı Cephesi'dir. 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla Mustafa Kemal Paşa, Meclis adına Türk İstiklal Harbi'ni komuta etmeye başlamıştır. Özellikle Yunanlara karşı yapılan muharebeler sırasında ana istikameti Batı Cephesi karargâhının konuşlandığı merkezler olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın 20 Haziran 1920'de Eskişehir'den 10 Eylül 1922'ye İzmir'e kadar Türk İstiklal Harbi'ndeki cephe yolcuğu, uğradığı merkezler dikkate alındığında kat ettiği kilometre 11.898'dir. Ve bu tarih aralığında tespit edilebildiği kadarıyla 53 farklı merkeze uğramıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'de toplamda 14.717 km yol kat etmiş ve 69 farklı merkeze seyahat etmiştir. Bu kilometre, Türkiye'den çok uzakta bulunan Avusturya kıtası ile Türkiye arasındaki kilometreden daha fazladır. Belli başlı merkezler üzerinden yapılan bu hesaplama esasen yaklaşık bir sayıyı vermektedir. Zira Mustafa Kemal Paşa, bu kilometrenin çok daha üstünde bir sayıyla Anadolu'daki yolculuğunu tamamlamıştır. alış-

* Doç. Dr., Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı, Ankara/
TÜRKİYE, guzincaykiran@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8524-8405

mada Mustafa Kemal Paşa'nın 1919'da Samsun'dan 1922'de İzmir'e kadar Millî Mücadele'deki rotası, günümüz mesafe cetveli üzerinden hesaplanmaya çalışılmıştır. Bu minvalde Türk İstiklal Harbi çalışan araştırmacılara, çalışmanın faydalı olabileceği değerlendirilmektedir. Çalışmanın ana kaynaklarını askerî tarih çalışmaları ve literatüre ait diğer çalışmalar oluşturmaktadır. Söz konusu çalışmalar, nitel ve nicel yöntemle analiz edilmiş ve akademik çalışmamız hazırlanarak bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Batı Cephesi, Millî Mücadele, Mustafa Kemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Rotası, Türk İstiklal Harbi.

MUSTAFA KEMAL PASHA'S NATIONAL STRUGGLE ROUTE FROM SAMSUN TO İZMİR (1919-1922)

ABSTRACT

When Mustafa Kemal Pasha stepped foot in Samsun on May 19, 1919, he initiated the military and political phase of the National Struggle. Pasha fought for an organized resistance from Samsun to Ankara and visited or stayed in 16 different destinations in total. Taking the destinations into account, Mustafa Kemal Pasha traveled 2,819 kilometers, as best as can be determined based on today's distance scale. After Kemal Pasha's arrival in Ankara on December 27, 1919, his destination was now the Western Front. On April 23, 1920, with the opening of the Grand National Assembly of Türkiye, Pasha commenced commanding the Turkish War of Independence on behalf of the Assembly. Especially during the battles against the Greeks, his main destinations were the locations of the Western Front headquarters. Mustafa Kemal Pasha's frontline journey in the Turkish War of Independence from Eskişehir on June 20, 1920, to Izmir on September 10, 1922, is 11,898 kilometers when the destinations he visited are considered. And as far as can be determined, he visited 53 different destinations during this period. Consequently, Pasha traveled 14,717 km in total and visited 69 different destinations during the War of Independence. This range is greater than the distance between Türkiye and the continent of Australia, which is far away from Türkiye. This calculation based on the main destinations essentially reflects an approximate number. Mustafa Kemal Pasha finished his journey in Anatolia with a much higher number of kilometers than this. In this study, Mustafa Kemal Pasha's route in the National Struggle from Samsun in 1919 to Izmir in 1922 was tried to be calculated based on today's distance scale. In this respect, it is considered that the study may be useful for researchers studying the Turkish War of Independence. The primary sources of the study are military history studies and other studies in the literature. These studies were analyzed with qualitative and quantitative methods and the study was prepared and presented to the world of science.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Mustafa Kemal Pasha's Route, National Struggle, Turkish War of Independence, Western Front.

GİRİŞ

Mustafa Kemal Paşa (Mareşal Atatürk), 16 Mayıs 1919'da vapurla İstanbul'dan hareket ederek "1919 yılı Mayıs'ının 19'uncu günü Samsun'a çıkmıştı."¹ Paşa, 9'uncu Ordu Müfettişi olarak Samsun'a ayak bastığında komutasında iki kolordu bulunmaktadır. Bunlar; Sivas'ta 3'üncü Kolordu ve Erzurum'da 15'inci Kolordu idi. Bu kolordulardan 3'üncü Kolorduya bağlı 5'inci Kafkas Tümeni Amasya'da, 15'inci Tümen de Samsun'da konuşluydu. 15'inci Kolorduya bağlı 9'uncu Kafkas Tümeni Erzurum'da, 12'nci Tümen Hasankale'de 3'üncü Kafkas Tümeni Trabzon'da ve 11'inci Tümen de Beyazıt'ta bulunmaktaydı². Bunların dışında Diyarbakır'da bulunan 13'üncü Kolordu ile Bitlis, Mamuretülaziz, Ankara ve Kastamonu vilayetleri ve bu vilayetlerin sorumluluk sahasında bulunan askerî birlikler, müfettişliğin emirlerini dikkate alacaklardı. Mustafa Kemal Paşa 9'uncu Ordu Müfettişliği³ mıntkasında; asayişin iade ve istikrarını sağlayacak, asayişsizliğin sebeplerini araştırarak, silah ve cephanenin toplanmasına nezaret edecek ve bunların uygun bir yerde muhafaza edilmesini sağlayacaktı. Ayrıca *bir takım millî teşekkülleri* de ortadan kaldıracaktı⁴. Oysa Paşa'nın Samsun'a çıktığı zaman üzerinde durduğu konular; Anadolu'daki komutanlıkları, memleketin bağımsızlığı karşısında savunma fikri etrafında birleştirmek ve Müdafaa-i Hukuk teşekküllerini tek merkezde toplayarak *halk hareketi* meydana getirmektir⁵.

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da bir hafta kaldıktan sonra 25 Mayıs'ta karargâhını Havza'ya nakletmiştir⁶. 25 Mayıs'tan 12 Haziran'a kadar da Havza'da kalmıştır⁷. Paşa, bu süre zarfında işgallere karşı bir protesto mitingi düzenlemiş ve 28 Mayıs'ta Havza Genelgesi'ni yayınlamıştır. Genelgede

¹ Kemal Atatürk, **Nutuk**, Yay. Haz. Z. Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s.1; Tevfik Bıyıklıoğlu, **Türk İstiklal Harbi; Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, C 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s.286.

² Atatürk, **a.g.e.**, s.6-7.

³ 8 Haziran 1919'dan itibaren 3'üncü Ordu Müfettişliği adını almıştır.

⁴ Hakkı Güvendik, **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi; Yunanlıların Batı Anadolu'da İstila Hareketlerine Başlamaları, İzmir'in İşgali, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkması, Millî Mukavemetin Kurulması (15 Mayıs-4 Eylül 1919)**, C 2, Ks. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s.87.

⁵ Sabahattin Selek, **Millî Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı**, C 1, Örgün Yayınları, İstanbul 1982, s.266-275.

⁶ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 4, (Haziran 1953), Vesika no. 72.

⁷ Atatürk, **a.g.e.**, s.15.

halkı işgallere karşı uyarılmış ve millî iradenin her bakımdan üstün kılınmasını tebliğ etmiştir. Bu çabalar neticesinde Millî Mücadele artık halk tarafından benimsenmeye başlayacaktır⁸. İstanbul Hükûmeti ise bu genelgeye tepki olarak Mustafa Kemal Paşa'yı, İstanbul'a çağırılmış ancak Paşa bunu reddetmiştir⁹.

Fotoğraf-1. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa (Amasya, 21 Haziran 1919)¹⁰

12 Haziran'da Amasya'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, halk tarafından sevinçle karşılanmış ve burada ilk konuşmasını yaparak "Düşmanların Samsun'dan yapacakları harekete karşı vatanımızı en son kayasına kadar savunacağız, Amasyalılar hep birden yemin edelim" demiştir¹¹. Ayrıca 19 Haziran'da 20'nci Kolordu Komutanı Ali Fuat (Korgeneral Cebesoy) Paşa ve eski Bahriye Nazırı

⁸ Zekeriya Türkmen, "Havza Genelgesi", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/havza-genelgesi>, Erişim Tarihi: 15.02.2023.

⁹ Güvendik, **a.g.e.**, s.90.

¹⁰ **Genelkurmay Millî Mücadele Albümü**, Yay. Haz. Hüsni Özlü, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016, s.19.

¹¹ Fahri Belen, **Askerî, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s.70.

Hüseyin Rauf (Albay Orbay) Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gelmişler¹² ve burada yaptıkları uzun süreli istişareler sonunda 22 Haziran 1919'da altı maddelik Amasya Genelgesi'ni yayınlamışlardır. Bu genelgeye göre "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır". Yani Türk devletinin kurtuluşu için başlatılan *Millî Hareketin* hedefi ve meşru araçları diğer bir deyişle *millî eylem planı* genelge ile ilan edilmiştir¹³. Türk milletinin kurtuluş mücadelesi bu genelge ile Amasya'da müjdelenmiştir¹⁴. Mustafa Kemal Paşa, 25 Haziran'a kadar Amasya'da kalmıştır. 26 Haziran'da ise Tokat'a geçmiş ve bir gece burada kaldıktan sonra 27 Haziran 1919'da Sivas'a hareket etmiştir. Altı saatlik yolculuktan sonra¹⁵ Paşa Sivas'ta "Yaşasın!" nidalarıyla karşılanmıştır¹⁶. Burada teşkilat ve işgallere karşı nasıl hareket edileceği konusunda talimat verdikten sonra 27/28 Haziran gecesi Erzurum'a geçmiştir¹⁷. Yolculuk otomobille bir hafta sürmüştür. Mustafa Kemal Paşa, yolculuk boyunca 29 Haziran'da Suşehri, 30 Haziran'da Refahiye ve 1/2 Temmuz'da Erzincan'da kalmıştır¹⁸. Paşa'nın Refahiye'de bulunduğu bir sırada Padişah Vahdettin tarafından kendisine bir irade gönderilmiş ve bu irade ile kendisine "barış kararlaştırılıncaya kadar arzu ettiği bir şehir veya kasabada istirahat edebileceği" tavsiye edilmiştir¹⁹. Oysa Paşa, ülkenin istiklali için çoktan harekete geçmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelmiş ve burada, Vilâyet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleriyle çeşitli görüşmeler yapmıştır²⁰. Mazhar Müfit Kansu'ya göre Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a ayak bastığı zaman yanındakilere "Büyük bir vatan ve millet davasına atılıyoruz" diyerek var mısınız? demiş, ayrıca tasarladığı Türk devletini "müstakil

¹² **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Yay. Haz. A. Sevim, İ. Öztoprak ve M. A. Tural, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s.43.

¹³ Hikmet Özdemir, "Amasya Tamimi", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/amasya-tamimi>, Erişim Tarihi: 15.02.2023.

¹⁴ Amasya Genelgesi için bk: **Millî Egemenlik Belgeleri**, TBMM Basımevi, Ankara 2015, s.9-13; Serap Taşdemir, "Türkiye Cumhuriyetinin Doğum Belgesi: Amasya Tamimi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 21, S 61, 2005, s.1071-1089.

¹⁵ Atatürk, **a.g.e.**, s.21-28.

¹⁶ Belen, **a.g.e.**, s.74.

¹⁷ Atatürk, **a.g.e.**, s.30.

¹⁸ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s.357.

¹⁹ Güvendik, **a.g.e.**, s.95.

²⁰ Belen, **a.g.e.**, s.93; Sele, **a.g.e.**, s.350.

bir Türk Cumhuriyeti” diye açık açık da tanımlamıştır²¹. Erzurum’da kongre hazırlıkları devam ederken Mustafa Kemal Paşa, Padişah namına İstanbul’a çağrılmış²² ancak bu çağrıya yine uymamıştır. İstanbul Hükûmeti de 8 Temmuz 1919’da Paşa’nın müfettişlik görevine son vermiştir. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa “...büyük bir aşk ile merbut bulunduğum meslek-i celile-i askeriyeden de...” diyerek istifa dilekçesini Harbiye Nezaretine göndermiştir²³. Paşa artık “sine-yi millete” dönmüştür. Sine-i millete döndükten sonra 23 Temmuz 1919’da başlayan Erzurum Kongresi’ne katılmış ve kongrede, Heyet-i Temsiliye (Temsil Heyeti) başkanı seçilmiştir²⁴. Millî Mücadele’nin ilk yürütme organı, bu kongrede teşkilatlanmıştır. Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal Paşa’nın sivil olarak yer aldığı ilk millî teşekküldür. Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919), Batı Anadolu’da Yunan kuvvetlerine karşı mücadele eden Kuva-yı Millîye üzerinde büyük bir manevi tesir yapmıştır. Böylece Anadolu’nun her tarafında millet ve memleketin kurtarılması için hassasiyetin bulunduğu ve ortak bir amaca doğru hep beraber hareket edileceği fikri kuvvet bulmuştur²⁵. Ayrıca Erzurum’da manda tartışmalarının sürüp gittiği bir sırada 27 Ağustos 1919’da Mustafa Kemal Paşa, “...Hayır paşalar hayır, hayır beyefendiler hayır, hayır hamın efendiler hayır, manda yok... Ya istiklal ya ölüm vardır²⁶!” diyerek Millî Mücadele’nin hedefini “bağımsızlık” olarak tanımlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, yaklaşık bir ay Erzurum’da kalmış ve 29 Ağustos 1919’da Sivas’a hareket etmiştir. 30 Ağustos’ta geceyi Erzincan’da geçirmiş ve 2 Eylül’de Sivas’a varmıştır²⁷. Sivas’ta kaldığı dönemde 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında bir kongre toplamıştır²⁸. Sivas Kongresi, Amasya Genelgesi’nin ilanından itibaren Millî Mücadele’de işgalcilerin ve İstanbul Hükûmetinin bütün engellemelerine rağmen direniş örgütlerinde merkezîleşme sağlamış, Millî Mücadele’nin kuvvetini artırmış ve Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğini daha da güçlendirmiştir²⁹.

²¹ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s.32-35.

²² *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S 2, Aralık 1952, Vesika no: 29.

²³ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S 79, Mayıs 1979, s.26; Atatürk, *a.g.e.*, s.33.

²⁴ Erzurum Kongresi için bk: *Millî Egemenlik Belgeleri*, s.15-23.

²⁵ Kazım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.43.

²⁶ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.85.

²⁷ Atatürk, *a.g.e.*, s.58-59; Kocatürk, *a.g.e.*, s.86-87.

²⁸ Sivas Kongresi için bk: *Millî Egemenlik Belgeleri*, s.26-30.

²⁹ Hasan Dinçer, “Genelgeler ve Kongreler Dönemi”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ed. T. F. Ertan, 8. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2020, s.96.

Fotoğraf-2. Mustafa Kemal ve şehrin ileri gelenleri (Tokat, 27 Ekim 1919)³⁰

Kongreden yaklaşık bir ay sonra Mustafa Kemal Paşa, 16 Ekim’de Sivas’tan hareket ederek 18 Ekim’de Amasya’ya varmıştır. Burada 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında İstanbul Hükûmeti temsilcileri ile Amasya Mülakatı’nı³¹ gerçekleştirmiş ve 27 Ekim 1919’da buradan hareketle Tokat’a geçmiştir. Burada Tokat’ın ileri gelenleriyle görüşükten sonra 28 Ekim’de tekrardan Sivas’a dönmüştür. 28 Ekim’den 17 Aralık 1919’a kadar yaklaşık 3,5 ay Sivas’ta kalan Mustafa Kemal Paşa, 18 Aralık 1919’da karlı bir günde Sivaslıların uğurlamasıyla Ankara’ya hareket etmiştir. 19 Aralık’ta Kayseri’ye ulaşmış ve burada iki gün kaldıktan sonra 21 Aralık’ta Mucur’a varmıştır. 22 Aralık’ta Mucur’dan Hacıbekaş’a gelmiş ve burada bir gece kaldıktan sonra 23 Aralık’ta tekrar Mucur’a dönmüştür³². 24 Aralık’ta ise Mucur’dan hareketle Kırşehir³³, 25 Aralık Kaman, 26 Aralık 1919’da Kaman’dan Beynam³⁴ köyüne gelmiştir³⁵. Ve nihayet Mustafa Kemal Paşa, 27 Aralık 1919’da Ankara’ya varmıştır³⁶. Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’dan Ankara’ya bu yolculuğu, bugünkü mesafe verilerine göre 2.819 km’dir³⁷.

³⁰ Genelkurmay Milli Mücadele Albümü, s.28.

³¹ Bk: Şerafettin Zeyrek, “Amasya Mülakatı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C V, S 14, Mart 1989, s.467-477.

³² Kocatürk, *a.g.e.*, s.112-124; Mehmet Önder, *Atatürk’ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998, s.441.

³³ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S 145, Temmuz 2019, s.483-485.

³⁴ Ankara ili, Bala ilçesine bağlı bir köydür.

³⁵ Belen, *a.g.e.*, s.141-142.

³⁶ Atatürk, *a.g.e.*, s.228.

³⁷ Verilerin kontrolü için bk. <https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Uzakliklar/ilcedenIlceyeMesafe.aspx>, Erişim Tarihi: 20.03.2023.

Fotoğraf-3. Mustafa Kemal Paşa'nın Hükümet Konağı önünde karşılanması (Ankara, 27 Aralık 1919)³⁸

Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya geldikten sonra Heyet-i Temsiliye başkanı, Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra da Meclis başkanı olarak Millî Mücadele'yi yürütmüştür. Bu idari görevinin yanında Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ordusuna da komutanlık yapmaya başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Meclis Başkanı ve Türk ordusunun komutanı sıfatıyla Ankara'dan ilk olarak 20 Haziran 1920'de Eskişehir'e gelmiş ve burada Ali İhsan (Tümgeneral Sabis) Paşa, Bursa Valisi Hacim Bey, 56'ncı Tümen Komutanı Bekir Sami (Albay Günsav) Bey ile ...”bazı hususat hakkında müdavele-i efkar”³⁹... ettikten sonra 21 Haziran günü denetlemelerde bulunarak 22/23 Haziran'da trenle Eskişehir'den Ankara'ya dönmüştür⁴⁰. Paşa'nın Ankara'ya dönmesinden sonra Türk ordusunda teşkilat düzenlemesi yapılarak 26 Haziran'da Batı Cephesi Komutanlığı kurulmuştur⁴¹. Bu esnada Yunan ordusu taarruza geçerek 8 Temmuz'da Bursa'yı işgal etmiştir. Gediz istikametindeki Yunan kuvvetleri ise 6 Temmuz'da Alaşehir'in doğusunda Elvanlar'a⁴² kadar gelmişlerdir. Menderes Nehri boyunca ilerleyen kuvvetler de 3 Temmuz'da Nazilli'yi ele geçirmişlerdir. Böylece bir yıl boyunca İzmir ve Ayvalık'ta bulunan Yunan or-

³⁸ Genelkurmay Milli Mücadele Albümü, s.29.

³⁹ Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 5, Mart 1965, s.13.

⁴⁰ Kocatürk, a.g.e., 2007, s.174-175.

⁴¹ İzzet Öztoprak, “Düzenli Ordunun Kuruluşu”, İkinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s.264.

⁴² Uşak ili, Eşme ilçesine bağlı mahalledir.

dusunun Anadolu'ya hareketi de başlamıştır⁴³. Yunan ordusunun Anadolu'nun içlerine ilerlemeye başlamasıyla birlikte Mustafa Kemal Paşa da *savaş meydanına* inerek Türk İstiklal Harbi'ni bizzat komuta etmeye başlayacaktır.

Çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele boyunca "istiklal" için Samsun'dan İzmir'e kadar kat ettiği yollar kronolojik olarak ortaya konulmuştur. Bu kapsamda öncelikle *giriş* mahiyetinde Samsun'dan Ankara'ya kadar Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'nun kuzeyinden doğusuna ve doğudan batıya kat ettiği yollar tarihleriyle birlikte verilmiştir. Yine giriş kısmında Paşa'nın Meclis başkanı sıfatıyla ilk olarak Ankara'dan Batı Cephesi'ne hareketine değinilmiştir. Çalışmanın gelişme kısmında ise Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan Batı Cephesi'ne hareketleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu hareketleri üzerinden cephede yaklaşık üç yıl boyunca Ankara'dan İzmir'e kaç kilometre yol kat ettiği tespit edilmiştir.

I. Batı Cephesi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Rotası

28 Temmuz 1920'de Mustafa Kemal Paşa, Ankara'dan Eskişehir'e gelmiş ve burada Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa ile görüşerek Bilecik'e hareket etmiştir. 29 Temmuz 1920'de Bilecik'te mevcut birlikleri teftiş etmiş ve akşam Pazarcık'a⁴⁴ geçmiştir. 30 Temmuz'da Pazarcık'tan İnegöl'e yakın mevzilere geçerek buraları denetlemiştir. Cephenin teftişinden sonra Paşa, 31 Temmuz'da Uşak ve Afyon'da konuşlu birlikleri gezmiştir. 2 Ağustos 1920'de Afyon'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, 3 Ağustos 1920'de Mustafa Fevzi (Mareşal Çakmak) Paşa ve Albay Fahrettin (Orgeneral Altay) Bey ile beraber trenle Konya'ya gelmiştir. 4 Ağustos'ta Konya'da Gureba Hastanesi ve İdadi (lise)'yi ziyaret eden Paşa, Hükûmet meydanında bir konuşma yapmıştır. Akşam saatlerinde ise trenle Pozantı'ya hareket etmiştir⁴⁵. 5 Ağustos'ta Pozantı Kongresi'ne⁴⁶ katılan Mustafa Kemal Paşa, Konya üzerinden Afyon'a gelmiş ve geceyi burada geçirdikten sonra 6 Ağustos'ta Kütahya'ya gitmiştir. Burada denetlemelerde bulunmuş ve 7 Ağustos'ta Ankara'ya dönmüştür⁴⁷. Görüldüğü

⁴³ Sabahattin Selek, **Millî Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı**, Cilt 2, Örgün Yayınları, İstanbul 2002, s.813.

⁴⁴ Bilecik ili, Pazaryeri ilçesidir.

⁴⁵ Kocatürk, **a.g.e.**, s.188-191; Önder, **a.g.e.**, s.26; Zeki Sarıhan ve Nuri M. Çolakoğlu, **Paşa'nın Rotası**, İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri Yayınları, İstanbul 2021, s.134-135.

⁴⁶ Pozantı Kongresi için bk. İsmet Görgülü, "Millî Mücadele Döneminde Kongreler", Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/millî-mucadele-doneminde-kongreler>, Erişim Tarihi: 05.02.2023.

⁴⁷ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.161-162; Önder, **a.g.e.**, s.316-338; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s.366.

üzere Batı Cephesi Komutanlığı kurulduktan sonra Mustafa Kemal Paşa, ilk olarak 28 Temmuz 1920'de cepheye gelmiş, burada 10 günlük bir teftiş ve denetleme gerçekleştirmiştir. Türk ordusunun teşkilatlanma faaliyetleri devam ederken 28 Ağustos 1920'de Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ve Albay İsmet (Orgeneral İnönü) Bey ile Ankara'dan Eskişehir'e gelmiş ve burada denetlemlerde bulunarak cephedeki askerlerle bayramlaşmıştır⁴⁸. Eskişehir'den sonra aynı gün beraberindeki heyet ile Afyon'a gelmiş ve Uşak cephesinin durumu hakkında Fahrettin Bey ile görüşerek Yunan taarruzuna karşı strateji tespitiinde bulunmuştur⁴⁹. Aynı akşam Eskişehir üzerinden Ankara'ya dönmüştür⁵⁰. 3 Aralık 1920'de Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Heyeti ile Bilecik'te görüşmek üzere Ankara'dan akşam trenle Eskişehir'e hareket etmiştir. 4 Aralık'ta Eskişehir'de bulunan Paşa, buradan Bilecik'e geçmiştir. 5 Aralık'ta İstanbul Heyeti ile Bilecik Mülakatı gerçekleştirmiş ve 6 Aralık 1920'de heyeti de beraberinde alarak Ankara'ya dönmüştür⁵¹.

Fotoğraf-4. Eskişehir (4 Aralık 1920)⁵²

⁴⁸ **Harp Tarihi Vesikalari Dergisi**, S 50, Aralık 1964, s.35.

⁴⁹ Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922**, İnsel Yayınları, (y.y.) 1970, s.263; Kocatürk, **a.g.e.**, s.197.

⁵⁰ Önder, **a.g.e.**, s.27.

⁵¹ Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2007, s.237-238.

⁵² **Genelkurmay Milli Mücadele Albümü**, s.66.

Düzenli Türk ordusunun teşkilatlanmaya başlanmasından sonra Batı Cephesi'nde ilk muharebeler İnönü mevzilerinde verilmiştir. Buna göre 6 Ocak 1921'de Yunan kuvvetleri, Bursa istikametinden Eskişehir yönüne taarruza geçmiştir. Taarruzla birlikte 8/9 Ocak'ta Bilecik işgal edilmiş ve Yunan kuvvetleri, İnönü mevzilerine kadar gelmişlerdir⁵³. 6-11 Ocak 1921'de gerçekleşen beş günlük bir muharebeden sonra (Birinci İnönü Muharebesi) Yunan kuvvetleri geri çekilmeye mecbur edilmiştir. Batı Cephesi'nde muharebeler devam ederken 10 Şubat 1921'de Mustafa Kemal Paşa, gece özel bir trenle Eskişehir'e hareket etmiş ve 11 Şubat'ta karargâhta çalışmıştır. 12 Şubat'ta Bozöyük'e kadar Birinci İnönü Muharebesi'nin gerçekleştiği yerleri tetkik etmiş ve denetlemelerde bulunmuştur. 15 Şubat'a kadar Batı Cephesi'nde kalmış olan Mustafa Kemal Paşa, sonra Ankara'ya dönmüştür⁵⁴. Yunan kuvvetleri bu defa, 23 Mart 1921'de Bursa ve Uşak istikametinden taarruza geçerek İnönü mevzilerine kadar bir kez daha gelmişlerdir. Batı Cephesi komutanı İsmet Paşa'nın idaresindeki Türk ordusu ile Yunan kuvvetleri arasında yapılan yedi günlük muharebeden sonra (İkinci İnönü Muharebesi) Yunan kuvvetleri 1 Nisan 1921'de tekrardan geri çekilmişlerdir⁵⁵.

İkinci İnönü Muharebesi'nin başarısından sonra Türk ordusunda teşkilat değişikliği yapılacaktır. Bu minvalde 1 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal Paşa trenle Eskişehir'e ve buradan da 2 Mayıs 1921'de İsmet Paşa ile beraber Alayunt'a⁵⁶ hareket etmiştir. Paşa, Kütahya güneyindeki mevzileri gezmiştir. 2/3 Mayıs'ta komuta kademesi ile yaptığı istişarelerde Yunan taarruzuna karşı Batı Anadolu'da bulunan kuvvetlerin birleştirilmesine ve 2-3 tümenlik grup komutanlıklarının kurulmasına karar verilmiştir⁵⁷. Paşa da 3 Mayıs'ta Alayunt'tan Eskişehir'e ve buradan doğruca Ankara'ya dönmüştür⁵⁸.

Kolordu yetkisinde Grup Komutanlıklarının ilk muharebesi Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (8-25 Temmuz 1921) olacaktır. Muharebe sırasında 18

⁵³ Özalp, a.g.e., s.171.

⁵⁴ Gotthard Jaeschke, **Türk İnkılabı Tarihi Kronolojisi 1918-1923**, Cilt 1, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul 1939, s.98; Sarıhan, a.g.e., C 3, s.409; Önder, a.g.e., s.185.

⁵⁵ Harp Tarihi Encümeni, **Türk İstiklal Harbi Hülasası 1919:1922**, Askerî Matbaa, İstanbul 1937, s.4-5.

⁵⁶ Kütahya merkez ilçeye bağlı köydür.

⁵⁷ Kamil Önalp, **Türk İstiklal Harbi Kütahya-Eskişehir Muharebeleri 15 Mayıs-25 Temmuz 1921**, Cilt 2, Ks.4, Gnkur. Basımevi, Ankara 1974, s.85-86; Kocatürk, a.g.e., 2007, s.252.

⁵⁸ Önder, a.g.e., s.185.

Temmuz 1921'de Mustafa Kemal Paşa, Ankara'dan Eskişehir'e gelmiş ve Türk ordusunun ...*tanzim, tensik ve takviyesi için*...Eskişehir'in güneyinde Karacahisar'da⁵⁹ bulunan Batı Cephesi karargâhına gitmiştir⁶⁰. Burada İsmet Paşa ile vaziyeti mütalaa edildikten sonra Türk ordusunun Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmesi kararı alınmış ve Paşa, Ankara'ya dönmüştür⁶¹. Bu emirle birlikte 25 Temmuz 1921'de Türk ordusu, Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmiştir⁶². Buradaki amaç; Yunan ordusunun insan gücü ve teçhizat açısından üstünlüğü ve bu üstünlük karşısında Türk ordusunun güçlendirilmesi için zaman kazanmaktır. Böylece ordu toparlanacak ve güçlendirilmiş olacaktır. Yunan ordusu da Sakarya Nehri'nin doğusuna geçtiği zaman, harekât üssünden uzaklaşacak ve yeniden menzil hatları kurmak zorunda kalacaktır⁶³. Türk ordusu Sakarya Nehri'nin doğusuna geçtikten sonra Mustafa Kemal Paşa, 26 Temmuz 1921'de Ankara'dan hareketle Batı Cephesi karargâhının bulunduğu Polatlı'ya gelmiş ve hazırlıklar hakkında bilgi almıştır⁶⁴. Bu esnada Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ordunun Sakarya'nın doğusuna alınması şiddetli tartışmalara neden olmuştur. Tartışmalar neticesinde 5 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Paşa, Türk ordusunun Başkomutanı seçilmiştir⁶⁵. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 12 Ağustos 1921'de Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile Ankara'dan saat 09.00'da hareket ederek Sincan köyünde İhtiyat Grubu'nu⁶⁶ teftiş etmiş ve sonra Polatlı'daki cephe karargâhına gitmiştir⁶⁷. Burada yaptığı inceleme ve denetlemelerde, Yunan ordusunun Sakarya cephesinde sol kanada yükleneceğini öngörmüş ve buna göre gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir⁶⁸. Bu sırada Paşa, Sakarya cephesinde tetkik ve denetlemelerde bulunurken atından düşmüş ve kaburga kemiğini kırmıştır. Bunda dolayı 16

⁵⁹ Eskişehir ili, Odunpazarı ilçesine bağlı Karacaşehir mahallesidir.

⁶⁰ **Harp Tarihi Vesikalari Dergisi**, S 56, (Haziran 1966), Vesika no: 1292; Önalp, **a.g.e.**, s.360; Kocatürk, **a.g.e.**, s.268.

⁶¹ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Yay. Haz. S. Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s.257.

⁶² Özalp, **a.g.e.**, s.184-185.

⁶³ Atatürk, **a.g.e.**, s.413.

⁶⁴ Sarıhan, **a.g.e.**, Cilt 3, s.626.

⁶⁵ Ahmet Emin Yaman, Başkumandanlık Kanunu", **Atatürk Yolu Dergisi**, C 3, S 1992, s.85-110.

⁶⁶ İhtiyat Grubu, 29 Temmuz 1921'de 4'üncü ve 23'üncü Tümenlerden kurulmuş bir gruptur. Grup Komutanlığına Miriliva Yusuf İzzet (Met) Paşa getirilmiştir. **Harp Tarihi Vesikalari Dergisi**, S 57, Eylül 1966, Vesika no: 1307.

⁶⁷ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, S 131, Temmuz 2013, s.33.

⁶⁸ Atatürk, **a.g.e.**, s.418-419.

Ağustos 1921’de Polatlı’dan Ankara’ya gitmiştir. Ankara’da tedavi olduktan sonra 17 Ağustos 1921’de tekrar Polatlı’ya gelmiştir⁶⁹.

Fotoğraf-5. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’nın cepheye hareketi (Ankara, 12 Ağustos 1921)⁷⁰

Sakarya Meydan Muharebesi, 23 Ağustos 1921’de başlamıştır. Muharebe devam ederken 9 Eylül 1921’de Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Polatlı karargâhından Zafertepe’ye gelmiş ve Yunanların durumunu burada tetkik etmiştir. Geceyi Karapınar⁷¹ yakınlarında bir trende geçiren Paşa, sabahleyin tekrardan Zafertepe’ye çıkmıştır⁷². Bilindiği üzere Sakarya Meydan Muharebesi’nde 10 Eylül 1921⁷³ tarihi, Türk ordusunun taarruza geçtiği tarihtir. Bu taarruzla birlikte Türk ordusu artık savunma harbi yapmak yerine taarruz harbine başlayacaktır.

⁶⁹ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S 131, Temmuz 2013, s.63.

⁷⁰ Genelkurmay Milli Mücadele Albümü, s.105.

⁷¹ Ankara ilinin Polatlı ilçesine bağlı bir mahalledir.

⁷² Özalp, a.g.e., s.206.

⁷³ Bugün, Mustafa Kemal Paşa’nın, Zafertepe’den de daha ileri bir hatta geçtiği kaydedilmektedir. Kocatürk, a.g.e., 2007, s.264.

Fotoğraf-6. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ve Komuta Heyeti (Zafertepe/Polatlı/Ankara, 9 Eylül 1921)⁷⁴

13 Eylül 1921’de Sakarya Meydan Muharebesi, “Türkiye Büyük Millet Meclisi ordusunun muzafferiyet-i katiyesiyle sonuçlanmıştır”. Yunan kuvvetleri, Sakarya Nehri’nin batısına atılmıştır⁷⁵. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’nın deyişleriyle Sakarya Melhame-i Kübrası (büyük ve kanlı)⁷⁶ muzafferiyetle sona ermiştir. 16 Eylül 1921’de Paşa, Polatlı’dan Ankara’ya dönmüştür⁷⁷. Bu esnada 20 Ekim 1921’de Ankara Anlaşması (İtilafnamesi) imzalanmış ve Güney Cephesi’nde Fransızlarla muharebeler son bulmuştur⁷⁸. Sakarya Meydan Muharebesi’nden sonra Türk ordusu, taarruz hazırlıklarına başlamıştır. Bu kapsamda silah, subay ve er ikmalı yapmış, ulaştırma vasıtalarını geliştirilmiş, ordunun eğitim ve öğretimi tamamlanmaya çalışılmıştır⁷⁹. Türk ordusu bu dönemde neredeyse bir eğitim kurumu hâline gelmiştir. Bu kapsamda Birinci Dünya Savaşı’nın tecrübelerine dayanan eserler ve talimatnameler tercüme

⁷⁴ Genelkurmay Milli Mücadele Albümü, s.109.

⁷⁵ Harp Tarihi Vesikalari Dergisi, S 70, Mart 1974, Belge No: 1532; Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s.433; Sakarya Meydan Muharebesi için bk: Baki Vandemir, Türk İstiklal Savaşı’nda Sakarya’dan Mudanya’ya, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.

⁷⁶ Atatürk, a.g.e., s.420.

⁷⁷ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S 131, Temmuz 2013, s.312.

⁷⁸ İzzet Öztoprak, “Ankara İtilafnâmesi (1921)”, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ankara-tilafnamesi-1921/> Erişim Tarihi: 12.02.2023.

⁷⁹ Belen, a.g.e., 1983, s.407-411.

ettirilerek birliklere dağıtıldığı gibi subayları ve erleri yetiştirmek için alaylardan başlayarak cephe karargâhına kadar her kademede kurslar açılmıştır. Ayrıca her üst makam astlarını yetiştirmek için tatbikatlar, harp oyunları ve geziler tertip etmiş, tabiiyeye dair meseleleri çözmüşlerdir. Konya’da topçu okulu açılmış ve bu okula sadece subaylar değil tümen komutanları ve kurmayları da katılmıştır. Tatbikat ve manevralara büyük önem verilmiştir. Sakarya Meydan Muharebesi’nde tümenlerin 8-10 topu varken hazırlıklarla bu sayı 48 topa çıkarılmıştır. Ağır makineli tüfek 3/1 oranında artırılmıştır. Fransızlardan 1.500 makineli tüfek alınmıştır. Nakil araçları; kağrı, öküz ve at arabası, mekkâre, deve ve merkep kollarından ibarettir. Bu kaynaklardan azami derecede yararlanılarak tümen kolları, 40’ar tona çıkarılmıştır. Dolayısıyla birlikler, 60 km’lik bir hareket kabiliyeti kazanmışlardır. Erlerin demirbaş erzaklarıyla birlikte bu, dört günlük bir hareket kabiliyeti anlamına geliyordu. Motorlu vasıta olarak da kolordu ve üstü komutanlıklarda binek otomobilleri vardı ve sınırlı sayıda kamyon vardı. Ayrıca Fransızlardan da bir miktar kamyon gelmiştir⁸⁰.

Fotoğraf-7. Batı Cephesi Karargâhı (Akşehir, 13 Aralık 1921)⁸¹

8 Aralık 1921’de Mustafa Kemal Paşa, Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey ile birlikte Ankara’dan Batı Cephesi Karargâhı Akşehir’e hareket

⁸⁰ Fahri Belen, **Büyük Türk Zaferi Afyon’dan İzmir’e**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s.15.

⁸¹ **Genelkurmay Milli Mücadele Albümü**, s.118.

etmiştir. 9 Aralık'ta Paşa, Bolvadin'e⁸² gelmiş, Ali İhsan ve Yakup Şevki Paşalar ile görüşmüştür. 13 Aralık'ta ise Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal Bey, Akşehir'e geçmiştir ve burada Adana'dan gelen Fransız yetkili Franklin Bouillon ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. 16 Aralık'ta ise Yusuf Kemal Bey ile Çay İstasyonu'na gelmiş⁸³, Ali İhsan Paşa ile görüştüğten sonra 18 Aralık 1921'de Ankara'ya dönmüştür⁸⁴.

6 Mart 1922'de Mustafa Kemal Paşa, gece Ankara'dan Batı Cephesi'ne hareket etmiştir. 7 Mart 1922'de sabah Biçer'e⁸⁵ gelmiş, Biçer'den hareketle öğleğin Sivrihisar'a geçmiş, 3'üncü Kolorduyu teftiş ettikten sonra da kolordu komutanlarıyla karargâhı Çandır'da⁸⁶ bulunan 61'inci Tümeni denetlemiştir⁸⁷. 8 Mart 1922'de Paşa, sabah Sivrihisar'dan hareketle Karakaya'ya⁸⁸ gelmiş, askerî tetkik ve teftişleri yaptıktan sonra akşam tekrar Sivrihisar'a dönmüştür. 9 Mart'ta Sivrihisar'dan hareketle sırasıyla Aktaş'a⁸⁹, Belpınar'a⁹⁰ ve Batık'a⁹¹ gelmiş, buralardaki askeri birlikleri teftiş ederek Aziziye'ye⁹² geçmiştir. 10 Mart'ta ise Aziziye'den hareketle Hüsrevpaşa (Hüsrevpaşahanı) köyünde⁹³ ileri karakol mevzilerine gelmiş, araziyi tetkik ettikten sonra Aziziye'ye dönmüştür. 11 Mart'ta Aziziye'den hareketle Gedikevi'nde⁹⁴ bulunan 3'üncü Kafkas Tümenini teftiş etmiş ve bu teftiş sırasında subaylara...“Bugünkü Türk Ordusu, eski ordulardan faziletçe daha yüksektir... Muvaffak olacaksınız. İstikbalin ilk şerefli subayları olacaksınız” şeklinde nutukta bulunmuştur. 3'üncü Kafkas ve Gömü'deki⁹⁵ 7'nci Tümenleri teftişten sonra tekrar Aziziye'ye

⁸² Afyonkarahisar iline bağlı ilçedir.

⁸³ Afyonkarahisar sınırları içerisinde bulunan tren istasyonudur.

⁸⁴ Kocatürk, **a.g.e.**, s.302-303.

⁸⁵ Eskişehir ili Sivrihisar ilçesine bağlı köydür.

⁸⁶ Eskişehir ili Sivrihisar ilçesine bağlı köydür.

⁸⁷ **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, S 134, Ocak 2015, s.194.

⁸⁸ Eskişehir ili Sivrihisar ilçesine bağlı bir mahalledir.

⁸⁹ Eskişehir ili Sivrihisar ilçesine bağlı köydür.

⁹⁰ Eskişehir ili, Çifteler ilçesine bağlı köydür.

⁹¹ Afyonkarahisar ili, Emirdağ ilçesine bağlı Umraniye köyüdür.

⁹² Afyonkarahisar iline bağlı ilçe merkezi Emirdağ'ın 1932 yılı öncesindeki adıdır.

⁹³ Eskişehir ili, Han ilçesine bağlı mahalledir. Ayrıca Eskişehir'in Han ilçesi, Han ismini almadan önce Hüsrevpaşa, Hüsrevpaşahanı ismiyle de anılmıştır.

⁹⁴ Gedikevi, Afyonkarahisar ili, Emirdağ ilçesine bağlı bir köydür.

⁹⁵ Afyonkarahisar ili, Emirdağ ilçesine bağlı bir beldedir.

dönmüştür. 12 Mart'ta Mustafa Kemal Paşa, Yakup Şevki Paşa ve Albay Kemalettin Sami (Korgeneral Gökçen) Bey ile sabah Aziziye'den hareketle Afyonkarahisar'ın kuzeyinde Derbent köyüne⁹⁶ gelmiş, birliklerin teftişini takiben Bolvadin'e geçmiştir. Geceyi burada geçirmiştir⁹⁷. 14 Mart 1922'de ise Bolvadin'den Akşehir'e gelmiş, Çay İstasyonu'nda Ali İhsan Paşa ile görüşerek ordunun ihtiyaçları hususunda tetkikler yapmış ve Akşehir'e dönmüştür⁹⁸. 15 Mart 1922'de Mustafa Kemal, Akşehir'de Batı Cephesi karargâhına gelmiş ve 17 Mart'ta da Maruf köyünde⁹⁹ bulunan Tayyare Bölüğünü teftiş etmiştir. 22 Mart'ta Akşehir'de medrese ve mektepleri dolaşmış ve Kazak köyüne¹⁰⁰ uğramış tekrar Akşehir'e dönmüştür. 26 Mart'a kadar Akşehir'de kalan Mustafa Kemal Paşa, 26 Mart'ta Sivrihisar'a geçmiştir. İki gün burada kaldıktan sonra 28 Mart'ta tekrardan Akşehir'e dönmüştür¹⁰¹. 28 Mart 1922'de Ali İhsan Paşa komutasındaki 1'inci Ordu Komutanlığını denetlemek üzere Çay'a¹⁰² gelmiştir. Bu ziyaret sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın yanında Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Sovyet Rusya elçisi Semion İvanoviç Aralov ve Azerbaycan Cumhuriyeti elçisi İbrahim Abilov bulunmaktadır¹⁰³.

⁹⁶ Afyonkarahisar ili, Bayat ilçesine bağlı köydür.

⁹⁷ Kocatürk, **a.g.e.**, s.314-315; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s.161-162.

⁹⁸ Belen, **a.g.e.**, 1970, s.11; Kocatürk, **a.g.e.**, 2007, s.280.

⁹⁹ Konya ili Akşehir ilçesi Alanyurt köyüdür.

¹⁰⁰ Konya ili, Tuzlukçu ilçesine bağlı Gürsu köyüdür.

¹⁰¹ Kocatürk, **a.g.e.**, s.315-318.

¹⁰² Afyonkarahisar'a bağlı ilçedir.

¹⁰³ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım: İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, Cilt 6, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s.101; İzzettin Çalışlar, **Sakarya'dan İzmir'e Kadar 1'inci Kolordu**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s.153.

Fotoğraf-8. Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Elçisi Aralof ve Azerbaycan Elçisi İbrahim Abilov (Akşehir/Konya, 28 Mart 1922)¹⁰⁴

Söz konusu ziyaretten sonra Ali İhsan Paşa, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya 30 Mart'ta İkinci İnönü Muharebesi'nin yıldönümünde askerî bir merasim yaptırmak istediğini söylemiş ve Paşa, bu minvalde 30 Mart'ta aynı heyetle bir kez daha Çay'a gelmiştir¹⁰⁵. 31 Mart 1922'de Mustafa Kemal Paşa, Çay'dan hareketle Akşehir'e dönmüştür. 1 Nisan 1922'de İsmet Paşa ile Ilgın'da¹⁰⁶ süvari kolordusunu teftiş etmiş¹⁰⁷ ve akşam Ilgın'dan Konya'ya gelmiştir. Konya'da çeşitli ziyaretlerde bulunan Paşa, 4 Nisan 1922'de Ankara'ya dönmüştür¹⁰⁸. 11 Nisan 1922'de Akşehir'de bulunan Mustafa Kemal, süvari manevralarını izlemek üzere Ilgın'a hareket etmiştir¹⁰⁹. 17 Nisan 1922'de ise Akşehir'den trenle Ankara'ya dönmüştür¹¹⁰.

¹⁰⁴ Genelkurmay Milli Mücadele Albümü, s.171.

¹⁰⁵ Sabis, a.g.e., s.101.

¹⁰⁶ Konya'ya bağlı ilçedir.

¹⁰⁷ Belen, a.g.e., 1970, s.12; Sarıhan, a.g.e., Cilt 4, s.353.

¹⁰⁸ Önder, a.g.e., s.320.

¹⁰⁹ Kocatürk, a.g.e., s.319-320.

¹¹⁰ Sarıhan, a.g.e., Cilt 4, s.385; Jaeschke, a.g.e., s.127.

13 Haziran 1922’de Mustafa Kemal Paşa, Millî Müdafaa Vekili (Milli Savunma Bakanı) Kazım Fikri (Orgeneral Özalp) Paşa ile Ankara’dan Sarıköy¹¹¹ İstasyonuna¹¹² gelmiş ve vagona Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile istişareler yaptıktan sonra taarruzun Ağustos sonlarında yapılacağı kararı alınmıştır. Görüşmeden sonra Paşa, otomobille Geyve’ye gelmiş ve burada denetlemelerde bulunmuştur. Geceyi Geyve’de geçiren Mustafa Kemal Paşa, 14 Haziran’da Adapazarı’na gitmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Adapazarı’nda annesi Zübeyde Hanım ile görüştüktan sonra 17 Haziran 1922’de Kocaeli’ye gelmiş ve Kocaeli Grup Komutanlığını denetlemiştir¹¹³. Kocaeli’de 18 Haziran’da Fransız yazar Claude Farrere ile görüşmüştür¹¹⁴. Hatta görüşme gerçekleşmeden önce Farrere’yi getirecek olan Fransız torpidosuna İzmit Körfezi sahilindeki topçu kıtaatının yanlışlıkla torpidoya ateş etmemesi için emir vermiştir¹¹⁵. 19 Haziran’da Fransız yazarla Adapazarı’na dönmüştür. Mustafa Kemal Paşa, 24 Haziran’da ise annesiyle birlikte Ankara’ya dönmüştür¹¹⁶.

21 Temmuz 1922’de Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi’ni teftiş etmek üzere Ankara’dan ayrılmış¹¹⁷ ve 23 Temmuz 1922’de Akşehir’e gelmiştir. Burada Büyük Taarruz planı hakkında komutanlarla istişareler yapmıştır. 24 Temmuz’da Konya’ya giderek İngiliz General Townshend ile bir görüşme gerçekleştirmiştir¹¹⁸. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 27 Temmuz 1922’de taarruz planını görüşmek üzere Akşehir’e gelmiştir. Burada Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, 1’inci Ordu Komutanı Nurettin (Korgeneral Sakallı) Paşa, 2’nci Ordu Komutanı Yakup Şevki (Orgeneral Subaşı) Paşa ile Büyük Taarruz’un planı üzerinde çalışmışlardır. 28 Temmuz’da ise ordu birlikleri arasında yapılan bir futbol maçı bahane edilerek 1’inci, 4’üncü ve 5’inci Kolordu komutanlarıyla bir araya gelinmiş ve planın son şekli, komutanlar arasında mütalaa edilmiştir. Bu toplantıdan sonra taarruz planı gereği, birliklerin güneye yürüyüşü kararı hayata geçirilmiş ve bu minvalde Akarçay Nehri kuzeyindeki 2’nci Kolordunun güneye, sıklet merke-

¹¹¹ Eskişehir ili Mihalıççık ilçesine bağlı Yunusemre köyüdür.

¹¹² Yunusemre Tren İstasyonudur.

¹¹³ **Genelkurmay Milli Mücadele Albümü**, s.190.

¹¹⁴ Özalp, **a.g.e.**, s.229.

¹¹⁵ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 59, Mart 1967, s.75.

¹¹⁶ Önder, **a.g.e.**, s.20-22.

¹¹⁷ Sarıhan, **a.g.e.**, Cilt 4, s.539.

¹¹⁸ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 59, Mart 1967, s.83.

zi Afyon'un güney bölgesine alınmasına karar verilmiştir¹¹⁹. 6 Ağustos'ta ise Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya dönmüştür¹²⁰.

17 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa, gizli bir şekilde otomobille Şereflikoçhisar üzerinden Konya'ya gelmiştir. 20 Ağustos'ta ise saat 10.00'da Konya'dan hareketle saat 16.05'te Batı Cephesi karargâhı Akşehir'e geçmiştir¹²¹. Başkomutan burada 1'inci ve 2'nci Ordu komutanları ile taarruz planı üzerinde görüşmüş ve birliklerin, taarruz bölgesine intikalini emretmiştir. 21 Ağustos 1922'de Akşehir'den otomobille Konya'ya dönmüştür. 24 Ağustos 1922'de ise Konya'dan Akşehir'e gelmiştir. Aynı gün Başkomutanlık karargâhı ve Batı Cephesi karargâhı Akşehir'den Şuhut'a¹²² nakledilmiştir. 25 Ağustos'ta ise karargâh, Şuhut'tan Kocatepe'ye taşınmıştır¹²³. 25 Ağustos 1922'de Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Kocatepe'ye çıkarak cepheyi ve birlikleri gözden geçirmiştir. Akşama doğru Şuhut'a vardığında Dadak'ta¹²⁴ 1'inci Kolordu karargâhından geçerken kolordu komutanı Albay İzzettin Bey (Orgeneral Çalışlar) ile görüşmüştür. Albay İzzettin, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'yı *büyük bir kararın sonucunu bekleyen çok ciddi bir heybet içindeydi* şeklinde tasvir etmektedir. Paşa, İzzettin Bey'e hatırını sorarak taarruzun nasıl sonuçlanacağı hakkında fikrini almak istemiştir. İzzettin Bey, "Güvenimiz çoktur; bununla birlikte yakınımızda ve yanımızda bulunuyorsunuz. Galibiyeti mutlaka kazanırsınız" cevabını vermiştir¹²⁵. 26 Ağustos 1922'de Türk ordusu, tan vaktinde Kocatepe'den Yunan ordusuna karşı topçu ateşiyle taarruza başlamıştır¹²⁶.

28 Ağustos 1922'de Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, akşam Afyon'a gelmiş ve buradan Balmahmut'a¹²⁷ geçerek birliklerine "takibe şiddetle devam etmeleri" emrini vermiştir¹²⁸. Büyük Taarruz bütün şiddetiyle devam ederken

¹¹⁹ Şükrü Erkal, "TBMM Hükümetinin Büyük Taarruz Öncesi Barış Girişimleri ve Sonucu", **Büyük Taarruz 70'nci Yıl Armağani**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1992, s.61.

¹²⁰ Atatürk, **a.g.e.**, s.454.

¹²¹ "Büyük Taarruz; Hazırlık-Harekât-Takip (1 Ağustos 1922-19 Eylül 1922)", **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, S 151, Ağustos 2022, s.67.

¹²² Afyonkarahisar iline bağlı ilçedir.

¹²³ Atatürk, **a.g.e.**, s.455-456.

¹²⁴ Afyonkarahisar ili, Şuhut ilçesine bağlı köydür.

¹²⁵ Çalışlar, **a.g.e.**, s.42.

¹²⁶ **Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Askerî Tarih Arşivi**, İstiklal Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1802, Gömlek: 19, Belge: 22.

¹²⁷ Balmahmut, Afyonkarahisar ilinin Sinanpaşa ilçesine bağlı bir köydür.

¹²⁸ Kemal Niş, **Türk İstiklal Harbi Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)**, Yay. Haz. N. Erdaş, C 2, Ks. 6, Kitap 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s.160.

29/30 Ağustos 1922 gecesi Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Afyon Belediye binasının bir odasında kalırken Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey, odasına girerek Yunan kuvvetlerinin durumunu gösteren bir haritayı göstermiştir. Harita üzerinde incelemede bulunan Mustafa Kemal Paşa; Fevzi Paşa ve İsmet Paşa'yı çağır-
mış ve harita üzerinde verdikleri karara göre 06.30'da yeni bir emir yazdırmış-
tır¹²⁹. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 1'inci Ordu Komutanı Nurettin Paşa ve
4'üncü Kolordu Komutanı Kemalettin Sami Bey muharebeyi yönetmek üzere
30 Ağustos günü, saat 15.30'da 11'inci Tümenin gözetleme yeri olan Yunan
kuvvetlerine 2 km. uzaklıktaki mesafedeki¹³⁰ Zafertepe'ye çıkmıştır¹³¹.

Fotoğraf-9. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa (Kocatepe/Afyonkarahisar, 26 Ağustos 1922)¹³²

¹²⁹ Belen, a.g.e., s.463.

¹³⁰ Belen, a.g.e., s.466; Zeki Sarıhan'ın *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* Cilt 4'te saat olarak 16.00 verilmektedir. Sarıhan, a.g.e., s.610.

¹³¹ Erkal, a.g.m., s.154.

¹³² **Genelkurmay Milli Mücadele Albümü**, s.210.

Başkomutanlık Meydan Muharebesi, Büyük Taarruz'un dönüm noktasıdır. 30 Ağustos 1922'de Dumlupınar'da gerçekleşen muharebeleri bizzat Başkomutan Mustafa Kemal Paşa komuta ettiği için bu güne Başkomutanlık Meydan Muharebesi adı verilmiştir¹³³. 30 Ağustos akşamı Mustafa Kemal Paşa, Dumlupınar köyüne gelmiş ve geceyi buradaki istasyonda geçirmiştir¹³⁴. 31 Ağustos'ta ise Adatepe bölgesine giderek muharebe meydanını gezmiş ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile Çalköy'de¹³⁵ durum tespitinde bulunmuştur¹³⁶.

30 Ağustos Meydan Muharebesi sona erdikten sonra Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 1 Eylül 1922'de ordusuna, Yunan ordusunun mütebaki birliklerini takip emrini vermiştir; "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir, İleri!"¹³⁷ emriyle Türk ordusu, İzmir istikametinde takip harekâtına başlamış ve Yunan kuvvetlerini Adalar Denizi'ne kadar sürmüştür¹³⁸. 2 Eylül gecesi Yunan General Nikolaos Trikupis ve beraberindeki 120 subay ve 3.000 nefer, 5'inci Kafkas Tümeni tarafından esir edilmiştir¹³⁹. Bu sırada da Başkomutanlık ve Batı Cephesi karargâhı Uşak'a taşınmış ve 3 Eylül 1922'de Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Uşak'a gelmiştir¹⁴⁰. 4 Eylül'de ise Eşme'ye geçmiştir¹⁴¹. 7 Eylül 1922'de ise Eşme'den Salihli'ye hareket etmiştir¹⁴².

¹³³ Millî Savunma Bakanlığı, Arşiv ve Askerî Tarih Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1784, Gömlek: 82, Belge: 9; İSH-Kutu: 1784, Gömlek: 82, Belge: 8; **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 62, Aralık 1967, s.377.

¹³⁴ Sarihan ve Çolakoğlu, **a.g.e.**, s.239; Kocatürk, **a.g.e.**, 2007, s.292; Salih Bozok anılarında Mustafa Kemal Paşa'nın geceyi bir köy evinde geçirdiğini kaydetmektedir. Salih Bozok ve Cemil S. Bozok, **Hep Atatürk'ün Yanında**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985, s.201.

¹³⁵ Kütahya ili Aslanapa ilçesine bağlı bir köydür.

¹³⁶ Belen, **a.g.e.**, s.477.

¹³⁷ **Harp Tarihi Belgeleri Dergisi**, S 75, Eylül 1976, s.98.

¹³⁸ Takip harekâtı için bk: Kemal Niş ve Reşat Söker, **Büyük Taarruz Takip Harekâtı 31 Ağustos-18 Eylül 1922**, Cilt 2, Ks. 6, Kitap 3, Yay. Haz. Tefik Ercan ve Çetin Anıt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.

¹³⁹ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 62, Aralık 1967, s.365.

¹⁴⁰ Sarihan, **a.g.e.**, Cilt 4, s.624.

¹⁴¹ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 63, Mart 1968, vesika no. 1417.

¹⁴² Sarihan ve Çolakoğlu, **a.g.e.**, s.242.

9 Eylül 1922’de 1’inci ve 2’nci Süvari Tümenleri ile 14’üncü Süvari Tümeni İzmir’e girmiştir¹⁴³. Mustafa Kemal Paşa’da Nif’e¹⁴⁴ gelmiştir¹⁴⁵. Mustafa Kemal Paşa Nif’te iken İzmir’i görmek için Belkahve’ye gelmiş ve sonra geceyi Nif’te geçirmiştir¹⁴⁶. 10 Eylül 1922’de Paşa, Nif’ten hareket etmiş, Fevzi Paşa ve İsmet Paşa ile İzmir’e gelmiştir¹⁴⁷. 2 Ekim’e kadar burada kalan Mustafa Kemal Paşa, bu tarihten sonra Ankara’ya dönmüştür¹⁴⁸.

Fotoğraf-10. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’nın İzmir’e gelişi (İzmir, 10 Eylül 1922)¹⁴⁹

¹⁴³ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 63, Mart 1968, vesika no. 1435.

¹⁴⁴ İzmir’e bağlı olan ilçenin adı Büyük Taarruz’dan sonra Kemalpaşa olarak değiştirilmiştir.

¹⁴⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam 1919-1922**, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1964, s.581.

¹⁴⁶ Bozok ve Bozok, **a.g.e.**, s.197-198; Çalışlar, **a.g.e.**, s.102.

¹⁴⁷ **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, S 98, Haziran 1994, s.98.

¹⁴⁸ Özalp, **a.g.e.**, s.236.

¹⁴⁹ **Genelkurmay Milli Mücadele Albümü**, s.214.

SONUÇ

Türk İstiklal Harbi'nin başlangıcı, 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak bastığı zaman olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu tarihten sonra Anadolu'da işgallere karşı Türk ordusu daha örgütlü hale gelecektir. Diğer taraftan da Anadolu'daki mücadele, hukuki ve siyasi bir boyut kazanacak ve bu minvalde çeşitli teşekküller meydana getirilecektir. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'dan başlattığı Millî Mücadele yolculuğunda milletin desteğini almak için Sivas'a kadar gitmiştir. Sivas'tan ise Heyet-i Temsiliye başkanı sıfatıyla Ankara'ya gelmiş ve Ankara, 27 Aralık 1919 tarihi itibarıyla Millî Mücadele'nin merkezi olmuştur. Bu yolculukta Paşa, 16 farklı merkeze uğramıştır. Samsun'dan Ankara'ya kadar uğradığı merkezler dikkate alındığında 2.819 km yol kat etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da Meclis başkanı seçildikten sonra Meclis adına Türk ordusunu komuta etme yetkisine sahip olmuştur. Ve bu minvalde Batı Cephesi'ndeki muharebeleri bizzat yürütmüştür. Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya geldikten sonra Batı Cephesi'ne ilk olarak 20 Haziran 1920'de gitmiştir. Bu yolculuk, 10 Eylül 1922'de İzmir'de son bulmuştur. Bu süreçte Paşa, 53 farklı merkeze uğramıştır. Ankara'dan İzmir'e kadar süren yolcuğu ise uğradığı merkezler dikkate alındığında 11.898 km'dir. Esasen Mustafa Kemal Paşa'nın kat ettiği kilometre bu kadar değildir. Zira Paşa, uğradığı her bir merkezde; denetlemeler, ziyaretler, yürüyüşler vs. gerçekleştirmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da İzmir'e Millî Mücadele yolculuğu toplamda 14.717 km'dir. Türkiye'ye en uzak yerlerden biri olan Avustralya kıtasının Türkiye ile arasının 12.434 km olduğu düşünüldüğünde ortaya çıkan mesafenin büyüklüğü daha iyi tasavvur edilecektir.

Mustafa Kemal Paşa'nın uğradığı 69 farklı merkez ve kat ettiği 14.717 kilometre, mevcut verilerin analiz edilmesiyle elde edilmiştir. Millî Mücadele Dönemi'ni kapsayan sağlıklı bir mesafe cetveline ve yol haritasına ulaşılamamıştır. Mesafe hesaplaması, günümüz kilometre verileri üzerinden yapılmıştır. Bunun için Kara Yolları Genel Müdürlüğü sayfasında bulunan *Mesafe Sorgulama* ve *Google Haritalar (Google Maps)* uygulaması kullanılmıştır. İki uygulama arasında alternatif güzergâhlar açısından farklılıklar bulunmaktadır. Bundan dolayı il ve ilçe merkezleri arasındaki mesafe için *Mesafe Sorgulama*, daha küçük idari birimlerde ise *Google Haritalar* uygulaması tercih edilmiştir. Ayrıca küsurlü çıkan kilometre verileri *yuvarlama hesabı* dikkate alınarak kullanılmıştır. İlave olarak çalışmada kara yolu tren yolu ayırımına gidilmemiştir. Çünkü ulaşım araçlarının cinsi sadece *hızı* etkilemektedir. Kilometre

aynı kalmaktadır. Öte yandan Millî Mücadele Dönemi'nde kullanılan yolların rotasının günümüzde değişebileceği göz önünde de bulundurulmalıdır. Neticede *Mesafe Sorgulaması* sonucu ortaya çıkan sayı yaklaşık bir sayı olarak kabul edilmelidir.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

Altay, Fahrettin, **10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922**, İnsel Yayınları, (y.y.), 1970.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S 79, Mayıs 1979.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S 98, Haziran 1994.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S 151, Ağustos 2022.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S 145, Temmuz 2019.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S 131, Temmuz 2013.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S 134, Ocak 2015.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S 131, Temmuz 2013.

Atatürk, Kemal, **Nutuk**, Yay.Haz. Z. Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, yay.haz. A. Sevim, İ. Öztoprak ve M.A.Tural, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam 1919-1922**, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1964.

Belen, Fahri, **Büyük Türk Zaferi Afyon'dan İzmir'e**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

Belen, Fahri, **Askerî, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Bıyıklıoğlu, Tefvik, **Türk İstiklal Harbi; Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Cilt 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.

Bozok, Salih ve Bozok, Cemil S., **Hep Atatürk'ün Yanında**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985.

Çalışlar, İzzettin, **Sakarya'dan İzmir'e Kadar 1'inci Kolordu**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

Diñçer, Hasan, "Genelgeler ve Kongreler Dönemi", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ed. T.F.Ertan, 8. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2020, s.91-98.

Erkal, Şükrü, "TBMM Hükümetinin Büyük Taarruz Öncesi Barış Girişimleri ve Sonucu", **Büyük Taarruz 70'nci Yıl Armağanı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1992.

Genelkurmay Milli Mücadele Albümü, Yay. Haz. Hüsni Özlü, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.

Görgülü, İsmet, “Millî Mücadele Döneminde Kongreler”, **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/millî-mucadele-doneminde-kongreler>, Erişim Tarihi: 05.02.2023.

Güvendik, Hakkı, **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi; Yunanlıların Batı Anadolu’da İstila Hareketlerine Başlamaları, İzmir’in İşgali, Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a Çıkması, Millî Mukavemetin Kurulması (15 Mayıs-4 Eylül 1919)**, Cilt 2, Ks. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 4, Haziran 1953.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 59, Mart 1967.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 62, Aralık 1967.

Harp Tarihi Belgeleri Dergisi, S 75, Eylül 1976.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 62, Aralık 1967.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 63, Mart 1968.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 2, Aralık 1952.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 51, Mart 1965.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 50, Aralık 1964.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 57, Eylül 1966.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 70, Mart 1974.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 56, Haziran 1966.

Harp Tarihi Encümeni, **Türk İstiklal Harbi Hülasası 1919:1922**, Askerî Matbaa, İstanbul 1937.

İnönü, İsmet, **Hatıralar**, Yay. Haz. S. Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.

İSH-Kutu: 1784, Gömlek: 82, Belge: 9.

İSH-Kutu: 1784, Gömlek: 82, Belge: 8.

İSH-Kutu: 1802, Gömlek: 19, Belge: 22.

Jaeschke, Gotthard, **Türk İnkılabı Tarihi Kronolojisi 1918-1923**, Cilt 1, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul 1939.

Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Kocatürk, Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Kocatürk, Utkan, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2007.

Millî Savunma Bakanlığı, Arşiv ve Askerî Tarih Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu, Kutu, Gömlek, Belge.

Niş, Kemal, **Türk İstiklal Harbi Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)**, Yay. Haz. N. Erdaş, Cilt 2, Ks. 6, Kitap 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.

Niş, Kemal ve Söker, Reşat, **Büyük Taarruz Takip Harekâtı 31 Ağustos-18 Eylül 1922**, Cilt 2, Ks.6, Kitap 3, yay. haz. Tefvik Ercan ve Çetin Anıt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.

Selek, Sabahattin, **Millî Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı**, Cilt 1, Örgün Yayınları, İstanbul 1982.

Taşdemir, Serap, "Türkiye Cumhuriyetinin Doğum Belgesi: Amasya Tamimi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 21, S 61, Ankara 2005, s.1071-1089.

Türkmen, Zekeriya, "Havza Genelgesi", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/havza-genelgesi>, Erişim Tarihi: 15.02.2023.

Önalp, Kamil, **Türk İstiklal Harbi Kütahya-Eskişehir Muharebeleri 15 Mayıs-25 Temmuz 1921**, Cilt 2, Ks. 4, Gnkur. Basımevi, Ankara 1974.

Önder, Mehmet, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998.

Özalp, Kazım, **Millî Mücadele 1919-1922**, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

Özdemir, Hikmet, "Amasya Tamimi", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/amasya-tamimi>, Erişim Tarihi: 15.02.2023.

Öztoprak, İzzet, "Düzenli Ordunun Kuruluşu", **İkinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s.261-284.

Öztoprak, İzzet, "Ankara İtilafnâmesi (1921)", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ankara-tilafnamesi-1921>, Erişim Tarihi: 12.02.2023.

Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım: İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, Cilt 6, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.

Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

Sarıhan, Zeki ve Çolakoğlu, Nuri M., **Paşa'nın Rotası**, İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri Yayınları, İstanbul 2021.

Selek, Sabahattin, **Millî Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı**, Cilt 2, Örgün Yayınları, İstanbul 2002.

Millî Egemenlik Belgeleri, TBMM Basımevi, Ankara 2015.

Vandemir, Baki, **Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.

Yaman, Ahmet Emin, "Başkumandanlık Kanunu", **Atatürk Yolu Dergisi**, C 3, S 9, Ankara 1992, s. 85-110.

Zeyrek, Şerafettin, "Amasya Mülakatı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 5, S 14, Ankara Mart 1989, s.467-477.

<https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Uzakliklar/ilcedenIlceyeMesafe.aspx> Erişim Tarihi: 20.03.2023.

<https://www.google.com.tr/maps/@39.7654539,30.4747739,12z?hl=tr> Erişim Tarihi: 20.03.2023.

EKLER**Ek-1.** Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan İzmir'e Bulunduğu Merkezler ve Tarihleri

Tarih	Yer
19 Mayıs 1919	Samsun
25 Mayıs 1919	Havza
12 Haziran 1919	Amasya
26 Haziran 1919	Tokat
27 Haziran 1919	Sivas
28 Haziran 1919	Erzurum
29 Haziran 1919	Suşehri
30 Haziran 1919	Refahiye
2 Temmuz 1919	Erzincan
3 Temmuz 1919	Erzurum
30 Ağustos 1919	Erzincan
2 Eylül 1919	Sivas
18 Ekim 1919	Amasya
27 Ekim 1919	Tokat
28 Ekim 1919	Sivas
19 Aralık 1919	Kayseri
21 Aralık 1919	Mucur
22 Aralık 1919	Hacıbektaş
23 Aralık 1919	Mucur
24 Aralık 1919	Kırşehir
25 Aralık 1919	Kaman
26 Aralık 1919	Beynam
27 Aralık 1919	Ankara
20 Haziran 1920	Eskişehir
22 Haziran 1920	Ankara
28 Temmuz 1920	Eskişehir
29 Temmuz 1920	Bilecik
29 Temmuz 1920	Pazarcık (Pazaryeri)
30 Temmuz 1920	İnegöl'e yakın mevziler-Ertuğrul ¹⁵⁰

¹⁵⁰ Pazarcık-İnegöl arası dikkate alınmıştır (39km).

31 Temmuz 1920	Uşak-Afyon
3 Ağustos 1920	Konya
5 Ağustos 1920	Pozantı
5 Ağustos 1920	Konya
5/6 Ağustos 1920	Afyon
6 Ağustos 1920	Kütahya
7 Ağustos 1920	Ankara
28 Ağustos 1920	Eskişehir-Afyon
28 Ağustos 1920	Ankara
3 Aralık 1920	Eskişehir
4 Aralık 1920	Bilecik
6 Aralık 1920	Ankara
10 Şubat 1921	Eskişehir
15 Şubat 1921	Ankara
1 Mayıs 1921	Eskişehir
2 Mayıs 1921	Alayunt ¹⁵¹ -Kütahya güneyindeki mevziler
3 Mayıs 1921	Eskişehir-Ankara
18 Temmuz 1921	Karacahisar İstasyonu
18 Temmuz 1921(?)	Ankara
26 Temmuz 1921	Polatlı
27 Temmuz 1921(?)	Ankara
12 Ağustos 1921	Polatlı
16 Ağustos 1921	Ankara
17 Ağustos 1921	Polatlı
9 Eylül 1921	Zafertepe ¹⁵²
10 Eylül 1921	Karapınar
10 Eylül 1921	Zafertepe
16 Eylül 1921	Ankara
8 Aralık 1921	Akşehir
9 Aralık 1921	Bolvadin
13 Aralık 1921	Akşehir
16 Aralık 1921	Çay İstasyonu
18 Aralık 1921	Ankara

¹⁵¹ Hesaplamada Alayunt merkez olarak kabul edilmiştir.

¹⁵² Hesaplamaya alınmamıştır.

7 Mart 1922	Biçer-Sivrihisar-Çandır-Sivrihisar
8 Mart 1922	Karakaya-Sivrihisar
9 Mart 1922	Aktaş-Belpınar-Batık-Aziziye (Emirdağ)
10 Mart 1922	Hüsrevpaşa (Hüsrevpaşahani)-Aziziye
11 Mart 1922	Gedikevi (3'üncü Kafkas Tümeni)-Gömü (7'nci Tümen)-Aziziye
12 Mart 1922	Derbent
13 Mart 1922	Bolvadin
14 Mart 1922	Çay-Akşehir
17 Mart 1922	Akşehir-Maruf (Alayunt) Köyü
22 Mart 1922	Kazak (Gürsu) Köyü-Akşehir
26 Mart 1922	Sivrihisar
28 Mart 1922	Akşehir
29 Mart 1922	Çay
31 Mart 1922	Akşehir
1 Nisan 1922	Ilgın-Konya
4 Nisan 1922	Ankara
11 Nisan 1922	Akşehir-Ilgın
17 Nisan 1922	Akşehir-Ankara
13 Haziran 1922	Sarıköy İstasyonu (Yunusemre)-Geyve
14 Haziran 1922	Adapazarı
17 Haziran 1922	İzmit
19 Haziran 1922	Adapazarı
24 Haziran 1922	Ankara
23 Temmuz 1922	Akşehir
24 Temmuz 1922	Konya
27 Temmuz 1922	Akşehir
6 Ağustos 1922	Ankara
17 Ağustos 1922	Konya
20 Ağustos 1922	Akşehir
21 Ağustos 1922	Konya
24 Ağustos 1922	Akşehir-Şuhut
25 Ağustos 1922	Kocatepe
28 Ağustos 1922	Afyon-Balmahmut-Afyon
30 Ağustos 1922	Dumlupınar-Zafertepe
30/31 Ağustos 1922	Dumlupınar

GÜZİN ÇAYKIRAN

31 Ağustos 1922	Adatepe-Çalköy
3 Eylül 1922	Uşak
4 Eylül 1922	Eşme
7 Eylül 1922	Salihli
9 Eylül 1922	Nif (Kemalpaşa)-Belkahve-Nif
10 Eylül 1922	İzmir

ESKİ BAŞKENT İSTANBUL'DA "İHTİLAL MANEVRASI"

EROL AKCAN*

Z

Bu alıŐma, 5/6 Eylül 1924 tarihinde İstanbul'da gece yarısı yapılan bir manevrayı ele almaktadır. Çalışmanın giriş kısmında, manevranın yapıldığı tarihe dek, genel olarak ülkenin özel olarak İstanbul'un geçirdiği siyasi süreçle ilgili bilgi verildi. Bu yapılırken bu sürecin konumuzla ilgili olan kısımları ne çıkarıldı. Manevra hadisesinin meydana geldiği tarihten önce İstanbul valisi olan Ali Haydar Bey'in görevden alınması, İstanbul'un belediye işlerine çekidüzen vermek için yeni bir belediye başkanı tayin edilmesi dikkat çeken geliŐmelerdir. Dâhiliye Vekili Recep Bey'in manevra öncesinde yaklaşık bir ay süreyle İstanbul'da kalmış olması ve bu süre zarfında Gazeteciler Cemiyetinde yaptıği konuşmanın yankıları konumuz açısından doğrudan ilgilidir.

Vali Raşit Bey'in idaresinde gerçekleştirilen ve Şehirdeki asker, jandarma, polis ve itfaiye kuvvetlerinin katıldığı manevra sabah saatlerine kadar devam etmiştir. Vali Raşit Bey, bu manevranın muhtemel bir ihtilale karşı asayiş kuvvetlerini tecrübe etmek amacıyla yapıldığını beyan etmiştir. Yapılan ihtilal manevrasından sonra İstanbul basınında, bu manevrayı konu alan çok sayıda makale ve karikatür yayımlanmıştır. Basından gelen tepki ve talepler zerine İsmet Paşa Hkmeti, Raşit Bey'i görevden almıştır. Manevranın gerçekleştiği tarihten Vali Raşit Bey'in görevden alınacağı tarihe kadar geçen süreçte dönemin basın mensupları böyle bir manevraya niçin ihtiyaç duyulduğunu sorgulayan, bunun arkasında yatan sebepleri anlamaya dönük çok sayıda makale kaleme almıştır. Dönemin gazeteci ve yazarları, birlik halinde manevra hadisesine tepki göstermiştir.

---

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Edirne/TÜRKİYE,
erolakcan@trakya.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3580-4466

Bu çalışmanın konusunu oluşturan manevrayla ilgili daha önce yapılmış bir çalışmayla karşılaşılmadı. Dönem üzerine yapılan ve incelenen tetkik eserlerde ise bu konuya yer verilmediği yapılan literatür taramasında tespit edildi. Temel kaynaklara dayalı olarak yapılan bu çalışma, 1924 yılı Eylül ayında İstanbul'da yapılan bir ihtilal manevrasını kapsamaktadır. Çalışma, bu konuyla ilgili literatürde var olan boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, belge analizi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güvenlik, İhtilal, İstanbul, Manevra, Raşit Bey.

“MILITARY EXERCISE AGAINST THE POSSIBILITY OF AN UPRISING” IN THE OLD CAPITAL ISTANBUL

ABSTRACT

This study deals with a military exercise that took place at midnight on 5/6 September 1924 in Istanbul. In the introduction part of the study, information was given about the political process of the country in general and Istanbul in particular until the date of the military exercise. While doing this, parts of this process that are relevant to our subject were brought forward. The dismissal of Ali Haydar Bey, who was the governor of Istanbul before the military exercise took place, and the appointment of a new mayor to tidy up the municipal affairs of Istanbul are remarkable developments. The fact that Deputy Minister of Internal Affairs Recep Bey stayed in Istanbul for about a month before the military exercise and the repercussions of his speech at the Journalists' Association during this period are directly relevant to our subject. The military exercise carried out under the administration of Governor Raşit Bey and attended by the soldiers, gendarmerie, police and fire brigades in the city continued until the morning hours. Governor Raşit Bey declared that this military exercise was carried out in order to test the security forces against a possible uprising. After the military exercise, many articles and cartoons about this military exercise were published in the Istanbul press. Upon the reactions and demands from the press, the government of İsmet Pasha dismissed Raşit Bey. From the date of the military exercise to the date when Governor Raşit Bey was to be dismissed, the press members of the period wrote many articles questioning why such a military exercise was needed and to understand the reasons behind it. Journalists and writers of the period reacted to the military exercise in unison.

No previous study has been encountered regarding the military exercise, which is the subject of this study. It was determined in the literature review that this subject was not included in the research works on the period. This study, based on primary sources, covers a military exercise held in Istanbul in September 1924. The study aims to fill the gap in the literature on this subject. Document analysis method was used in the study.

Keywords: İstanbul, Military Exercise, Raşit Bey, Security, Uprising.

GİRİŞ

Bu çalışmanın esas konusunu oluşturan “ihtilal manevrası” ve bu manevranın etrafında gelişen tartışmaları ele almadan önce manevranın yapıldığı tarihe kadar genel olarak ülkenin ve özel olarak İstanbul’un içinden geçtiği süreci hatırlatmak konunun anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

İstanbul, Lozan Antlaşması’nın kabulünden kısa bir süre sonra 13 Ekim 1923 tarihinde başkentlik konumunu resmen yitirdi. Yeni başkent Ankara’da rejimin cumhuriyet olarak belirlenmesinden sonra 3 Mart 1924 tarihinde Cumhuriyet’i laikleştiren önemli kanunlar Meclis’te onaylandı. Rejimin niteliğini belirginleştiren bu önemli inkılapları, 1924 Anayasası’nın kabulü izledi. Türkiye Büyük Millet Meclisi, yasama faaliyetlerinden sonra 22 Nisan 1924 tarihinde altı ay sürecek olan tatil dönemine girdi¹.

Meclis’in tatil dönemine girmesinden sonra ülkenin siyasi hayatında önemli gelişmeler yaşandı. Bu gelişmelerden ilki, İstanbul mebusu Refet Paşa’nın, Mustafa Kemal Paşa ile Amasya Genelgesi’nin altına imza koyan başta kendisi olmak üzere Rauf Bey gibi öncü kadro arasında eski samimi ilişkilerin ortadan kalktığını kamuoyuna duyuran uzun beyanatıdır². Refet Paşa, bu uzun açıklamayla birlikte mebusluktan istifa etti. İkinci gelişme, Mayıs ayı ortalarında Refet Paşa’nın bu açıklamalarında ismi geçen Dâhiliye Vekili Ferit [Tek], zengin Ermenilerin ülkeye girişinde yaşanan yolsuzluk iddiaları sonrasında görevinden ayrılmak zorunda kaldı³. Ferit Bey’in istifasından sonra Dâhiliye Vekâletine Recep [Peker] getirildi.

Sonraki günlerde zengin Ermenilerin ülkeye dönüşü sırasında suistimal yapıldığı iddiaları, soruşturma sürecinin ilerlemesine paralel olarak siyasetin ve İstanbul basınının gündemini belirlemeye devam etti. Bahsi edilen soruşturmalarda hakkında fezleke düzenlenen İstanbul valisi ve belediye reisi Ali Haydar [Yuluğ] bu görevinden alınarak Ankara belediye reisliğine getirildi⁴.

¹ <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c008/tbmm02008044.pdf>, Erişim Tarihi: 1 Ekim 2022.

² **Aksam**, 2 Mayıs 1924, Nu. 2001.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Erol Akcan, Recep Murat Geçikli, “Cumhuriyet’in İlk Dahiliye Vekili Ahmet Ferit [Tek] ve Görevinden İstifası”, **İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 12, (Temmuz 2017) s.351-384.

⁴ **Tanin**, 10 Haziran 1924, Nu: 597.

Ali Haydar Bey'den boşalan valilik görevine Raşit [Bigat]⁵, belediye başkanlığı görevine ise Operatör Emin [Erkul]⁶ getirildi.

Mebus ve gazeteci kimliğiyle yolsuzluk iddialarının üzerine giden Celal Nuri [İleri] bu iddialara ismi karıştırılan Maraş Mebusu Kılıç Ali'nin saldırısına uğradı⁷. Celal Nuri'nin başından yaralanmasıyla sonuçlanan ve iki mebus arasında yaşanan bu hadiseden sonra Mustafa Kemal Paşa'nın riyasetinde yapılan bir bakanlar kurulu toplantısının ardından Dâhiliye Vekili Recep Bey İstanbul'a gönderildi⁸.

1924 yılı Ağustos ayı başında İstanbul'a gelen Dâhiliye Vekili Recep Bey, bu ayın sonuna kadar mebuslar arasında yaşanan hadise başta olmak üzere şehrin sorunlarıyla ilgilendi. Bu çerçevede Gazeteciler Cemiyeti'nin onuruna verdiği bir ziyafete katıldı. Burada gazetecilere hitaben uzun bir konuşma yapan Dâhiliye Vekili Recep Bey, şu şekilde sözler sarf etti:

“Bugünkü hükûmet, bugünkü Meclis ve bugünkü idare ve bunun istinat ettiği Halk Fırkası ki Müdafaa-i Hukuk'tan istihale etmiştir, bir kere ve yalnız bir defa kanunsuz hareket etmiştir. İstiklal ihtilali için! Fakat bunu demekle tabii hiç kimse memlekette kanunsuzluk yapmamıştır demek istemiyorum... Acaba kanunsuz hareket bir defa daha hadis olabilir mi? Belki. Eğer vesait-i kanuniyemiz kifayet etmezse, bir gün gelir de herhangi tâliin sevkiyle memleketin herhangi bir köşesinden bir zulmet, bir şiddet, bir istibdad, bir cumhuriyet düşmanlığı sadır olursa ve yine tekrar ediyorum, buna azami kuvvetle idame etmeye çalıştığımız vesait-i kanuniyemiz kâfi gelmezse yalnız o vakit ikinci bir defa kanunsuz bir hareket daha ihtiyar edeceğiz. Bu yolun kat'i, sadık, fedakâr azimleriyiz. Birinci kanunsuz devir için istiklal ihtilali demiştim. Azami vesait-i kanuniyenin kâfi gelmemesi, bundan mecburen ihtiyar edilebilecek olan ikinci kanunsuz harekete de Cumhuriyet ve hürriyetin müdafaaası hareketi ismini vereceğim⁹.”

⁵ Mehmet Raşit Bigat'ın biyografisi için bk. Mücellidoğlu, Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s.865.

⁶ Emin Erkul, **Millî Mücadele ve Cumhuriyet Devrine Ait Hatıralar**, Yayına Hazırlayan: Umut Dere, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s.26.

⁷ **İleri**, 31 Temmuz 1924, Nu: 2314; **İkdam**, 31 Temmuz 1924, Nu: 9814; Suphi Nuri İleri, **Gazetecilik Hatıralarım**, Hazırlayan: İbrahim Özen, Çolpan Yayınları, Ankara 2019, s.111.

⁸ M. Abdülhalik Renda, **Günlükler (1920-1950)**, Yayına Hazırlayanlar: Aytaç Demirci-Sabri Sayarı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s.260.

⁹ **İkdam**, 18 Ağustos 1924, Nu: 9832; **Tanin**, 18 Ağustos 1924, Nu: 663; **Cumhuriyet**, 18 Ağustos 1924, Nu: 101.

Dâhiliye Vekili'nin konuşmasını tamamlamasından sonra söz alan Hüseyin Cahit [Yalçın] yanlış anlamalara yol açabileceğini söyleyerek Recep Bey'in konuşmasında geçen bazı noktalara açıklık getirmek istedi. Hüseyin Cahit, halkın bağımsızlığı için ihtilal yoluna başvurmasının kanunsuzluk olarak nitelenemeyeceğini, ihtilal hakkının mevcut ve kutsal olduğunu belirttikten sonra Vekil'in ikinci kanunsuzluk ihtimalinden bahsetmesi ile alakalı olarak şunları dile getirdi:

“Millet birinci hareketi yaparken onu müstebid ve hain bir kuvvete karşı yapmıştı. O vakit şeklen bir kanunsuzluk yapan hükûmet değil, millet idi. Şimdi ikinci kanunsuzluk hareketinin hükûmetten sadır olması ihtimalinden bahsediliyor. Eğer bu söz tamik edilmeyerek şekli-i zahirisıyla alınrsa hükûmetten kanunsuz bir hareket sadır olmak ihtimali varmış gibi anlaşılabilir. Memlekette ne olabilir ki bu hükûmeti kanunsuzluğa sevk etsin. İhtilâl, komplo, rical-i devleti öldürmek, suikast fakat bunların hiçbiri hükûmeti kanun haricine çıkarmaya sevk edemez. Çünkü kanunun hakkından gelemeyeceği bir düşman yoktur. Aksine ihtimal verirseniz kanun devrinin açıldığını iddiaya imkân kalmaz. Halbuki bu kanaati vermek Cumhuriyet için bir menfaat-i hayatıdır. Mesela matbuatın şekli öyle bir hal arz ediyor ki bir ihtilâli intaç edebilir. Haydi kanunsuzluk yapalım denebilir mi? Hükûmetin bu fikirde olmadığını şüphesiz görüyorum. Böyle bir ihtimal, vekil beyin ifadesi tazvih edilmemek yüzünden, matbuata aksederse türlü türlü tefsirâtı mucip olur, öyle bir zan vücuda gelebilir. Bu hususta nazar-ı dikkati celb ederim. Bunu böyle düşünmeye beni sevk eden diğer bir sebep de cihan efkâr-ı umumiyesidir¹⁰.”

Hüseyin Cahit'in bu ifadelerinden sonra tekrar söz alan Recep Bey, sözlerine açıklık getirdi. İhtilal hakkının, bir milletin en kutsal hakkı olduğunu, bunun kanunsuzluk olamayacağını belirtti. Hükûmet'ten millete doğru bir ihtilal fikrinin ilme ve akla aykırı olacağını, milletin yetki sahibi ve ceberut mevcudiyetlere karşı bu hakkı kullanacağını vurgulayan Recep Bey, ikinci kanunsuz hareketten bahsederken bir mesul yetkili olarak değil, bir sade vatandaş gibi konuştuğunu, Cumhuriyet'i ve hürriyeti vatandaşların korumasını kastettiğini ifade etti.

Dâhiliye Vekili Recep Bey'in nutku ve Hüseyin Cahit'in verdiği yanıt birlikte basında yer aldı. Yunus Nadi, bu konuşmayı ele aldığı makalesinde Hüseyin

¹⁰ **İkdam**, 18 Ağustos 1924, Nu: 9832; **Tanin**, 18 Ağustos 1924, Nu: 663; **Cumhuriyet**, 18 Ağustos 1924, Nu: 101.

Cahit'in sözlerini üstü örtülü bir şekilde destekledi. Ona göre bir milletin toplu olarak yapacağı her hareket kanuna uygundur ve milletin selameti meselesi en büyük kanundur¹¹. Vekil'in konuşmasını ayrıca köşesinde değerlendiren Hüseyin Cahit, bu konuşmanın içerisinde geçen üç meselenin önemine işaret etti. Bunlardan ilki, komitecilik devrinin kapanmış olması; ikincisi, müstebide karşı milletin her zaman başkaldırması yani ihtilal yolunun açık olması; üçüncüsü ise birden fazla fırkanın varlığının kabul edilmesidir¹².

Fevzi Lütfü [Karaosmanoğlu], ihtilalciliğin dilimize Meşrutiyet öncesinde girdiğini, bu ateşin yeri geldiğinde ihtilalcileri de yakabileceğini belirterek artık kanun devrine geçilmesini tavsiye etti¹³. Hasan Avni ise ihtilal hakkının Fransa'da Meclis'in kapalı olduğu, Cumhuriyet'in tehlikede olduğu durumlarda halka tanınan bir anayasal hak olduğunu hatırlatarak benzer bir hakkın bizde de tanınabileceğini belirtti¹⁴.

1924 yılı Ağustos ayının ortalarında Dâhiliye Vekili Recep Bey'in konuşması etrafındaki bu tartışmalardan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın katılımıyla 30 Ağustos anmaları yapıldı. Mustafa Kemal Paşa, bu tören sonrasında daha önce basına yansıdığı şekilde Bursa'ya geçti¹⁵. 30 Ağustos törenlerinden birkaç gün önce Jandarma Genel Komutanı Ahmet Zeki [Soydemir] İstanbul'a geldi¹⁶.

31 Ağustos'u 1 Eylül'e bağlayan gece İstanbul'un bazı semtlerinde özellikle Beyoğlu'nda onar kişilik gruplar halinde jandarma ve polis müfrezelerinin dağıtıldığını gören *Yeni Alem* gazetesi yetkilisi, bu fevkalade tedbirlere neden ihtiyaç duyulduğunu polis müdüriyetinden öğrenmek istedi. Bunun için önce Polis Müdürü Hüsnü Bey'i sonrasında ise Vali Raşit Bey'i telefonla arayarak bu tedbirlerin şehirdeki komünist faaliyetlerle ve Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geleceği söylentileriyle ilgili olup olmadığını sorguladı. Vali Raşit Bey, bunların söylentiden ibaret olduğunu ifade ederek *Yeni Alem*'e bu bilgiyi nereden aldıklarını, muhabirin kim olduğunu sordu. *Yeni Alem*'in bilgi kaynaklarını vermemesi üzerine Vali Raşit Bey gece yarısı gazetenin yazıha-

¹¹ Yunus Nadi, "Hakiki Efendi ile Mülakat", *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1924, Nu: 101.

¹² Hüseyin Cahit, "Dahiliye Vekilinin Nutku", *Tanin*, 19 Ağustos 1924, Nu: 664.

¹³ Fevzi Lütfü, "Aşk-ı ihtilal", *Son Telgraf*, 18 Ağustos 1924, Nu: 63.

¹⁴ Hasan Avni?, "Hasbihale Devam", *Son Telgraf*, 18 Ağustos 1924, Nu: 63.

¹⁵ *Tanin*, 21 Ağustos 1924, Nu: 666; *İleri*, 1 Eylül 1924, Nu: 2346.

¹⁶ *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1924, Nu: 110.

nesine polisleri göndererek zabıt varakası düzenlemek istemiş ancak gazete yetkilileri bunu kanuna aykırı görerek kabul etmedi¹⁷.

İstanbul'un belli semtlerinde jandarma ve polisten oluşan devriyelerin dolaştırıldığı, fevkalade tedbirler alındığı haberlerinin basına yansımından sonra Vali Raşit Bey, bu konuyla ilgili açıklamalarda bulundu¹⁸. Raşit Bey'e göre şehrin güvenliğinde endişe edecek bir durum yoktu. Polis ve jandarma devriyelerinin gezdirilmesi asayişin sağlanması ve takviye edilmesiyle ilgiliydi. İhtiyaç duyması, lüzum göstermesi durumunda devletin bütün kuvvetlerinden istifade etmek suretiyle gerekli tedbirleri alacağından kimse şüphe etmemeliydi. Vali Raşit Bey basına yaptığı açıklamasında *Yeni Alem* gazetesiyle aralarında geçen telefon diyalogundan da bahsetti. Raşit Bey, kendisinden teyit edilmesi istenilen söylentiler arasında Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimi ihtimalinden de söz etti¹⁹. Raşit Bey'in suikast girişimi iddiasını *Yeni Alem* gazetesi reddetti. Gazeteden yapılan açıklamada Raşit Bey'e böyle bir soru yöneltmedikleri, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelip gelmeyeceğinin mevzubahis olduğu belirtildi²⁰.

Dâhiliye Vekili Recep Bey, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere 2 Eylül 1924 tarihinde Bursa'ya gitti ve dönüşünde 4/5 Eylül gecesi İstanbul'dan Ankara'ya gitmek üzere ayrıldı²¹. Aynı gece Ankara'ya dönenler arasında Maliye Vekili Abdülhalik [Renda] da vardı²².

İki vekilin İstanbul'dan Ankara'ya geçmesinden bir gün sonra yani 5/6 Eylül gecesi şehirde "ihtilal manevrası" adını verdiğimiz uygulama gerçekleşti. Aşağıda, "ihtilal manevrası"nın yapıldığı gece yaşananlar ve olayın yankılarını ele almaya çalışacağız.

¹⁷ *Yeni Alem*, 2 Eylül 1924, Nu: 3.

¹⁸ *Akşam*, 2 Eylül 1340, Nu: 2119; *İkdam*, 3 Eylül 1924, Nu: 9848.

¹⁹ *İkdam*, 3 Eylül 1924, Nu: 9848.

²⁰ *Yeni Alem*, 3 Eylül 1924, Nu: 4; Dönemin basın koleksiyonları tarandığında Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimi olacağı yönünde bir haberle karşılaşılmaz. Ancak, Gazi Paşa'nın Bursa'ya gelmesiyle birlikte basında İstanbul'a geçeceğiyle ilgili haberler yer almaktadır. Bk. *İkdam*, 2 Eylül 1924, Nu: 9847; *Vakit*, 1 Eylül 1924, Nu: 2398; *Yeni Alem*, 3 Eylül 1924, Nu: 4; *Vatan*, 2 Eylül 1924, Nu: 500.

²¹ *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1924 Nu: 117; *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Eylül 1924, Nu: 1209; *İkdam*, 3 Eylül 1924, Nu: 9848; *İkdam*, 5 Eylül 1924, Nu: 9850; *Vakit*, 5 Eylül 1924, Nu: 2402.

²² Renda, a.g.e., s.263; *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1924, Nu: 119.

I. İstanbul'da "İhtilâl Manevrası"

Eski başkent İstanbul, 5/6 Eylül 1924 gece yarısından sonra bir asayiş manevrasına tanıklık etti. İstanbul Valisi Raşit Bey'in emriyle şehrin Rumeli yakasında bulunan bütün asker, jandarma, polis ve itfaiye kuvvetleri muhtemel bir ihtilale karşı manevra gerçekleştirdi. Valilik makamının karargâh olarak kullanıldığı bu manevra süresince sokakta bulunan halk iki saat oldukları yerde kalmaya zorlandı; tramvay ve otomobillerin hareketine izin verilmeyerek şehir ulaşımı kesintiye uğradı. Vali Raşit Bey'in başlattığı manevraya, Merkez Kumandanı Atıf Bey, Jandarma Kumandanı Raşit Bey, Polis Müdürü Hüsnü Bey de katıldı. Güneşin doğduğu vakte kadar devam eden manevradan sonra Vali Raşit Bey, kuvvetlerin başında bulunan yetkili kişilerle bir toplantı yaparak asayiş kuvvetlerinin uyanıklığından duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Manevra karşısında şaşkınlığa ve endişeye düşen halk ne olup bittiğini anlamaya çalıştı. Vali Raşit Bey, endişe edecek bir durum olmadığını, İstanbul'un ihtilal içinde farz edilerek sadece kuvvetleri tecrübe etmek istediğini beyan etti²³.

Vali Raşit Bey'in "mefruz bir ihtilale" karşı uygulamaya koyduğu manevra sonrasında o geceyle ilgili başka iddialar basına yansıdı. Bu iddialardan biri, Vali Raşit Bey'in -o gece aldığı alkolün etkisi nedeniyle- akli melekelerinin yerinde olmadığı, sinirli bir ruh hali içerisinde olduğudur²⁴. İkinci iddia, Vali Raşit Bey'in gece yarısından sonra Mahmut Şevket Paşa'nın mezarı başında Refet Paşa'yı görüp kuşkuya kapıldığıdır²⁵. Üçüncü iddia ise bu manevradan Raşit Bey'in dışındaki ilgili ve yetkili makam ve kişilerin haberinin olmadığıdır²⁶. Vali Raşit Bey, sonraki günlerde yaptığı açıklamalarında hakkındaki bu iddialara yanıt verdi. Raşit Bey manevra gecesi akli melekelerinin yerinde olduğunu, sinirli olmasının ise normal olduğunu belirtti. O gece Refet Paşa'yı gördüğünü doğruladı ancak bundan kuşkuya kapıldığını yalanladı. Refet Paşa'nın İstanbul'a girdiği günü ömrünün sonuna kadar unutmayacağını be-

²³ **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1924, Nu: 121; **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Eylül 1924, 1214; **İkdam**, 7 Eylül 1924, Nu: 9852; **Tanin**, 7 Eylül 1924, Nu: 683; **İleri**, 7 Eylül 1924, Nu: 2352; **Son Telgraf**, 6 Eylül 1924, Nu: 82.

²⁴ **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1924, Nu: 122; Abdülhalük Renda, 20 Temmuz 1024 tarihli günlüğüne "Raşid'in sarhoşluğuna canım sıkıldı" notunu düşmüştür. Bk. Renda, **a.g.e.**, s.259; Renda'nın Ağustos ayının son günlerinde Vali Raşit Bey ile ailece görüştüğüne dair günlüğünde notlar vardır. Renda, **a.g.e.**, s.262.

²⁵ **Akşam**, 10 Eylül 1924, Nu: 2127.

²⁶ **Tevhid-i Efkâr**, 8 Eylül 1924, Nu: 1151-4179.

yan ederek Paşa'ya duyduğu saygıyı dile getirdi. Alakadar makam ve kişilerin manevradan haberdar olduğunu sadece yapılacak günün belirtilmediğini, bunun ise asayiş kuvvetlerinin her an tetikte olmalarını sağlamak için yapıldığını açıkladı²⁷. Bu açıklamalarından sonra Vali Raşit Bey altında Mustafa Kemal Paşa'nın ve kabine üyelerinin imzası bulunan 10 Eylül 1924 tarihli bakanlar kurulu kararnamesiyle görevinden azledildi²⁸. Daha sonra 21 Eylül tarihli bir başka kararnameyle istihdamına engel bir durum olmadığına, memuriyetine devam edebileceğine dair başka bir kararname çıkarıldı²⁹.

Vali Raşit Bey'e görevinden azledildiği ve Ankara'ya gelmesi gerektiği Dâhiliye Vekâletinin bir telgrafiyla bildirildi. Valilik görevi geçici olarak Polis Müdürü Hüsnü Bey'in uhdesine verildi³⁰. Dâhiliye Vekili Recep [Peker] basına yaptığı açıklamada, İstanbul'da bulunduğu sırada asayiş kuvvetlerinde gördüğü gevşeklik ve ihmâl nedeniyle Vali Raşit Bey ile aralarında güvenlik kuvvetlerinin birlikte hareketini tecrübe etmenin söz konusu olduğunu ancak bunun tarihinin belirlenmediğini beyan etti. Dâhiliye Vekili'ne göre Vali Raşit Bey'in -uygulama tarzı doğru veya yanlış olsun- böyle bir tecrübenin "mefruz bir ihtilale karşı yapıldığını" telaffuz etmesi çok büyük bir hatadır. Nitekim bunun hata olduğunu Recep Bey manevradan hemen sonra Vali Raşit Bey'e ilettili³¹.

II. 'İhtilal Manevrası'na Basın Mensuplarının Yaklaşımı

Vali Raşit Bey'in bir hafta sonra görevinden azline sebep olan "ihtilal manevrası", İstanbul basınında büyük bir tepkiyle karşılandı. Bu manevra, basın mensuplarınca farklı açılardan sorgulandı. Aşağıda dönemin önemli gazetecilerinin "ihtilal manevrası"na dair yaklaşımlarını ele almaya çalışacağız.

Necmettin Sadak, Dâhiliye Vekili'nin dikkatine sunduğu yazısında o gece yaşananları sıraladıktan sonra böyle bir manevranın gerekçesini sorguladı.

²⁷ **İleri**, 9 Eylül 1924, Nu: 2354; **Akşam**, 10 Eylül 1924, Nu: 2127; **İkdam**, 10 Eylül 1924, Nu: 9855.

²⁸ **Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi**, BCA, 30.18.1.1. KN. 10, DN. 42. BN.1-3.

²⁹ **BCA**, 30.18.1.1. KN. 11, DN. 45, GN. 14/1.

³⁰ **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1924, Nu: 125; **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Eylül 1924, Nu:1217; **İkdam**, 11 Eylül 1924, Nu: 9856.

³¹ **Akşam**, 15 Eylül 1924, Nu: 2132; **Cumhuriyet**, 14 Eylül 1924, Nu: 128; **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Eylül 1924, Nu: 1220; **İkdam**, 14 Eylül 1924, Nu: 9859; **Son Telgraf**, 14 Eylül 1924, Nu: 90; **Tanin**, 14 Eylül 1924, Nu: 690.

Ordunun, itfaiyenin tatbikat yaptığının bilindiğini ancak bunların halkın gündelik yaşamına zarar vermeden, engel olmadan yapıldığını belirten Sadak, şu sözleri dile getirdi: "İnsanların yazı yazarken hürriyetini bir derece takyid eden kanundan korktuğumuz için değil sırf devletin haysiyetini her şeyin fevkinde gördüğümüz için sözü şimdilik burada kesiyoruz. İstanbul, gayritabii vaziyetlere maruzdur.³²"

Necmettin Sadak, bir sonraki makalesinde devletin "şeref ve haysiyeti", İstanbul valiliği gibi yüksek bir memuriyetin "kadir ve itibarı" için Vali Raşit Bey hakkında tahkikat yapılmasını istedi. Bu meseleyi birkaç zengin Ermeni'nin ülkeye girmesinden çok daha önemli gören Sadak, anormal bulduğu manevrayı yapan Vali Raşit Bey'in "durmazsa vur!" aşamasına gelmesi durumunda İstanbul halkının güvenliğinin ne olacağını sordu³³. Sadak, konuyla ilgili son makalesinde Vali Raşit Bey'in her açıklamasıyla hataya düştüğünü, kolordu, merkez kumandanı ve polis müdüründen habersiz giriştiği manevrayı ısrarla savunduğunu, bir vatandaş olarak o geceden utanç duyduğunu belirtti³⁴.

Yunus Nadi, hükûmetten "bu manevranın esaslı ve acil sebepleri vardır fakat şimdilik açıklamaya lüzum görmüyoruz" şeklinde bir açıklama beklediğini fakat bunun yapılmaması üzerine bu yazıyı kaleme aldığını ifade ederek manevranın yapılma gerekçesi olarak Vali Raşit Bey'in sözlerinden hareket edeceğini belirtti. Yunus Nadi, ironik bir üslupla sahada neler olup biteceğinin tam olarak görülebilmesi için güvenlik kuvvetlerine o gece ateş etme, tutuklama yetkilerinin verilmesini, hatta bir kısım vatandaşların eline silah verilerek haydut rolünde sokaklara salınmasını tavsiye etti. Bu şekilde böyle bir kalkışmada ne kadar vatandaşın öleceği ne kadarının tutuklanacağı daha net görülecekti. Yunus Nadi, ordunun, itfaiyenin tatbikat yaptığını, ordunun atış talimlerinin halkın korku ve endişeye düşmemesi için gazetelerde önceden ilan edildiğini hatırlatarak hakiki bir sebep gösterilmediği sürece bu manevranın mazur görülemeyeceğini, Vali Raşit Bey'e düşenin istifa etmek olduğunu belirtti³⁵.

Yunus Nadi, Vali Raşit Bey'in basında çıkan manevrayı savunur tarzdaki sözlerine tepki göstererek bunu Nasrettin Hoca'nın kardan helva yapmasına

³² Necmettin Sadak, "İstanbul'un Başına Gelenler", **Akşam**, 8 Eylül 1924, Nu: 2125.

³³ Necmettin Sadak, "Vali Hakkında Tahkikat Yapılmalıdır!", **Akşam**, 9 Eylül 1924, Nu: 2126.

³⁴ Necmettin Sadak, "Yine O Mesele", **Akşam**, 11 Eylül 1924, Nu: 2128.

³⁵ Yunus Nadi, "Asayiş Manevrası", **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1924, Nu: 122.

benzetti. Hoca'nın yaptığı helvayı beğenmediğini, Raşit Bey'in ise ısrar ve inat ettiğini belirtti. Ona göre bu hareketin savunulacak, yorum kaldıracak bir yönü bulunmamaktaydı. Raşit Bey'in ihtilal konusunda en basit düşüncesi yoktu. Ya bu ihtilalciler ilk olarak valiyi esir alıp onur emir verdiği ulaşım ve iletişim araçlarına el koyarsa? sorusunu yönelten Yunus Nadi, Vali Raşit Bey'in manevranın önceden kararlaştırıldığı, gününün belirlenmediği, ilgili makamların haberdar edildiği şeklindeki sözlerini ikna edici bulmamaktaydı. Önceki yazısında Raşit Bey'e istifa etme tavsiyesinde bulunan Yunus Nadi, bu kez Dâhiliye Vekili Recep Bey'i göreve çağırarak "Türk Cumhuriyeti'nin idari haysiyeti"nin mevzubahis olduğu durum karşısında soruşturmaya başlangıç teşkil edecek acil işlemin gecikmesinin doğru olmayacağını belirtti.³⁶ Cumhuriyet'in başyazarı ve aynı zamanda Halk Fırkası mebusu olan Yunus Nadi'nin Vali Raşit Bey'in görevden alınmasını tavsiye eden bu yazısından sonra -daha önce değindiğimiz üzere- hükûmet bu tavsiye doğrultusunda bir karar aldı.

Hüseyin Cahit, manevrayı ele aldığı ilk yazısında Vali Raşit Bey'in keyfi istedi diye memurları Mazhar Osman'a mı göndereceğiz? Ne oluyoruz? Sorularını yönelterek son zamanlarda zabıta arasında bir ihtilal dedikodusunun dolaştığını belirtti. Hüseyin Cahit'e göre, o gece jandarmanın süngülerinin keskin olup olmadığını halkın üzerinde denememiş olması, bir kaza yaşanmaması memnuniyet vericiydi³⁷.

Hüseyin Cahit, bir sonraki makalesinde Vali Raşit Bey'in açıklamalarını değerlendirmekteydi. Ona göre bu açıklama tatmin edici değildi. Böyle bir hareketin, bir ihtilal vehmiyle yapılabileceği varsayımından hareket eden Hüseyin Cahit, geçmişte yaşanan 31 Mart Olayı ve Bab-ı Ali Baskını'nı hatırlatarak bu olayların her ikisinde de halkın değil güvenlik kuvvetlerinin yer aldığına işaret etti. İkinci olayın hükûmeti devirmek amacıyla yapıldığını ama artık hükûmet merkezinin İstanbul olmadığını, şehirdeki güvenlik ele geçirilse bile dışarıdan gelen kuvvetlerin bu durumu ortadan kaldıracağını belirtti. Hüseyin Cahit'e göre manevra olayı maziye uymaz; Vali Raşit Bey böyle bir vehimle hareket etmiş olamazdı. Abdülhamit zamanındaki gibi gayrimüslim unsurların kargaşa çıkararak dış müdahaleye zemin hazırlaması ihtimalini çılgınlık; mevcut idareden rahatsız olan Türk unsurunun böyle bir şeye kalkışma ih-

³⁶ Yunus Nadi, "Hala O Manevra", **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1924, Nu: 124

³⁷ Hüseyin Cahit, "Emniyet ve Asayiş Manevraları", **Tanin**, 8 Eylül 1924, Nu: 684.

timalini ise daha büyük bir çılgınlık olarak değerlendirdi. Bolşevik tarzı bir ayaklanma ihtimalini hesap eden Hüseyin Cahit, bunun bir ihtimal olsa bile bu tarz bir manevrayı hak edecek varlıklarının olmadığını, bu durumda ilk tecrübe yapan güvenlik kuvvetlerinin ele geçirilmek istenileceğini, dışardan gelen kuvvetlerin bu girişimi çabucak ortadan kaldıracığını vurguladı³⁸.

Hüseyin Cahit, Vali Raşit Bey'in görevden alınmasından sonra kaleme aldığı makalesinde hükûmetin manevra meselesindeki suskunluğuna, Yunus Nadi'nin hükûmete rağmen bu meselenin üzerine ısrarla gitmesine dikkat çekti. Ona göre hükûmet basından gelen tepkiler üzerine Vali Raşit Bey'i görevden almak zorunda kaldı ve göstermelik bir soruşturma açtı. Yunus Nadi ise bu olayı Dâhiliye Vekili'ni yıpratmak için bir vesile olarak kullandı. Basının ve hükûmetin karşılıklı üzerine düşeni yaptığı bu olay, memleketin barış ve istikrar düzenine girdiğinin bir göstergesi olarak okunmalıydı.

Mehmet Asım [Us], Raşit Bey'in görevinden alınmasından sonra kaleme aldığı yazısında, manevra olayının basındaki seyrini özetledikten sonra Vali Raşit Bey'in bu hareketinin kabul edilemeyeceğini, manevra tecrübesinin bir hata olduğunu belirtti. Ona göre Vali Raşit Bey'in yaptığı açıklamada "mefruz ihtilâl" lafzını kullanması içeride ve dışarıda kötü bir tesir bıraktı. Manevradan ilgili ve yetkili makamların haberi olduğu yönündeki açıklaması sahiplenilmedi. Mesul tutulan Vali Raşit Bey feda edilmeliydi³⁹.

Tevhid-i Efkar'da çıkan bir başyazıda, Vali Raşit Bey'in manevra tecrübesinden Dâhiliye Vekili Recep Bey'in haberdar olmadığı, böyle bir uygulamayı bir Dâhiliye Vekili'nin onaylamasının mümkün olmadığına işaret edilerek bu olaydan alınması gereken dersler sıralandı. Yazara göre, içkinin bir insanı ne hâle getireceği somut olarak görüldü. Men-i Müskirat yasasına asayişi ihlal eden bir kanun diye itiraz etmesi beyhude değildi. Vali Raşit Bey'in görevden alınması hem içeride hem de dışarıda olumlu karşılandı. Aksi durumda, İstanbul'un güvenli bir şehir olmadığı, hükûmetin particilik zihniyetiyle hareket ettiği algısı oluşabilirdi⁴⁰.

Ahmet Emin [Yalman] manevra tecrübesinin Dâhiliye Vekili Recep Bey'in de Vali Raşit Bey'in de idareciliğine yakışmadığı kanaatindeydi. Ona göre

³⁸ Hüseyin Cahit, "Vali Bey'in İzahatı", **Tanin**, 10 Eylül 1924, Nu: 686.

³⁹ Mehmet Asım, "Raşit Bey'in Hareketi", **Vakit**, 11 Eylül 1924, Nu: 2408.

⁴⁰ Ebuzziyade Velid Bey ?, "Hükûmet'i Kuvvetlendiren Bir Hareket", **Tevhid-i Efkar**, 12 Eylül 1924, Nu: 1155-4183.

bu manevra, asayiş gerekçesiyle açıklanamazdı. Vali'nin emrindeki kuvvetleri denetleme, tecrübe etme yetkisini ihtilal faraziyesi üzerinden yapması onaylanamazdı. Ahmet Emin, İstanbul'da ihtilal ihtimali olduğu izleniminin dışarıdan gelecek sermayeyi ve seyahat etmek isteyenleri vazgeçireceğini vurguladıktan sonra uzak veya yakın bir tehdit algılanıyorsa bunun halka açıkça söylenmesini önermekteydi. Aksi takdirde halk bunu farklı sebeplere yoracaktı⁴¹.

Ahmet Emin, İstanbul'da ihtilal çıkarma niyetinde olabilecek üç grubun varlığından söz etmekteydi. Bunlardan birincisi, birtakım siyasi ve şahsi ihtiraslar nedeniyle memnun olmayanlardı. Sayıları az olduğu için bunların meşru olmayan hareketleri desteklenmezdi. İkinci grup, cehalet ve taassup erbabıydı. Halk kendini geri bırakan sebepleri anladığı için bunlar harekete geçemezdi. Bu grubu harekete geçirmek isteyen çıkarıcı politikacılar olsa bile böyle bir durumda halk, hükümet kuvvetlerinin yanında yer alırdı. Üçüncü grup ise memleketin iyiliğini istemeyen dış mihraklardı. Bunlara karşı bütün kuvvetler teyakkuz hâlindeydi. Ahmet Emin, bu tahlilinden sonra ufukta bir ihtilal olasılığı görmediğini belirtti.

Sadri Edhem, manevra tecrübesinin içeride ve dışarıda yaratacağı olumsuz havaya işaret ederek bu hareketin makul ve mantıklı bir izahının olamayacağını belirtti⁴². Vali Raşit Bey'in görevden alınmasından sonra kaleme aldığı yazısında ise hükümetin bu kararı almasında manevranın değil yapılış tarzının etkili olduğunu belirten Sadri Edhem, İstanbul'un ve halkının yeni rejime karşıymış gibi gösterilmesine, İstanbul'a "ihtilal yuvası", "çeteci", "komiteci yatağı" muamelesi yapılmasına karşı çıkmaktaydı. Ona göre bunlar birer vesvese ve vehimdi. İstanbul'da bir komünizm tehlikesi mevcut değildi. Sadri Edhem, Gazi Paşa'nın İstanbul'a gelme ihtimalinin böyle bir manevraya gerekçe olamayacağını, Paşa'ya karşı kaldırılacak bir elin önce halk tarafından kırılacağını vurguladı⁴³.

Fevzi Lütfü [Karaosmanoğlu] Vali Raşit Bey'in yaptığı manevrayı onuncu asır asilzadelerinin süre avına benzetererek bu olay karşısında İstanbul halkının ve matbuatının tepkisine rağmen Dâhiliye Vekaleti'nin ve Halk Fırkası'nın sessiz kalmasını eleştirdi. Ona göre bu olayın sorumlusu sadece Vali Raşit Bey değil aynı zamanda Dâhiliye Vekili Recep Bey'di⁴⁴.

⁴¹ Ahmet Emin, "İhtilâl Faraziyesi", **Vatan**, 8 Eylül 1924, Nu. 506.

⁴² Sadri Edhem, "İhtilal Oyunu", **Son Telgraf**, 7 Eylül 1924, Nu: 83.

⁴³ Sadri Edhem, "Garip Bir Mantık", **Son Telgraf**, 12 Eylül 1924, Nu: 88.

⁴⁴ Fevzi Lütfü, "Dâhiliye Vekili de Mesuldür", **Son Telgraf**, 10 Eylül 1924, Nu: 86.

Ahmet Cevdet [Oral] manevra uygulamasına aklının ermediğini belirttiikten sonra böyle bir uygulamaya Vali Raşit Bey'in kendi kendine karar veremeyeceğini, hükümet merkezinden aldığı emri uyguladığına kanaat getirmekteydi. Hükümet'in niçin böyle bir uygulamaya ihtiyaç duyduğunu sorgulayan Ahmet Cevdet, bunun bir hedef doğrultusunda yapılmış olabileceği gibi yanlış bir bilgilendirmeden kaynaklanmış olabileceğine işaret etmekteydi. Vali Raşit Bey'e yapılan eleştirilerin aşırıya kaçtığını ifade eden Ahmet Cevdet, gelinen noktada hükümetin nüfuz ve haysiyetinin söz konusu olduğunu vurguladı. Bu durum karşısında ya Vali Raşit Bey istifasını vermeli ya da Hükümet, Vali Raşit Bey'i eleştiriden kurtarmalıydı⁴⁵.

Ahmet Rasim, İstanbul'da yapılan manevrayı alaycı bir üslûpla *Hakimiyet-i Milliye*'de çıkan yazısında eleştirdi⁴⁶. Bu tarz ve üslûptaki yazılara Yakup Kadri'nin "Manevracı Vali"⁴⁷ ve İsmail Müştak [Mayakon]'ın "Vali'nin Gece Manevrası"⁴⁸ başlıklı yazıları ilave edilebilir.

Siirt Mebusu Mahmut [Soydan], manevra meselesinde Valiyle birlikte Dâhiliye Vekili'nin de sorumlu tutulması gerektiğini ileri süren gazetecilere tepki göstererek bu manevranın güvenlik kuvvetlerinin birlikte hareket kabiliyetinin teftişi için yapıldığını, Dâhiliye Vekili'nin bundan haberdar olmadığını belirtmekteydi. Mefruz dahi olsa İstanbul'u genel bir ihtilâl halinde tasavvur etmeyi elem verici bulmaktaydı⁴⁹. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mahmut [Soydan]'ın bu yazısıyla birlikte ihtilal manevrası basının gündeminden çıktı.

⁴⁵ Ahmet Cevdet, "Manevra Hadisesi", **İkdam**, 10 Eylül 1924, Nu: 9855.

⁴⁶ Ahmet Rasim, "İhtilal Manevrası!", **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Eylül 1924, 1217.

⁴⁷ Yakup Kadri, "Manevracı Vali", **Cumhuriyet**, 13 Eylül 1924, Nu: 127, s.2.

⁴⁸ İsmail Müştak, "Valinin Gece Manevrası", **Tanin**, 9 Eylül 1924, Nu: 685.

⁴⁹ Siirt Mebusu Mahmut, "Dahiliye Vekilinin Yeni Beyanatı Münasebetiyle", **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Eylül 1924, Nu: 1221.

SONUÇ

Bu çalışmada verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere 1924 yılı Eylül ayının ilk haftası biterken İstanbul, “ihtilal manevrası” olarak adlandırdığımız tuhaf bir uygulamaya maruz kaldı. Bu uygulama, İstanbul basınının büyük çoğunluğu tarafından farklı açılardan irdelendi ve eleştiriye tabi tutuldu. Dönemin tanınmış gazetecileri, Vali Raşit Bey’in “mefruz ihtilal manevrası”nı ve bu manevra sonrasında yaptığı açıklamaları tenkit ederek Raşit Bey’i istifaya davet etti. Gazetecilerin neredeyse tamamının “ihtilal manevrası” konusunda aynı çizgide bir araya gelmiş olması dikkat çekicidir. İsmet Paşa Hükûmeti’nin Vali Raşit Bey’i görevinden almasında basının bu tutumu ve yaklaşımı bir etken olarak düşünülebilir.

Dâhiliye Vekâleti, “ihtilal manevrası” sonrasında vakit kaybetmeksizin müdahale etmek ve kamuoyunu yatıştırıcı açıklamalar yapmak yerine “bekle gör” politikası izledi. Dâhiliye Vekâletinin Vali Raşit Bey’i görevden alması olaydan yaklaşık bir hafta sonra basından gelen tepkiler üzerine gerçekleşti. Dâhiliye Vekili Recep Bey’in açıklamalarından öğreniyoruz ki Vali Raşit Bey, uygulamadan hemen sonra sarf ettiği “mefruz ihtilal” tabirini kullandığı için uyarıldı. Ancak, bu manevradan sonra Hükûmet veya Dâhiliye Vekâleti adına kamuoyuna, özellikle İstanbul halkına, dönük herhangi bir açıklama yapılmaya gidilmedi. Dâhiliye Vekili Recep Bey’in bu manevraya dönük açıklaması, Vali Raşit Bey’in, “Bu tecrübeden ilgili ve yetkili makamların haberi vardı” şeklindeki beyanından ve Vali’nin görevden alınmasından sonra gelebildi. Hükûmet’in Vali Raşit Bey’in uygulamasından daha çok bundan sonra basına yaptığı açıklamalara odaklandığı söylenebilir. Gerek Vali Raşit Bey’in açıklamaları gerekse İstanbul basınının artarak devam eden tepkileri üzerine Hükûmet, olaya müdahil olarak Vali Raşit Bey’i görevinden almak zorunda kaldı.

Raşit Bey’in “ihtilal manevrası”ndan Hükûmet’in ve İstanbul’daki diğer yetkililerin bilgisi var mıydı? Şayet varsa Hükûmet’i eski başkent İstanbul’da böyle bir manevra yaptırmaya sevk eden sebep/ler neydi?

Çalışmanın giriş kısmında verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Dâhiliye Vekili Recep Bey, yaklaşık bir ay boyunca İstanbul’da incelemelerde bulundu ve manevradan bir gün önce şehirden ayrıldı. Dâhiliye Vekili, Vali Raşit Bey ile aralarında asayiş kuvvetlerinin birlikte hareketini tecrübe etmenin mevzubahis olduğunu inkâr etmedi. Bunun zamanının ve uygulama tarzının Vali’nin tasarrufuna bırakıldığını söyledi. Jandarma Kumandanı Ahmet Zeki [Soydemir]’in

bu tarihlerde İstanbul'a geldiği; Vali Raşit Bey'in manevra öncesinde bazı sokaklarda jandarma müfrezelerinin niçin dolaştırıldığını gece yarısı kendisine soran *Yeni Alem* muhabiriyle tartışma yaşadığı; ertesi gün gazetenin yazıhanesine polis gönderdiği hatırlanacak olursa bu "ihtilal manevrası"ndan Hükûmet'in ve İstanbul'daki sivil-asker yetkililerin haberinin olduğu sonucuna ulaşılabilir. Manevra uygulamasından hemen önce Dâhiliye Vekili Recep Bey'in Bursa'da bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşa'yla görüşerek İstanbul'a döndüğü ve sonrasında şehirden ayrıldığı bilgisi bu sonuca ulaşılırken göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu manevranın, Vali Raşit Bey'in tek taraflı tasarrufunun ve bu sırada aklı başında olmamasının eseri olmadığı; Hükûmet'in ve Dâhiliye Vekili Recep Bey'in bilgisi dâhilinde yapıldığı kanaatine vardığımızı göre ikinci soruya yanıt arayabiliriz.

Siyasal iktidarı, bu tarihlerde ülkenin en gözde ve en kalabalık şehrinde böylesi bir manevra yapmaya iten etken ne olabilir? Dönemin gazeteci ve yazarlarının bu manevranın arkasında ne tür düşünce ya da kaygıların yer alabileceğine dair farklı fikirleri vardır. Çalışmamızın içerisinde ele aldığımız bu fikirleri, burada tekrarlamaya gerek duymuyoruz. Bize göre Vali Raşit Bey'in bu uygulamasını ortaya çıkaran Hükûmet'in İstanbul'a karşı epey önceden beri mevcut olan birtakım vehim ve kuşkularıdır. Mevcut olan bu vehim ve kuşkuyu, Dâhiliye Vekili Recep Bey ile Hüseyin Cahit arasında Gazeteciler Cemiyeti'nde yaşanan diyalog tetikledi. Rejime ve inkılaplara karşı doğabilecek toplumsal bir tepkinin ortaya çıkmasından endişe eden ve bunun muhtemel merkezi olarak İstanbul'u gören siyasal iradeyi, Hüseyin Cahit Yalçın'ın ihtilalin bir hak olduğu, halkın müstebit rejimlere karşı bu hakkı her zaman kullanabileceği yönündeki açıklamaları ve bu açıklamayı -her ne sebeple olursa olsun- Yunus Nadi'nin desteklemesi, harekete geçirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Siyasal iktidarın kuşkulandığı tarzda bir toplumsal hareket İstanbul'da olmadı. Ancak, manevra tecrübesinden yaklaşık iki ay sonra açılacak olan Meclis'in içinden Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası doğdu. Bu muhalefetin ortaya çıkmasındaki etkenler sıralanırken İstanbul'a ve halkına reva görülen "ihtilal manevrası" da bu etkenler arasına yazılabilir.

Ortaya çıkaran sebepler her ne olursa olsun "ihtilal manevrası", siyasal iktidarın İstanbul'a dönük niyet ve tasavvurlarını anlamak bakımından örnek bir olay olma niteliğini koruyacaktır.

İntihal Taraması Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet, "Manevra Hadisesi", **İkdam**, 10 Eylül 1924, Nu: 9855.
- Ahmet Emin, "İhtilâl Faraziyesi", **Vatan**, 8 Eylül 1924, Nu. 506.
- Ahmet Rasim, "İhtilal Manevrası!", **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Eylül 1924, Nu:1217.
- Akcan, Erol - Geçikli, Recep Murat, "Cumhuriyetin'in İlk Dahiliye Vekili Ahmet Ferit (Tek) ve Görevinden İstifası", **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 12, (Temmuz 2017) s.351-384.
- Akşam**, 10 Eylül 1924, Nu: 2127.
- Akşam**, 10 Eylül 1924, Nu: 2127.
- Akşam**, 15 Eylül 1924, Nu: 2132.
- Akşam**, 2 Eylül 1340, Nu: 2119.
- Akşam**, 2 Mayıs 1924, Nu. 2001.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, BCA**, 30.18.1.1. KN. 10, DN. 42. BN.1-3.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, BCA**, 30.18.1.1. KN. 11, DN. 45, GN. 14/1.
- Cumhuriyet**, 11 Eylül 1924, Nu: 125.
- Cumhuriyet**, 14 Eylül 1924, Nu: 128.
- Cumhuriyet**, 18 Ağustos 1924, Nu: 101.
- Cumhuriyet**, 18 Ağustos 1924, Nu: 101.
- Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1924, Nu: 110.
- Cumhuriyet**, 3 Eylül 1924 Nu: 117.
- Cumhuriyet**, 5 Eylül 1924, Nu: 119.
- Cumhuriyet**, 7 Eylül 1924, Nu: 121.
- Cumhuriyet**, 8 Eylül 1924, Nu: 122.
- Çankaya, Mücellidoğlu Ali, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Cilt III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

Ebuzziyazade Velid Bey ?, “Hükûmet’i Kuvvetlendiren Bir Hareket”, **Tevhid-i Efkar**, 12 Eylül 1924, Nu: 1155-4183.

Erkul, Emin, **Millî Mücadele ve Cumhuriyet Devrine Ait Hatıralar**, Yayına Hazırlayan: Umut Dere, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

Fevzi Lütfü, “Aşk-ı ihtilal”, **Son Telgraf**, 18 Ağustos 1924, Nu: 63.

Fevzi Lütfü, “Dahiliye Vekili de Mesuldür”, **Son Telgraf**, 10 Eylül 1924, Nu: 86.

Hakimiyet-i Milliye, 11 Eylül 1924, Nu:1217.

Hakimiyet-i Milliye, 14 Eylül 1924, Nu: 1220.

Hakimiyet-i Milliye, 2 Eylül 1924, Nu: 1209.

Hakimiyet-i Milliye, 7 Eylül 1924, 1214.

Hasan Avni?, “Hasbihale Devam”, **Son Telgraf**, 18 Ağustos 1924, Nu: 63.

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c008/tbmm02008044.pdf>, Erişim Tarihi: 1 Ekim 2022.

Hüseyin Cahit, “Dahiliye Vekilinin Nutku”, **Tanin**, 19 Ağustos 1924, Nu: 664.

Hüseyin Cahit, “Emniyet ve Asayiş Manevraları”, **Tanin**, 8 Eylül 1924, Nu: 684.

Hüseyin Cahit, “Vali Bey’in İzahatı”, **Tanin**, 10 Eylül 1924, Nu: 686.

İkdam, 10 Eylül 1924, Nu: 9855.

İkdam, 11 Eylül 1924, Nu: 9856.

İkdam, 14 Eylül 1924, Nu: 9859.

İkdam, 18 Ağustos 1924, Nu: 9832.

İkdam, 18 Ağustos 1924, Nu: 9832.

İkdam, 2 Eylül 1924, Nu: 9847.

İkdam, 3 Eylül 1924, Nu: 9848.

İkdam, 3 Eylül 1924, Nu: 9848.

İkdam, 3 Eylül 1924, Nu: 9848.

İkdam, 31 Temmuz 1924, Nu: 9814.

İkdam, 5 Eylül 1924, Nu: 9850.

İkdam, 7 Eylül 1924, Nu: 9852.

İleri, 1 Eylül 1924, Nu: 2346.

İleri, 31 Temmuz 1924, Nu: 2314.

İleri, 7 Eylül 1924, Nu: 2352.

İleri, 9 Eylül 1924, Nu: 2354.

İleri, Suphi Nuri, **Gazetecilik Hatıralarım**, Hazırlayan: İbrahim Özen, Çolpan Yayınları, Ankara 2019.

İsmail Müştak, "Valinin Gece Manevrası", **Tanin**, 9 Eylül 1924, Nu: 685.

Mehmet Asım, "Raşit Bey'in Hareketi", **Vakit**, 11 Eylül 1924, Nu: 2408.

Necmettin Sadak, "İstanbul'un Başına Gelenler", **Akşam**, 8 Eylül 1924, Nu: 2125.

Necmettin Sadak, "Vali Hakkında Tahkikat Yapılmalıdır!", **Akşam**, 9 Eylül 1924, Nu: 2126.

Necmettin Sadak, "Yine O Mesele" **Akşam**, 11 Eylül 1924, Nu: 2128.

Renda, M. Abdülhalik, **Günlükler (1920-1950)** Yayına Hazırlayanlar: Aytaç Demirci- Sabri Sayarı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

Sadri Edhem, "İhtilal Oyunu", **Son Telgraf**, 7 Eylül 1924, Nu: 83.

Sadri Ethem, "Garip Bir Mantık", **Son Telgraf**, 12 Eylül 1924, Nu: 88.

Siirt Mebusu Mahmud, "Dahiliye Vekilinin Yeni Beyanatı Münasebetiyle", **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Eylül 1924, Nu: 1221.

Son Telgraf, 14 Eylül 1924, Nu: 90.

Son Telgraf, 6 Eylül 1924, Nu: 82.

Tanin, 10 Haziran 1924, Nu: 597.

Tanin, 14 Eylül 1924, Nu: 690.

Tanin, 18 Ağustos 1924, Nu: 663.

Tanin, 18 Ağustos 1924, Nu: 663.

Tanin, 21 Ağustos 1924, Nu: 666.

Tanin, 7 Eylül 1924, Nu: 683.

Tevhid-i Efkar, 8 Eylül 1924, Nu: 1151-4179.

Vakit, 1 Eylül 1924, Nu: 2398.

Vakit, 5 Eylül 1924, Nu: 2402.

Vatan, 2 Eylül 1924, Nu: 500.

Yakup Kadri, “Manevracı Vali”, **Cumhuriyet**, 13 Eylül 1924, Nu: 127.

Yeni Alem, 2 Eylül 1924, Nu: 3.

Yeni Alem, 3 Eylül 1924, Nu: 4.

Yeni Alem, 3 Eylül 1924, Nu: 4.

Yunus Nadi, “Asayiş Manevrası”, **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1924, Nu: 122.

Yunus Nadi, “Hakiki Efendi ile Mülakat”, **Cumhuriyet**, 18 Ağustos 1924.

Yunus Nadi, “Hala O Manevra”, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1924, Nu: 124.

EKLER

Ek-1. Manevra hadisesinin *Tevhid-i Efkar*'da karikatürize edilmesi.

Mevhum bir ihtilale Don Kışot vari bir hücum!

Tevhid-i Efkar, 7 Eylül 1924, Nu: 1150-4178.

Ek-2. Vali Raşit Bey'in manevra gecesinde bulunduğu ruh hâlinin *Akbaba*'da karikatürize edilmesi.

İstanbul'un bozuk idare makinesi tütmeğe başladı!

Akbaba, 11 Eylül 1924, Nu: 185.

Ek-3. Vali Raşit Bey'in manevra hadisesi ile ilgili yaptığı açıklamaların gazette karikatürize edilmesi.

-Yahu bu ne maskaralık?

- Bu da ihtilal manevrası, Vali Bey!

Son Telgraf, 10 Eylül 1924, Nu: 86.

İNÖNÜ DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE MADENCİLİĞİ (1939-1950)

MUSTAFA HAYDAR TERZİ*

ÖZ

Bu çalışmada İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı yıllarına tesadüf eden dönemde Türkiye'de madencilik alanında uygulanan politikaların ortaya konulması ve bu politikaların maden arama faaliyetleri, üretim, ihracat, istihdam ve millî gelire etkilerinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda nitel ve nicel veriler ışığında karma araştırma yöntemiyle hazırlanan ve İkinci Dünya Savaşı öncesi, sırası ve sonrasında olmak üzere üç ayrı tarih aralığını kapsayan çalışmanın ana kaynaklarını, Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları ile Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası makaleleri oluşturmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk on beş yıllık döneminde Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde ülkeyi kuran kadrolar siyasi bağımsızlık kadar ekonomik bağımsızlığa da önem vermiş ve bu kapsamda ülkenin yeraltı zenginliklerinin ülke lehine kullanılması politikasını benimsemiştir. Bu doğrultuda madenciliği ilgilendiren birçok hukuki düzenlemelerin yapılmasının yanında bu alanda faaliyet gösterecek birçok kurum da tesis edilmiştir. Böylece madencilik sektöründe zorlu dönem şartlarına rağmen önemli atılımlar gerçekleştirilirken sonraki dönemler için de sağlam bir altyapı oluşturulmuştur. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonraki Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Dönemi'nde 9 farklı hükümet görev yapmıştır. Bu dönemde görev yapan hükümetlerin madencilik politikalarına bakışı iç ve dış koşullar doğrultusunda şekillenmiştir. Hükümetler, ülkenin gelişimi için ihtiyaç duyulan ham madde ve yakıtın karşılanması, bütçe dengesinin sağlanması ve ülkeye döviz getirisi temin edilmesi açısından madenciliğe önem vermiştir. 1939-1945 arasında süre gelen İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuzluklara rağmen madencilik alanında büyük ölçüde önceki dönemlerde uygula-

* Dr., Aksaray Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü, Aksaray/
TÜRKİYE, mhaydarterzi@aksaray.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4224-6482

nan devlet öncülüğündeki çalışmalara benzer bir yaklaşım sergilenmiştir. Savaşın sona ermesiyle ortaya çıkan siyasi konjonktür ve getirdiği yeni ekonomik düzen hükûmetlerin ekonomi ve dolayısıyla madencilik politikalarını da etkilemiş ve akabinde önemli değişimler yaşanmaya başlamıştır. Böylece savaş sonrasında hükûmetler, dış yardım, yerli ve yabancı özel girişimcilerin teşvik edilmesi ve desteklenmesi yoluyla madencilik faaliyetlerinin geliştirmeyi düşünmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, İkinci Dünya Savaşı, İnönü Dönemi Madenciliği, Madencilik.

THE MINING ACTIVITIES IN TÜRKİYE IN THE INONU PERIOD (1939-1950)

ABSTRACT

In this study, in the period coinciding with the Presidency of İsmet İnönü, the policies that Türkiye adopted in the mining sector and the effects of mining exploration activities, production, exports, employment and national income were aimed to be examined. In this context, the minutes of Grand National Assembly of Türkiye and the articles of Bulletin of the Mineral Research and Exploration constitute the main sources of the study that was prepared in the light of qualitative and quantitative data by means of mixed research design and which comprises three different periods, namely before, during and after the Second World War.

In the first fifteen years of the Republic, the cadres who founded the country under the leadership of Ghazi Mustafa Kemal Atatürk placed emphasis on both economic and political independence, thereby adopting the policy of utilizing the underground wealth of the country for national benefit. Accordingly, along with generating numerous mining-related legal arrangements, several institutions that would operate in this area have also been established. Therefore, despite the challenging period conditions, significant advancements were achieved in the mining sector, in addition to establishing a substantial infrastructure for the following periods. Following the demise of Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, President İsmet İnönü presided over nine different governments. Although the mining policies of the governments in power during this era were considerably shaped by the domestic and foreign conditions, the governments cared about the significance of mining activities for fulfilling the country's demands of raw materials and fuel, sustaining the budget balance, and generating foreign exchange income through exports. Despite the adverse effects of The Second World War, which lasted between 1939 and 1945, the mining industry continued to operate in a similar fashion as the prior period's mining policies under the leadership of the State. After the war ended, the political conjuncture that arose and a new economic order brought with it also impacted the governments' mining policies as well as the economy policies. As a result, substantial changes began to occur in governments' mining policies in that period. After the war, the governments considered developing mining activities through the use of foreign assistance, supporting and promoting local and foreign private entrepreneurs in the mining sector.

Keywords: Mining in İnönü Period, Mining, Republic, Second World War.

GİRİŞ

Cumhuriyet'in hemen ilanından önce gerçekleştirilen I. İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşmasında siyasi bağımsızlık kadar ekonomik bağımsızlığa vurgu yapması, diğer tüm alanlarda olduğu gibi madencilikte yeni döneme ait bakış açısını da ortaya koymuştur. Kongrede özetle millî bir duruş temelinde madenler açısından ülkenin sahip olduğu zenginliklerin ülke lehine işletilmesi benimsenmiştir¹.

Bu dönemde madencilik ve ilişkili sanayi sektörlerini ilgilendiren bankalar (Türkiye İş Bankası, Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası, Sümerbank) kurulmuş, hukuki altyapı düzenlenmiş, madencilik alanında eğitim veren okullar açılmıştır². Bununla birlikte madencilikte teşvik politikaları devreye sokulmuş, 20 Mayıs 1933'te kabul edilen 2189 sayılı Kanun ile Altın ve Petrol Arama ve İşletme İdarelerinin kuruluşu gerçekleşmiştir³. Cumhuriyet'in ilk yıllarında her ne kadar madencilik alanında birçok ilerleme kaydedilmiş olsa da tam anlamıyla istenilen gelişme sağlanamamış ve böylece devletin bu alanda öncü olması gerekmiştir⁴.

Bu doğrultuda başlatılan devletçilik politikalarıyla önce Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP: 1934-1938) hazırlanmış ve Gazi Mustafa Kemal

¹ Mustafa Haydar Terzi, "Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Türkiye Madenciliği", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 37, S 104, Ankara 2021, s.127-129.

² "Maden Teknisyen ve Başçavuş Okullarının Çalışmalarına Kısa Bir Bakış", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 34, 1945a, s.308; Ahmet Kartalkanat, "Cumhuriyet Döneminde Madenciliğimizin Gelişimi ve Türkiye Madencilik Politikası", **Jeoloji Mühendisliği Dergisi**, 38, 1991, s.51; Nejat Tamzok, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları, 1861-1948", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 63, 4, 2008, s.186; Turgut İleri, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Madencilik Politikaları (1923-1960)**, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2009, s.98 ve 115; Turgut İleri, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Madenciliğin Genel Durumu ve Atatürk'ün Madencilikle İlgili Düşünceleri", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, 19, 1, 2011, s.290; Terzi, a.g.m., s.131.

³ **T.C. Resmî Gazete**, 27.05.1933, Sayı: 2411, s.2508; "Umumi Maden Durumu: Saltanatın Son ve Cumhuriyetin İlk 22 Yılında Türk Madenciliği", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 34, 1945b, s.249; Terzi, a.g.m., s.132 ve 146.

⁴ A.g.m., MTA, 1945b, s.249; Füsün Soykan, Mustafa Mutluer, "Türkiye'de Madencilik ve Maden Yataklarının Coğrafi Dağılışı", **Ege Coğrafya Dergisi**, 8, İzmir 1995, s.39; Emel Koyuncu, "Atatürk'ün Ekonomi Mucizesi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 15, S 44, Ankara 1999, s.773; Mehmed Gökhan Polatoğlu, "İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938-1942)", **Atatürk Dergisi**, 6, 1, 2017, s.57; Terzi, a.g.m., s.135-136.

Atatürk'ün kontrolünde başarıyla uygulanmıştır⁵. BBYSP'de yer alan hedeflere süre tamamlanmadan önce ulaşıldığı için 1936 sonlarında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP: 1938-1942) hazırlanmış olsa da bu plan belirtilen sürede uygulamaya konulamamış ve birtakım değişikliklere uğramıştır⁶. Bu dönemde ayrıca devlet adına maden arama ve işletme faaliyetlerinde bulunması amacıyla 14 Haziran 1935'te kabul edilen 2804 sayılı Kanun ile Maden Tetkik Arama Enstitüsü (MTA) ve 2805 sayılı Kanun ile Etibank kurumları tesis edilmiştir⁷. Bu kurumların tesisi ile birlikte devletin madencilik alanındaki yönetim ve denetim etkisi artmış, özel ve yabancı sermaye kontrolündeki madenler devletleştirilmiş, birçok maden işletmesi devreye girmiş, madencilik sektörüyle ilişkili birçok fabrika faaliyete geçmiş veya temeli atılmıştır.

Özetle Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde ülkeyi kuran kadrolar, Cumhuriyet'in ilanıyla başlayan ilk on beş yıllık döneminde (1923-1938) madencilğe oldukça önem vermiş ve ülke kalkınmasında maden kaynaklarının ülke lehine kullanılması gerekliliği bilinciyle hareket etmiştir. Böylece madenlerin devletleştirilmesi, yeni keşiflerin yapılması, rezerv ve çeşitliliğinin artırılması, ham madde ihtiyacının ülke içinden karşılanması ve ihracat geliri elde edilmesi mümkün olmuştur. Bununla birlikte madencilik alanında aramadan işletme faaliyetlerine kadar birçok hususta elde edilen bilgi, birikim ve tecrübeler sonraki yıllar için de önemli bir altyapı oluşturmuştur.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonra 1950 Türkiye genel seçimlerine kadar geçen süre arasında 2. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü döneminde görev yapan 9 farklı hükümetin madencilik politikalarına bakışı ise büyük ölçüde ilgili dönemin getirdiği iç ve dış koşullar doğrultusunda şekillenmiştir. Özellikle 1939-1945 arasında süregelen İkinci Dünya Savaşı ülkenin ekonomi politikasını ve dolayısıyla madencilik politikalarını etkilerken savaşın bitimiyle de ortaya çıkan siyasi durum ve getirdiği yeni ekonomik düzen hükümetlerin hem ekonomiye hem de madencilğe bakışını değiştirmiştir. Hazırlanan bu çalışma ile İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde (11

⁵ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.53; Mustafa A. Aysan, "Atatürk'ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 2, S 6, Ankara 1986, s.619.

⁶ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.53; Özkan Demir, *Cumhuriyet Dönemi Madencilik Politikaları ve Etibank'ın Rolü*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2017, s.70-71; Terzi, a.g.m., s.142; Polatoğlu, a.g.m., s.55; Nadir Yurtoğlu, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden İşletmeciliği ve Maden Politikaları (1923-1960)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2019, s.34.

⁷ *T.C. Resmî Gazete*, 22.05.1935, Sayı: 3035, s.5378-5381; A.g.m., MTA, 1945b, s.250.

Kasım 1938-22 Mayıs 1950) görev yapan hükümetlerin madencilik alanında uyguladığı politikaların ortaya konulması ve bu politikaların maden arama faaliyetleri, üretim, ihracat, istihdam ve millî gelir üzerindeki etkilerinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda nitel ve nicel veriler ışığında karma araştırma yöntemiyle hazırlanan çalışma, İkinci Dünya Savaşı öncesinde madencilik (1938-1939), İkinci Dünya Savaşı sırasında madencilik (1939-1945) ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında madencilik (1946-1950) olmak üzere üç bölüme ayrılarak değerlendirilmiştir. Son bölümde ise 1939-1950 arasındaki dönem madencilikine ait üretim, ihracat, istihdam ve millî gelir verileri sunulmuştur. Hazırlanan çalışmanın ana kaynaklarını ise Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tutanakları ile Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası makaleleri oluşturmaktadır.

I. İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Madencilik (1938-1939)

11 Kasım 1938’de 2. Cumhurbaşkanı olarak seçilen İsmet İnönü, 10. Cumhuriyet Hükümetini kurma görevini Celal Bayar’a vermiş ve II. Celal Bayar Hükümeti Dönemi (11.11.1938-25.01.1939) başlamıştır. Ancak daha hükümeti kurma görevi kendisine teklif edilirken Bayar’ın kendisinin de uzun süreli bir görev yapamayacağını farkında olduğunu, çünkü İnönü ile arasında başta ekonomi politikası olmak üzere birçok görüş farklılıkları olduğu belirtilmektedir⁸. Buna rağmen görevi kabul eden Bayar, 16 Kasım 1938’de TBMM kürsüsünden yaptığı konuşmasında eski hükümet programının aynı kararlılıkla sürdürüleceğini beyan etmiştir⁹. Ancak II. Celal Bayar Hükümeti finansmanı sağlanan ve içerisinde birçok madenin aranması, işletilmesi, üretimlerinin artırılması ve ihracının yapılmasını kapsayan hükümet programını uygulayamadan 25 Ocak 1939’da istifa etmiştir. Bu istifanın gerekçesi olarak hükümet çevrelerinin madencilikle ilgili hükümler içeren Üç Yıllık Plan’ın uygulamaya konması konusundaki tavır değişikliği gösterilmektedir¹⁰.

Celal Bayar’ın istifası üzerine hükümeti kurma görevi verilen Refik Saydam 27 Ocak 1939’da 11. Cumhuriyet Hükümetinin (I. Saydam Hükümeti: 25.01.1939-

⁸ İlhan Çeliker, “II. Celal Bayar Hükümeti Döneminde TBMM Çalışmalarının Muhtevası (11 Kasım 1938 – 25 Ocak 1939)”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, 78, Eylül 2018, s.438.

⁹ **Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları**, TBMM, TBMM Basımevi, Cilt 3, Ankara 2014, s.52.

¹⁰ **A.g.e.**, TBMM, 2014, s.18-22; Demir, **a.g.e.**, s.51-52; Terzi, **a.g.m.**, s.142-143.

03.04.1939) güven oylaması nedeniyle TBMM’de yaptığı konuşmasında ekonomide özellikle bütçe dengesinin sağlanması hususunda madenciliğin önemi- ne yer vermiştir¹¹. Bu tarihten kısa bir süre sonra 13 Mart 1939’da Refik Saydam, Celal Bayar’ın riyasetinde hazırlanan madencilik faaliyetlerini kapsayan Üç Yıllık Plan’ın yürürlüğe konması kararını gizli içerikli bir kararname ile iptal etmiştir¹². Aynı günlerde krom madenciliğinde bir gelişme yaşanmıştır. 1935’te MTA tarafından keşfedilen Guleman Krom Madeni’nin Etibank’a devredilmesiyle kurulan Şark Kromları T.A.Ş adlı şirket, 11 Mart 1939’da 3460 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesi ile Şark Kromları İşletmesi Müessesine devredilmiştir¹³. Bu günleri takiben 23 Mart 1939’da ülke bakır madenciliğinde Mayıs 1937’da temeli atılan ve yıllık kapasitesi 7.500-10.000 ton blister bakır olan Ergani Bakır İzabe tesisleri açılmış ve üretime başlamıştır¹⁴.

10 Nisan 1939’da 12. Cumhuriyet Hükûmetinin (II. Saydam Hükûmeti: 03.04.1939-08.07.1942) Programını sunuş ve güven oylaması sırasında Refik Saydam’ın TBMM’de yaptığı konuşmada vazifeleri artan Nafia ve İktisat vekâletlerinin birbirinden ayrılarak sanayi ve maden işlerinden yalnızca İktisat Vekâletinin sorumlu olacağı belirtilmiştir¹⁵. Bu dönemde Etibank tarafından idare edilen maden işletmelerinin ilerleme gösterdiği, madenciliğin ekonomik açıdan ülkeye döviz getirisindeki önemi vurgulanarak Ergani Bakır Madeni’nden üretilecek bakırın döviz ihtiyacına yardımcı olacağı düşünülmüştür¹⁶.

Bu dönemdeki gelişmelerden biri de dünyadaki olumsuz savaş durumlarına hazırlık amacıyla 7 Haziran 1939’da kabul edilen 3634 sayılı Millî Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu’dur¹⁷. Bu Kanun ile Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı’nda ihtiyaç duyulan malzemelerin temini hususunda yaşanan sıkıntılara binaen umumi ve kısmi seferberlik ilanı hâlinde sanayi işletmeleri, kömür vb. maden ocaklarından temin edilebilecek bütün askerî ihtiyaçların karşılan-

¹¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 5. Dönem, 5. Yasama Yılı, 28. Birleşim, Cilt 29, 27.01.1939, s.4; **A.g.e.**, TBMM, 2014, s.62.

¹² Demir, **a.g.e.**, s.53.

¹³ İleri, **a.g.e.**, 2009, s.197.

¹⁴ Demir, **a.g.e.**, s.103.

¹⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 6. Dönem, 1. Yasama Yılı, 2. Birleşim, Cilt 1, 10.04.1939, s.12; **A.g.e.**, TBMM, 2014, s.67.

¹⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 6. Dönem, 1. Yasama Yılı, 14. Birleşim, Cilt 2, 22.05.1939, s.16.

¹⁷ **T.C. Resmî Gazete**, 07.06.1939, Sayı: 4234, s.1667-1683.

masının yolu açılmıştır¹⁸. Bu dönemde ülke sanayisi ve doğrudan madenciligi ilgilendirmesi açısından atılan önemli adımlardan biri de 1937’de temeli atılan Karabük Demir Çelik Fabrikası’nın faaliyete başlamasıdır. Fabrika’nın elektrik santrali 6 Haziran 1939’da, Birinci Kok Fabrikası 27 Temmuz 1939’da ve Birinci Yüksek Fırını 9 Eylül 1939’da faaliyete geçerek 10 Eylül 1939’da üretim başlamıştır¹⁹.

II. İkinci Dünya Savaşı Sırasında Madencilik (1939-1945)

Başvekil Refik Saydam, İkinci Dünya Savaşı’nın (01.09.1939-02.09.1945) başlaması üzerine 11 Eylül 1939’da TBMM’de yaptığı konuşmada ülkenin savaşın dışında olduğunu ve bazı askeri tedbirler alındığını belirtmiştir. Aynı konuşmada madencilikle ilgili olarak araştırmaların bir program altında devam ettiğini, başlıca devlet madenlerinin geniş ölçüde üretimi için çalışmaların yapıldığını, kömür havzasının devletleştirilmesi için çalışmalara başlandığını belirtmiştir. Ayrıca Murgul Bakır Madeni için çalışmaların sürdüğü, Ergani Bakır Madeni ve Karabük Demir ve Çelik fabrikalarının faaliyete geçtiğini ifade etmiştir²⁰.

Etibank tarafından 1938’den itibaren Karabük Demir ve Çelik Fabrikası’nın demir ihtiyacının karşılanması için Divriği’de basit usullerle işletme yapılmasına başlanmıştır. Ancak bir süre sonra bu işlerin daha modern bir şekilde ve düzenli ilerlemesi için 25 Aralık 1939’da Divriği Demir Madenleri İşletme Müessesesi kurulmuştur²¹. Bu dönemde yaşanan gelişmelerden bir diğeri de linyit madenciliğinde gerçekleşmiştir. Kütahya-Değirmisaz, Kütahya-Tavşanlı ve Manisa-Soma linyit maden işletmeleri 10 Aralık 1939’da kurulan Garp Linyitleri Müessesesinin kontrolüne verilmiştir²². 1939 sonu itibariyle MTA tarafından ülkenin farklı bölgelerinde maden arama çalışmaları sistematik olarak devam etmiş, 212 maden zuhurunun incelemesi yapılarak önemlerine göre kategorize edilmiştir²³.

¹⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 6. Dönem, 1. Yasama Yılı, 23. Birleşim, Cilt 3, 07.06.1939, s.17-36.

¹⁹ Hilal Karavar, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Madencilik Durumu (1939-1945)”, **MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi**, 18, 2020, s.32.

²⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 6. Dönem, 1. Yasama Yılı, 39. Birleşim, Cilt 5, 11.09.1939, s.4; **A.g.e.**, TBMM, 2014, s.81-82.

²¹ İleri, **a.g.e.**, 2009, s.194.

²² İleri, **a.g.e.**, 2009, s.197-198.

²³ “M.T.A. Enstitüsü Üçüncü Çalışma Yılına Teknik Blançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 17, 1939, s.34-41.

1940'ın ilk günlerinde ekonomi, sanayi ve madencilik ilgilendiren önemli bir gelişme yaşanmıştır. Savaşın başlamasıyla birlikte ekonomisi bozulan Türkiye'de karaborsacılık başlamış, hayat pahalılığı oldukça artmıştır. Buradan hareketle ekonomiye çareler arayan ve ulusal savunma gücünü güçlendirmek isteyen Hükûmet tarafından 18 Ocak 1940'ta 3780 sayılı Millî Korunma Kanunu kabul edilmiştir. Bu Kanunu'nun 7-12 ve 14-19. maddeleri madencilik ve sanayi işletmeleri ile ilgilidir²⁴. Bu maddeler ile Hükûmet, madencilik sektöründe işletme faaliyetlerinden üretim türü ve miktarı ile çalışma koşullarının belirlenmesine kadar birçok hususta yetki sahibi olmuştur. Ayrıca kanuna uygun hareket edilmemesi veya kanunun getirdiği haklar doğrultusunda işletmelere el koyabilmenin yanında şirketlerin ve şahısların elinde bulunan madenleri de birleştirebilme hakkını elde etmiştir. 1940'ta ülke madencilik için gerçekleşen önemli gelişmelerden biri de 30 Mayıs 1940'ta kabul edilen 3867 sayılı Kanun ile Ereğli Kömür Havzası Taş Kömürü İşletmelerinin devlet işletmeciliğine geçirilmiş olmasıdır²⁵.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 1 Kasım 1940'ta TBMM'de yaptığı konuşmasında maden üretimlerinin arttığını, Keçiborlu Kükürt Madeni'nin faaliyete geçmesiyle ülke ihtiyacının tamamının buradan karşılanacağını belirtmiştir. Bununla birlikte birçok madende işletme kurumlarının devam ettiğini ve gündün güne ihtiyacı artan maden teknisyenleri için de Zonguldak'ta bir okul açılmasına karar verildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Raman Dağı'nda petrole ulaşıldığı, kömür havzasındaki Çatalağzı santralının ihalesinin yapıldığı ve inşaatına başlandığını ifade etmiştir²⁶. Ancak bir İngiliz firmasına 11 Nisan 1940'ta ihalesi yapılan ve inşa faaliyetlerine başlanan Çatalağzı santralinde, savaşın İngiltere'yi de etkilemesi sonucu çalışmalar durdurulmuştur²⁷.

1940'ta yaşanan en önemli gelişmelerden biri de Hükûmet adına Raman Dağı-Maymune Boğazı'nda 24 Temmuz 1939'da sondajına başlanan kuyu da (Raman-1) 20 Nisan 1940'ta 1048 metrede petrole ulaşılmıştır. Bu gelişmelerle birlikte 1940'tan sonra petrol araştırmalarına hız verilmiş ve 1950'nin sonuna kadar tamamlanan 34 kuyu da toplam 33.541,95 metre sondaj yapılmıştır. Bu kuyulardan 16'sı Raman bölgesinde yapılmış olup, 8'i petrollüdür²⁸.

²⁴ T.C. Resmî Gazete, 26.01.1940, Sayı: 4417, s.1723-1728; Yurtoğlu, a.g.e., s.42.

²⁵ T.C. Resmî Gazete, 05.06.1940, Sayı: 4527, s.1749-1753.

²⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 3. Yasama Yılı, 1. Birleşim, Cilt 14, 01.11.1940, s.6.

²⁷ Polatoğlu, a.g.m., s.82-83.

²⁸ Kemal Lokman, "Türkiye Petrol Sondajları", Maden Tetkik Arama Dergisi, 61, 1963,

7 Aralık 1940'ta taş kömürü, linyit, kok gibi yakıt ve ısıtma maddelerinin gerekli yerlerde hazır bulundurulması görevleri verilen Etibank'ın bu görevleri gerçekleştirmesi için kurulan Türkiye Kömür Satış ve Tevzi Müessesesi, 1 Haziran 1941'den itibaren faaliyetlerine başlamıştır²⁹. MTA, 1940 sonu itibariyle 10 maden yatağını Etibank'a işletilmesi için devretmiştir. Bunların yanında devlet işletmesine uygun olan 21 maden projesi ile işletme kurmak şartıyla hususi teşebbüslere devredilebilecek 24 maden projesinin de arama ve jeolojik etütlerini tamamlamıştır³⁰.

1941'e geldiğinde savaş nedeniyle İngiliz ve Amerikan şirketlerinin yeterli akaryakıt sağlayamaması üzerine her tür petrol ürününü satın almak, gerektiğinde stoklamak, fiyatlarını belirleyerek sevkiyat görevlerini gerçekleştirmek için 18 Şubat 1941'de Petrol Ofisi kurulmuştur³¹. 1 Kasım 1941'de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü TBMM'de yaptığı konuşmasında Ereğli Kömür Havzası'ndaki devletleştirmeler ile üretimin arttığı, işçilerin sosyal olanaklarının geliştirildiği, bakır üretiminin önceki yıla göre üçte bir oranında arttığı ve Raman Dağı'nın yanında petrol araştırmalarının sürdüğünü ifade etmiştir. Ayrıca birçok maden araştırmasında önemli sonuçlar elde edildiğini, Bolkar Dağı ve Keban'da işletmeye elverişli alanların haricinde de aramalara devam edildiğini belirtmiştir³².

Keban'da yapılan simli kurşun araştırmaları MTA tarafından 1941 yılında tamamlanmış olup, sahada %11 kurşun, %13 çinko tenörlü 960 bin ton rezerv bulunarak ve Etibank'a devredilmiştir³³. 1941 sonu itibariyle kuruluşundan sonra geçen 6 yıl da MTA, toplam da 1300'den fazla maden zuhurunu tetkik etmiş ve devletçe işletilmeye uygun olanları Etibank'a devretmiştir. Bununla birlikte MTA tarafından yurtdışına gönderilen 100'den fazla Türk gencinin bir kısmı jeolog, paleontolog ve maden mühendisi eğitimlerini tamamlayarak yurda dönmüş, adı geçen kurum ve Etibank'ta çalışmaya başlamıştır³⁴.

s.65-67; Kemal Lokman, "Türkiye'de Petrol Arama Amacıyla Yapılan Jeolojik Etütler", **Maden Tetkik Arama Dergisi**, 72, 1969, s.244-245.

²⁹ İleri, a.g.e., 2009, s.199-200.

³⁰ "M.T.A. Enstitüsünün Beş Yıllık Teknik Blaçosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 21, 1940a, s.489-490.

³¹ Karavar, a.g.m., s.35.

³² **TBMM Zabıt Ceridesi**, 6. Dönem, 4. Yasama Yılı, 1. Birleşim, Cilt 21, 01.11.1941, s.5.

³³ Polatoğlu, a.g.m., s.79-80.

³⁴ "Umumi Maden Durumu: Madencilüğimizin 18 Yıllık Blaçosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 25, 1941a, s.442.

1942 itibariyle birçok teşekkül bünyesinde barındıran Etibank, idari açıdan maden işletmesi genel müdürlüğü, mali açıdan finansman bankası, teknik açıdan bir tesis ve kontrol makamı hâline gelmiştir. Faaliyet sahasını günden güne arttıran kurumun sermayesi 20 milyon TL'den 100 milyon TL'ye çıkarılmıştır³⁵. 1942'de yaşanan gelişmelerden bir diğeri de 17 Haziran 1942'de kabul edilen 4268 sayılı Kanun ile 26 Mart 1906 tarihli nizamnamenin 16 maddesinin yürürlükten kaldırılması ve 17 maddesini de değiştirilmesidir. Hazırlanan bu kanun çok geniş kapsamlı ve ayrıntılı olmamakla birlikte bir kısım eksiklikleri giderici niteliktedir³⁶. Bunların yanında aynı yıl Raman'da bulunan petrolün arıtılması amacıyla MTA tarafından 10 ton/gün kapasiteli Batman Rafinerisi (Raman Tecrübe Tasfiyehanesi) kurulmuştur³⁷.

Refik Saydam'ın vazife başında vefatı üzerine kurulan I. Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti (13. Cumhuriyet Hükûmeti: 09.07.1942-09.03.1943) Programı'nda madencilğe hemen hemen hiç yer verilmemiştir³⁸. II. Şükrü Saraçoğlu Hükûmetinin (14. Cumhuriyet Hükûmeti: 09.03.1943-07.08.1946) Programı'nda ise önceki sene kömür üretiminde yaşanan 2 aylık aksama nedeniyle kömür ihtiyacının arttığı ve uygulanan tedbirler ile 1943'te en yüksek kömür üretim değerine ulaşılacağı belirtilmiştir. Ayrıca Garp linyitleri, Sümerbank ve Etibank'a bütçeden önemli bir miktarda para ayrıldığı ifade edilmiştir³⁹.

1943'te Sümerbank ve Etibank'ın mali durumunu güçlendirmek amacıyla bütçeden bu iki bankaya toplamda 25 milyon TL ayrılmıştır⁴⁰. 1943'te MTA, ülkenin farklı bölgelerinde 250'ye yakın maden etüdü yapmış, bunları mevcut durumlarına göre kategorize etmiştir. Ayrıca bu yıl hususi teşebbüslerin isteği üzerine altı adet imtiyazlı madenin de etütleri aynı kurum tarafından gerçekleştirilmiştir⁴¹.

³⁵ Yurtoğlu, a.g.e., s.60.

³⁶ T.C. Resmî Gazete, 23.06.1942, Sayı: 5139, s.3231-3233; Ahmet Kartalkanat, "Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası", **Jeoloji Mühendisliği Dergisi**, 36, 1990, s.68; İleri, a.g.e., s.132.

³⁷ Tandoğan Engin, Yusuf Ziya Özkan, "MTA'nın Maden Arama Tarihçesi (1935-2002)", Ankara 2005, s.19.

³⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 6. Dönem, 4. Yasama Yılı, 77. Birleşim, Cilt 27, 05.08.1942, s.6; Demir, a.g.e., s.54.

³⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 7. Dönem, 1. Yasama Yılı, 3. Birleşim, Cilt 1, 17.03.1943, s.6-7.

⁴⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 7. Dönem, 1. Yasama Yılı, 26. Birleşim, Cilt 2, 24.05.1943, s.8.

⁴¹ "M.T.A. Enstitüsünün Sekizinci Çalışma Yılıının Teknik Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 30, 1943a, s.185-191.

Bu dönemde yaşanan gelişmelerden biri de kükürt madenciliğinde gerçekleşmiştir. Keçiborlu kükürt madeni işletmesinin 1935'te Sümerbank hisselerini alan Etibank, 1943'te Türkiye İş Bankası hisselerini satın almış, 1944'te ise Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi Müessesesi kurulmuştur⁴². 31 Ekim 1944'te Etibank, Ergani Bakır İşletmesinin Türkiye İş Bankası elinde olan hisselerini satın alarak işletmenin tüm haklarına sahip olmuştur. Ergani Bakır İşletmesi, tüm bakır işletmelerini tek bir merkezden yönetilmesi amacıyla Türkiye Bakır İşletmeleri Müessesesine bağlanmıştır⁴³. 1944'te MTA, ülkenin farklı bölgelerinde jeolojik, paleontolojik ve jeofizik aramalar neticesinde bulunmuş, ihbar edilmiş veya keşif edilmiş 150 yakın maden etüdü yapmış, bunları mevcut durumlarına göre kategorize etmiştir⁴⁴.

Kuruluşundan 1945 sonuna kadar geçen sürede MTA, ülkenin farklı bölgelerinde bulunan antimuan, bakırlı pirit, krom, kükürt, molibden, simli kurşun, linyit, petrol ve taş kömürü gibi birçok maden türünde incelemeler gerçekleştirmiştir. Bu kurumun ilk on yılında yaptığı araştırmalar neticesinde bulunmuş veya ihbar edilmiş 2.500'e yakın maden kaynağı tetkik edilerek kategorilere ayrılmış ve bunlarla ilgili olarak MTA dergisinde 186 makale ve 18 ilmi broşür yayınlanmıştır⁴⁵.

Bu çalışmaların yanında Türkiye jeoloji ve tektonik haritaları hazırlanmış, ayrıca MTA laboratuvarlarında 1945'in ortasına kadar 520 bin TL'den fazla değeri olan 44.117 adet analiz gerçekleştirilmiştir. 1935-1944 arasında petrol, taş kömürü, linyit, diğer maden gruplarının aranması ve resmî kurumların müracaatları için yaklaşık 45 bin metreyi bulan 487 sondaj kuyusu açılmıştır. Bunlarla birlikte madencilik alanını ilgilendiren eğitim faaliyetlerine de önem veren MTA, 10 yıllık süre zarfında 182 Türk gencini Avrupa ve Amerika'ya göndermiş, bunlardan 88'i eğitimlerini bitirerek jeolog, paleontolog ve maden mühendisi diplomalarıyla bu kurum ve Etibank'ta görev almışlardır. Daha alt kademe eğitim kurumlarından mezun olan 73 maden teknisyeni ile 27 maden başçavuşu ise kömür ve maden ocaklarında görevlendirilmiştir⁴⁶.

⁴² İleri, a.g.e., 2009, s.199.

⁴³ Demir, a.g.e., s.104.

⁴⁴ "M.T.A. Enstitüsünün Dokuzuncu Çalışma Yılıının Teknik Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 32, 1944, s.173-179.

⁴⁵ "M.T.A. Enstitüsünün On Yıllık Faaliyetine Kısaca Bir Bakış", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 1945c, 34, s.298-301.

⁴⁶ A.g.m., MTA, 1945c, s.301-305.

III. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Madencilik (1946-1950)

Türkiye, savaşa girmemesine rağmen savaşın getirdiği siyasi, ekonomik birçok problemlerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Savaş'ın getirdiği olumsuzluklar sonucunda aksayan sanayileşme çalışmalarındaki durgunluğu sona erdirmek amacıyla Hükûmete 7 Mayıs 1945'te bir kalkınma planı olarak sunulan 1946 İvedi Sanayi Planı, 2 Temmuz 1945'te kabul edilmiştir. İBYSP paralelinde hazırlanan ve devletçi karaktere sahip olan bu plana, ekonomi ile ilgili konular için bu yıllarda Türkiye'ye gelen ABD'li uzmanlar karşı çıkmış ve sonuçta planın uygulanma şansı olmamıştır⁴⁷.

28 Ocak 1946'da ülkedeki madenlerin kârlı ve rasyonel açıdan işletilmesi, ihraç edilecek olanların hazineye önemli gelir ve döviz kaynaklarını sağlayacağı düşüncesiyle Etibank'ın itibari sermayesi arttırılmıştır⁴⁸. Böylece 1935'te 20 milyon TL sermaye ile kurulan Etibank'ın 1942'de 100 milyon TL'ye yükseltile sermayesi 1946'da 150 milyon TL'ye çıkarılmıştır⁴⁹. Sermayesi arttırılan Etibank, Hükûmetin yeni uygulamayı düşündüğü beş yıllık sanayi planında taş kömürü, linyit, bakır ve krom maden işletmeleriyle ilgili inceleme ve projelerini tamamlamıştır⁵⁰.

14 Ağustos 1946'da Recep Peker Hükûmetinin (15. Cumhuriyet Hükûmeti: 07.08.1946-10.09.1947) programında madenlerin değerlendirilmesi konusunda çalışmaların arttırılacağı, ülkede farklı yerlerdeki kömür yataklarının işletilerek yakıt ihtiyacının karşılanacağı ve büyük enerji santrallerinin kısa zamanda inşa edileceği belirtilmiştir. Ayrıca devlet işletmeleri ile hususi teşebbüsler arasında işbirliğinin sağlanarak bunların başarılı olacağı alanlarda yayılmalarını önleyecek aykırı durumların giderileceğini ifade etmiştir⁵¹. Böylece önceki dönemlerdeki hükûmet programlarından farklı olarak yeni dönemde devlet işletmeleri kadar özel girişimciliğe de önem verilmesi amaçlanmıştır. 1946'da MTA tarafından 1.308 maden zuhuru tetkik edilmiş, toplam da 9.156 metre sondaj çalışması gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl içerisinde yurtdışında eğitimlerini bitiren 12 öğrencide farklı madencilik işletmelerinde görevlerine başlamıştır⁵².

⁴⁷ İleri, a.g.e., s.134-135.

⁴⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 7. Dönem, 4. Yasama Yılı, 29. Birleşim, Cilt 21, 28.01.1946, s.131.

⁴⁹ Demir, a.g.e., s.94.

⁵⁰ Yurtoğlu, a.g.e., s.61-62.

⁵¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 1. Yasama Yılı, 3. Birleşim, Cilt 1, 14.08.1946, s.31.

⁵² "Umumi Maden Durumu: Türkiye Madencilığının 1946 Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 37, 1947, s.15.

1947 bütçesi görüşülürken dönemin Ekonomi Bakanı Tahsin Bekir Balta doğu bölgesindeki linyitlerden ekonomik olanların önümüzdeki süreçte bir an önce işletmeye alınacağını, Zonguldak kömür tesislerinin modernizasyonunun yapılacağını ve bu ilin limanının inşa edilmesiyle kömür maliyetlerinin düşeceğini ve ülkeye döviz sağlanacağını belirtmiştir⁵³. Bu dönemdeki önemli gelişmelerden biri de 9 Mart 1947’de petrol araştırmalarında yaşanmıştır. 1940’ta Raman bölgesindeki petrolün keşfi sonrasında bölgedeki çalışmalar devam etmiş ve 1 Aralık 1944’te sondajına başlanan 1.510 metrelik Garzan-1 kuyusunda petrol keşfi yapılmıştır. Ancak teknik arızayı gidermek için bu kuyuya indirilen dinamitin patlaması sonucunda dört kişi hayatını kaybetmiş ve kuyuda verim tespit edilememiştir. Sonraki yıllarda aynı bölgede açılan 7 kuyudan 5 tanesinde petrol bulunmuştur⁵⁴.

İkinci Dünya Savaşı’nın etkilerinin devam ettiği bu yıllarda Türkiye, ekonomik zorlukların aşılabilmesi için özellikle ABD’nin ekonomik desteğini sağlamaya çalışmıştır. 1947’de Hükümet tarafından daha çok özel sektör yanlısı bürokratlardan oluşan bir komisyona Türkiye İktisadi Kalkınma Planı hazırlanmıştır⁵⁵. Bu plan, haberleşme, ulaştırma, enerji, demir-çelik ve madencilik alanında dış yardımı ve özellikle de ABD yardımını öngörmekte ve özel sektöre faaliyet göstermek isteyeceği alanlarda tam bir serbestlik tanımaktadır⁵⁶. Bir nevi 1950’li yılların öncül çalışması olan bu plan temel yönelimleri açısından Türkiye’nin savaş sonrası ekonomi politikalarını belirleyen temel belge niteliğindedir⁵⁷. Bu dönemde ayrıca ülkeye ekonomik anlamda yapılacak yardım konusunda Türkiye ve ABD arasında anlaşmalar imzalanmış ve sonuçta Türkiye, 5 Haziran 1947’de kamuoyuna duyurulan Marshall Planı’na dâhil edilmiştir⁵⁸.

I. Hasan Saka Hükümet (16. Cumhuriyet Hükümeti: 10.09.1947-08.06.1948) Programı’nda madencilik ile ilgili olarak millî servet ve ihracat bakımından

⁵³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 2. Yasama Yılı, 24. Birleşim, Cilt 3, 26.12.1946, s.15-16.

⁵⁴ Lokman, a.g.m., 1963, s.65-67; Lokman, a.g.m., 1969, s.244-245.

⁵⁵ Nejat Tamzok, “Türkiye Madencilik Sektöründe Yapısal Dönüşüm ve Sonuçları”, **Türkiye 19. Uluslararası Madencilik Kongresi ve Fuarı**, IMCET 2005, İzmir, s.7; Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.55.

⁵⁶ İleri, **a.g.e.**, 2009, s.135.

⁵⁷ B. Ali Eşiyok, “Sanayi planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı’na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü”, **Memleket Siyaset Yönetim**, 4, 11, 2009, s.86.

⁵⁸ Demir, **a.g.e.**, s.79.

önemli görülen madenlerin özellikle kömür üretiminin arttırılması için en modern makineleşmiş işletmelerin oluşturulacağını belirtmiştir. Aynı konuşmada Hükûmetin her türlü alanda yapılacak girişimlerde yerli olduğu kadar yabancı sermayeye de geniş yer ayrılacağını ve bunların teşvik edileceği ifade edilmiştir⁵⁹. 1947'de MTA tarafından toplamda 11.352 metre sondaj çalışması yapılmış, ülkenin farklı bölgelerinde çeşitli ölçeklerde jeolojik haritalarının hazırlanmasının yanında 812 maden ihbarı da incelenmiştir. Ayrıca bu yıl yurtdışında eğitim gören 4 uzman da ülkeye dönüp görevlerine başlamıştır⁶⁰.

II. Hasan Saka Hükûmet (17. Cumhuriyet Hükûmeti: 09.06.1948-16.01.1949) Programı'nda madencilğe ayrı bir bölüm olarak yer verilmemiş, savaş dönemindeki mali uygulamaların düzeltilmesi, tasarruf yapılacağı, gerek dış gerekse iç finansman kaynaklarının müsaadesi ölçüsünde başlıca ziraat ve diğer ekonomik alanları kapsayan bir kalkınma planının yakın zamanda oluşturulacağı belirtilmiştir⁶¹.

1 Kasım 1948'de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü TBMM'de yaptığı konuşmasında maden üretimlerinin artarak devam ettiğini, Zonguldak Havzası'nın makineleştirilmesi ve Raman'daki petrol arama ve rezerv belirleme çalışmaları ile işletmeye geçme faaliyetlerinin sürdüğünü ve Çatalağzı Elektrik Santralının kısmen faaliyete geçtiğini söylemiştir⁶². Savaş nedeniyle çalışmaları durdurulan Çatalağzı Santralinde 10 Temmuz 1946'da başlanan kurulum çalışmaları sonucunda santralin ilk ünitesi 30 Ağustos 1948'de, ikinci ünitesi 30 Ekim 1938'de ve üçüncü ünitesi ise 7 Nisan 1949'da faaliyete geçmiş, 1949'da 84 milyon kW/s elektrik üretimi gerçekleştirilmiştir⁶³.

Bu dönemde madenlerde yapılan mekanizasyon, elektrifikasyon ve inşaat çalışmalarında doğrudan Marshall kredilerinden yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu kapsamda Ereğli Kömür Havzasına 59 milyon dolara yakın, Garp Linyitlerine 7,7 milyon dolar, Divriği Demir Madeni'ne ise yaklaşık 5 milyon dolar ayrılmıştır. Bunların yanında Etibank ve özel girişimcilerin işlettiği krom madenlerinin üretiminin arttırılması ve yeni rezervleri ortaya çıkarmak için gerekli

⁵⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 2. Yasama Yılı, 85. Birleşim, Cilt 6, 13.10.1947, s.4.

⁶⁰ "Umumi Maden Durumu: Türkiye Madencilikinin 1947 Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 38, 1948, s.13-14.

⁶¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 3. Yasama Yılı, 73. Birleşim, Cilt 12, 18.06.1948, s.3-5.

⁶² **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 4. Yasama Yılı, 1. Birleşim, Cilt 13, 01.11.1948, s.5.

⁶³ Polatoğlu, a.g.m., s.83.

makine ve ekipmanın da Marshall kredilerinden yararlanılması planlanmıştır. Ayrıca bu dönemde Dünya Kalkınma Bankası kredileri ve ülke kaynaklarının da kullanılmasıyla diğer maden işletmelerinin de daha rasyonel bir duruma getirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde yerli ve yabancı fark etmeksizin tüm sermaye sahiplerinin madencilikte aktif olarak bulunması öngörülmüştür. Bunun sonucunda Ekonomi Bakanlığının teşvikleriyle özel girişimcilerin maden arama ruhsat sayıları 1947’de 672 iken 1948’de 1.913’e ulaşmıştır⁶⁴.

Hasan Saka’nın istifası üzerine hükümet kurma görevi dönemin Sivas Milletvekili Şemsettin Günaltay’a verilmiş, yeni hükümet 16 Ocak 1949’da göreve başlamıştır⁶⁵. Aynı tarihte Ticaret Vekâleti ile İktisat Vekâleti Cumhurbaşkanlığı makamının onayıyla İktisat ve Ticaret Vekâleti adı altında birleştirilmiş ve sanayi, maden ve enerji işleri bu teşkilata bağlanmıştır⁶⁶. 24 Ocak 1949’da Başbakan Şemsettin Günaltay tarafından yapılan hükümet (18. Cumhuriyet Hükümeti: 16.01.1949-22.05.1950) programı sunuş konuşmasında; başta kömür havzası olmak üzere madenlerin modern teknikler ile donatılacağı, yakıt ihtiyacını mümkün olduğu kadar linyit ile karşılanacağı, taş kömürünün ise sanayi üretimlerinde ve ayrıca döviz kaynağı olarak kullanılacağı ileri sürülmüştür. Bununla birlikte hususi sermaye teşebbüslerinin girişimlerinin teşvik edileceğini ve ayrıca ABD tarafından sağlanan yardımlardan da mümkün olduğu kadar yararlanılacağını belirtmiştir⁶⁷. Böylece tek parti döneminin son hükümet programındaki madenlerin daha yeni tekniklerle donatılacağı, özel sektörün desteklenmesi, yabancı sermaye ve dış yardım gibi hususların önceki üç dönem hükümet programlarıyla büyük ölçüde bir benzerlik taşıdığı söyleyebilir.

1 Kasım 1949’da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü TBMM’de yaptığı konuşmasında maden üretimlerinde makineleşme çalışmalarının süreceğini, Raman’daki petrolün işletmeye geçmesi için ilk hazırlıkların tamamlandığı, bir tasfiye merkezi kuruluncaya kadar petrolün iç piyasada değerlendirileceğini, trenlerde ham petrol yakma denemelerinin olumlu sonuçlar verdiğini belirtmiştir⁶⁸. Bu dönemde Ramandağ bölgesinde tecrübe mahiyetinde üretilen 16.015 ton petrolün, 1.266 tonu demiryollarına satılırken, 4.500 tonu yeni kuyuların açıl-

⁶⁴ “Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1948 Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 39, 1949, s.5-6.

⁶⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 4. Yasama Yılı, 33. Birleşim, Cilt 15, 17.01.1949, s.3.

⁶⁶ **T.C. Ticaret Bakanlığı**, <https://ticaret.gov.tr/kurumsal/tarihce>, Erişim Tarihi: 11.04.2023.

⁶⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 4. Yasama Yılı, 36. Birleşim, Cilt 15, 24.01.1949, s.4.

⁶⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 5. Yasama Yılı, 1. Birleşim, Cilt 21, 01.11.1949, s.5-6.

masında, 1.320 tonu rafineride yakıt olarak ve 7.900 tonu ise yine rafineride petrol türevlerinin elde edilmesinde kullanılmıştır. 1949'da MTA tarafından toplam da 13.201 metre sondaj çalışması gerçekleştirilirken 211 eski ve 136 yeni maden zuhuru da tetkik edilmiştir. 1949'da Ekonomi Bakanlığında özel girişimcilere 499 adet maden arama ruhsatı, 32 adet maden işletme ruhsatı ve 6 adet de maden imtiyazı verilmiştir⁶⁹.

1939'dan sonra devlet işlevlerindeki farklılaşma ve yeni uzmanlık sahalarının ortaya çıkışı madencilikle ilgilenen bakanlığın da değişmesine neden olmuş, 1939'da İktisat Vekâleti tarafından yürütülen işler 1949'dan sonra İktisat ve Ticaret Vekâleti tarafından yürütülmüştür. Son olarak da bu görev 11 Şubat 1950'de kabul edilen 5528 sayılı Kanun ile İşletmeler Bakanlığına verilmiştir. Böylece maden ve sanayi işleri ile iştigal olan Sümerbank, MTA ve Etibank bu bakanlığa bağlanmıştır⁷⁰.

1950 Türkiye genel seçimlerinden (14.05.1950) önce tek parti döneminde madencilik alanını ilgilendiren son gelişmesi olarak verebileceğimiz husus ise Etibank ve MTA'nın bütçeleri ile ilgilidir. Etibank'a yurt kalkınmasında başta gelen işlerden olan taş kömürü, linyit ve enerji üretimlerini arttırabilmesi ve gerekli tesisleri kurabilmesi için her yıl sermayesine mahsuben verilen 3 milyon TL, 30 milyon TL'ye çıkarılmıştır⁷¹.

MTA'nın kuruluşu olan 1935 Haziran ayından itibaren 1947 mali yılı sonuna kadar 32 milyon TL'ye yakın hazine yardımı ve kendi yaptığı işlerden yaklaşık 4,6 milyon TL sarf edilmiş olup, bu meblağların 7,9 milyon TL'si petrol aramalarına, 4,3 milyon TL'si maden aramalarına ve 4,2 milyon TL'si jeolojik araştırmalara harcanmıştır⁷². Sonraki yıllarda bu müesseseye ayrılan bütçe 1948'de 10,3 milyon TL, 1949'da 8,4 milyon TL⁷³ ve 1950'de 10 milyon TL olarak belirlenmiştir⁷⁴.

⁶⁹ "Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1949 Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 40, 1950, s.10-11.

⁷⁰ Ayşegül Saylam, "Atatürk Dönemi 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Yıllarında İktisat Vekâleti (21.01.1928-31.12.1938)", **Yasama Dergisi**, 41, Ocak-Haziran 2020, s.267-268; **T.C. Resmî Gazete**, 16.02.1950, Sayı: 7434, s.17765-17766.

⁷¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 5. Yasama Yılı, 45. Birleşim, Cilt 24, 13.02.1950, s.7.

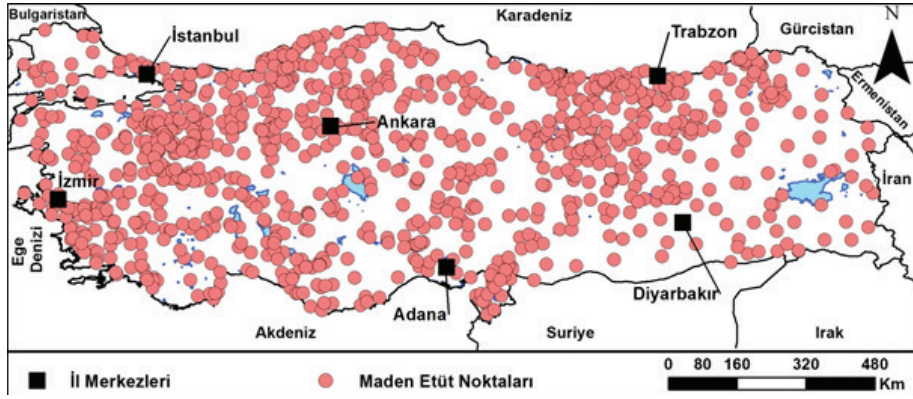
⁷² **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 3. Yasama Yılı, 23. Birleşim, Cilt 8, 26.12.1947, s.439.

⁷³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 4. Yasama Yılı, 48. Birleşim, Cilt 16, 21.02.1949, s.591.

⁷⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 5. Yasama Yılı, 45. Birleşim, Cilt 24, 13.02.1950, s.606.

MTA kuruluşundan itibaren sistematik ve planlı bir şekilde çalışarak farklı maden gruplarının aranmasının yanında jeolojik, paleontolojik, jeomorfolojik, tektonik, jeofiziksel ve teknolojik vb. birçok etütler gerçekleştirilmiş, ayrıca laboratuvarları vasıtasıyla kamunun ve özel sektörün analiz ihtiyaçlarını da giderilmiştir. Eğitim faaliyetleriyle birlikte madencilik alanındaki bilgi birikiminin artırılmasının yanında yaptığı araştırmalar ile ilgili de birçok makale ve raporlar tanzim etmiştir⁷⁵. MTA tarafından Türkiye'nin farklı bölgelerinde incelemesi yapılan ve raporları hazırlanan maden etüt noktaları Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. MTA tarafından incelemesi yapılan ve raporları hazırlanan maden etüt noktaları⁷⁶.

Şekil 1'de gösterilen maden etüt noktalarının içerisinde en çok incelemesi yapılan maden grubunu metalik madenler (Altın, Alüminyum, Antimuan, Arsenik, Bakır, Boksit, Cıva, Çinko, Demir, Gümüş, Kadmiyum, Kalay, Krom, Kobalt, Kurşun, Manganez, Molibden, Nikel, Pirit, Platin, Volfram) oluştururken bunu birincil enerji kaynakları (Asfaltit, Bitümlü Şist, Doğalgaz, Linyit,

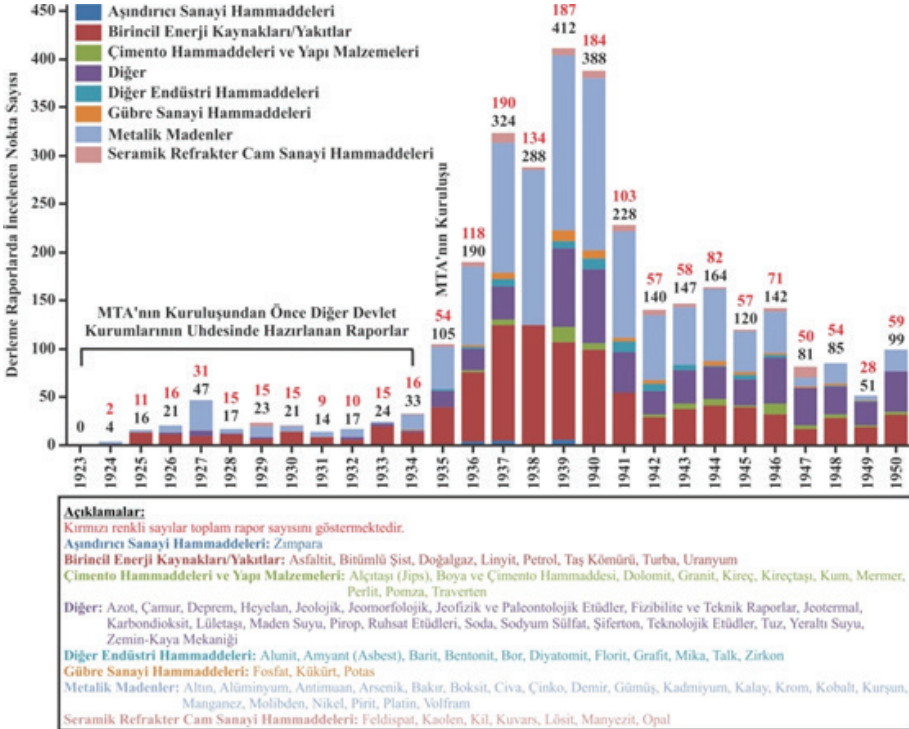
⁷⁵ Bu çalışmalara MTA Kütüphanesi ve web sitesi yardımıyla ulaşılabilmektedir.

⁷⁶ Şekil 1'deki maden etüt noktalarının derlenmesinde ve haritanın hazırlanmasında aşağıdaki kaynaklardan yararlanılmıştır. Alansal incelemeler nokta olarak gösterilmiştir. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporları, <https://www.mta.gov.tr/v3.0/hizmetler/derleme-ara> (1923-1950 Yılları Arası), Erişim Tarihi: 11.04.2023; "Türkiye ve Krom", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 3, 1936, s.32-36; A.g.m., MTA, 1939, s.34-41; A.g.m., MTA, 1940a, s.488-512; "M.T.A. Enstitüsü Altıncı Çalışma Yılıının Teknik Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 25, 1941b, s.465-471; A.g.m., MTA, 1943a, s.185-191; A.g.m., MTA, 1944, s.173-179; A.g.m., MTA, 1945c, s.288-301; "Türkiye Yer Altı Kaynakları (İllere Göre)", Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Yer Bilimleri ve Kültür Serisi-5, Ankara 2009.

Petrol, Taş Kömürü, Turba, Uranyum) izlemiştir. Farklı maden gruplarına ait MTA raporlarında incelenen nokta sayıları Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2. Farklı maden gruplarına ait MTA raporlarında incelenen nokta sayıları⁷⁷.

1924 ile MTA'nın kuruluşundan önceki dönem arasında devlet kurumları uhdesinde hazırlanan 155 raporda 237 nokta incelenmiştir. Buna karşın 1935-1939 arasındaki dönemde 683 raporda 1319 nokta incelenmiştir. Böylece MTA'nın kuruluşundan önce yıllık ortalama 21,5 nokta incelenirken bu oran 12 kattan fazla artarak 1935-1939 arasındaki dönemde 263,8 olmuştur. 1940-1945 arasında savaş yıllarına denk gelen dönemde ise yıllık ortalama 197,8 nokta incelenirken savaş sonrasından dönem sonuna doğru olan dönemde yıllık ortalama 91,6 nokta incelenmiştir.

MTA tarafından 1939-1950 arasındaki dönemde hazırlanan raporlarda özellikle metalik madenler (%39,6) ve birincil enerji kaynaklarına (yakıtlar;

⁷⁷ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporları, <https://www.mta.gov.tr/v3.0/hizmetler/derleme-ara> (1923-1950 Yılları Arası), Erişim Tarihi: 11.04.2023.

%25,6) yönelik araştırmalara oldukça önem verilmiştir. Kuruluşundan itibaren kaynak ve eleman eksikliği, bilgiye ulaşma durumu, saha çalışmalarında ulaşım vb. birçok olumsuzluklara rağmen MTA'nın büyük bir iş başardığını söylemek ve hakkını teslim etmek yerinde olacaktır.

Tek parti döneminin savaş sonrasındaki sürecini şu şekilde özetlemek yerinde olacaktır. İkinci Dünya Savaşının getirdiği ekonomik problemlerden çıkış yollarını arayan dönem hükümetleri önceki dönemlerden farklı olarak dış yardımlar yoluna başvurmuştur. Nitekim 1947-1950 arasında ABD'den Türkiye'ye bağış ve kredi olmak üzere toplam da 824 milyon TL parasal yardım yapılmıřtır⁷⁸. Bu yardımlardan madenciliği ilgilendirmesi açasından Etibank'a 1948-1949 döneminde 18 milyon 852 bin dolar olarak aktarılan tutar, 1950'de 23 milyon 481 bin doları bulmuřtur⁷⁹. Bir yandan içteki ekonomik problemler, diğer taraftan ABD'nin uyguladığı Marshall Planı'nın sonucunda önceki dönemlerde uygulanan yurt içi kaynaklara dayalı kalkınma stratejisinin yerini dış kaynaklara bağlı bir kalkınma stratejisi almıř⁸⁰, madencilikte yerli ve yabancı girişimcileri teşvik edici politikalar uygulanmıştır.

IV. 1939-1950 Arasındaki Dönem Madenciliğine Ait Veriler

Bu bölümde 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de işletilen 20 farklı maden grubuna (amyant, antimuan, bakır, borasit, cıva, çimento, çinko, demir, kil, krom, kurşun, kükürt, linyit, lüle taşı, maden suyu, manganez, manyezit, taş kömürü, tuz, zımpara) ait madencilik verileri sunulmuřtur⁸¹.

⁷⁸ Mustafa Albayrak, "Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın Hazırladığı İlk Raporun (1951) Demokrat Parti Hükümetlerinin Politikalarına Etkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 20, S 58, Ankara 2004, s. 132.

⁷⁹ Yurtoğlu, a.g.e., s. 66.

⁸⁰ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.55.

⁸¹ Maden üretim verilerinin hazırlanmasında aşağıdaki kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu kaynaklar, tablolarda farklı renkler ile temsil edilmektedir. "Umumi Maden Durumu: Madenciliğimizin 17 Yıllık Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 21, 1940b, s.451-469; A.g.m., MTA, 1941a, s.423-442; "Umumi Maden Durumu: Madenciliğimizin 20 Yıllık Bilançosu ve 1943 Yılı'nın İlk 6 Ayındaki Durumu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 30, 1943b, s.171-184; A.g.m., MTA, 1945b, s.246-286; "Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1945 Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 35, 1946a, s.5-15; A.g.m., MTA, 1947, s.5-15; A.g.m., MTA, 1948, s.5-14; A.g.m., MTA, 1950, s.5-11; "Maden Durumumuz: Türkiye Madenciliği'nin 1950 Yılı Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 41, 1951, s.5-16; "1951 Yılında Türkiye'de Madencilik Faaliyeti", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 42-43, 1952a, s.8-25; "Maden Durumumuz: Türkiye Madenciliği'nin 1951 Yılı Bilançosu", **Maden Tetkik ve**

Tablo 1’de 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de amyant madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 1. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Amyant Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Amyant (ton)	4	668	88	98	146	293	133
			88	88	146	293	133
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Amyant (ton)	234	138	55	245	203	250	245
	234	138	55	245	203	250	245

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1945b; MTA, 1947; MTA, 1950; MTA, 1951; MTA, 1953. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Amyant (asbest) madenciliğinde 1939-1950 arasında 55-293 ton arasında değişen miktarlarda üretim yapılmıştır. 1939-1950 arasında genel olarak üretimin artarak devam ettiği bir önceki döneme (1923-1938) kıyasla belirgin bir amyant üretim istikrarı yakalanamamıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın sebep olduğu ihracat güçlükleri nedeniyle amyant üretimi 1938’e nazaran (668 ton) 1939 ve 1940’ta oldukça azalmıştır. Savaşın son yılına kadar inişli-çıkışlı eğilim sergileyen amyant üretiminde, 1945’teki üretimin ancak dörtte birinin satışı yapılabilmiş olup böylece 1946’da üretim 55 tona düşmüştür. 1947’den dönem sonuna kadar da en yüksek 250 ton üretim yapılmıştır. 1945-1950 arasında amyant FOB satış bedeli toplamı yaklaşık 115 bin TL olarak gerçekleşmiştir⁸².

Tablo 2’de 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de antimuan madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Arama Dergisi, MTA, 42-43, 1952b, s.5-7; “Türkiye Madencilik Faaliyeti”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 44-45, 1953, s.1-11; Tamzok, a.g.m., 2008, s.194; Gülçer Üge, **Türkiye Ekonomisi ve Bütçe Analizi (1923-1950)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.40-41; Yurtoğlu, a.g.e., s.115-157; Terzi, a.g.m., s.150-162.

⁸² Yurtoğlu, a.g.e., s.136-137.

Tablo 2. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Antimuan Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Antimuan (ton)	6	2.104	1.250 1.280 1.258	576 309 309	193 120 193	99 1.449 1.449	20 20 20
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Antimuan (ton)	141 141 141	86 87 86	159 78 159	273 273 273	1.310 1.316 1.316	1.156 1.156 1.156	3.220 8.220 3.220

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1940a; MTA, 1941; MTA, 1943a; MTA, 1945b; MTA, 1947; MTA, 1950; MTA, 1951; MTA, 1953; Üge, 2010. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Antimuan madenciliğinde 1939-1949 arasında 20 ile 1.449 ton arasında değişen miktarlarda üretim yapılırken, 1950’de Cumhuriyet devrindeki en yüksek üretim miktarı olan 3.220 ton seviyesine ulaşılmıştır. Bu miktarın 1.458 tonu ihraç edilmiştir⁸³. Bir önceki dönemde (1923-1938) olduğu gibi 1939-1945 arasındaki dönemde de belirgin bir üretim istikrarı yakalanamamıştır. Bunun aksine savaşın bitiminden dönem sonuna kadar muntazam bir üretim artış istikrarı sağlanmıştır. Bu yıllar arasında antimuan FOB satış bedeli toplamı yaklaşık 2,6 milyon TL seviyesinde gerçekleşmiştir⁸⁴.

Tablo 3’te 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de bakır madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 3. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Bakır Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Bakır (ton)	13	2.488	5.918 5.917 6.736	8.764 8.531 8.757	10.509 10.510 10.507	8.258 8.250 8.257	9.730 9.730 9.730
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Bakır (ton)	11.050 11.050 11.050	9.858 9.848 9.858	10.050 10.050 10.050	10.080 10.080 10.080	10.970 10.979 10.979	11.283 11.283 11.283	11.700 11.700 11.700

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1941; MTA, 1943a; MTA, 1945b; MTA, 1950; MTA, 1952a; MTA, 1952b; MTA, 1953; Üge, 2010. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

⁸³ A.g.m., MTA, 1951, s.16.

⁸⁴ Yurtoğlu, a.g.e., s.127.

Bakır madenciliğinde, 1936-1937'den sonra Ergani ve Kuarshan madenlerinin devreye girmesiyle 1937 ve 1938'de sırasıyla 653 ve 2.488 ton bakır üretimi gerçekleştirilmiştir⁸⁵. 1939'da ise 6.736 ton seviyesinde gerçekleşen bakır üretimi, İkinci Dünya Savaşı yıllarında inişli-çıkışlı bir eğilim gösterse de bu rakamın altına hiç düşmemiştir. Savaş sonrasında 1950 sonuna kadar ise düşüğe olsa kademeli bir artış ile temsil edilen bakır üretimi, 10 bin ton seviyesinin altına düşmemiştir. 1939-1945 arasında üretilen bakırın tamamı Etibank tarafından gerçekleştirilmiştir⁸⁶. Üretilen bakırın büyük bir çoğunluğu ihraç edilmiştir. Tablo 4'te 1941-1950 yılları arasındaki dönemde Etibank tarafından gerçekleştirilen bakır ihracat verileri sunulmuştur.

Tablo 4. 1941-1950 Arasındaki Dönemde Etibank'ın Bakır İhracatı⁸⁷.

Yıl	1941	1942	1943	1944	1945
Miktar (Ton)	1.253	5.288	11.864	3.228	378
Değer (TL)	833.775	4.786.537	15.128.437	4.141.160	358.780
Yıl	1946	1947	1948	1949	1950
Miktar (Ton)	20.463	6.974	1.244	7.230	6.316
Değer (TL)	16.933.601	8.205.374	1.716.183	8.424.681	8.588.004

1939'dan 1949'a kadar geçen sürede 107.277 ton toplam bakır üretimi gerçekleşirken bu miktarın yaklaşık %68,5'una karşılık gelen 73.442 tonu ihraç edilmiştir⁸⁸. Savaşın getirdiği olumsuzluklara rağmen 1940'ın ilk 8 ayında 2 milyon TL'ye yakın⁸⁹, 1941-1945 arasında yaklaşık 22 bin ton bakır satılarak 25,2 milyon TL'den fazla ihracat geliri elde edilmiştir. Bu dönemde yıllık olarak ortalama 4.402 ton bakır ile 5 milyon TL üzerinde gelir elde edilmiştir. Savaş sonrasındaki dönemde ise yıllık olarak ortalama 8.445 ton bakır ile 44 milyon TL'ye yakın bir gelir elde edilmiştir. 1946-1950 arasındaki dönemde 1941-1945 arasındaki döneme kıyasla yıllık ortalama iki kat daha fazla bakır ihraç edilirken 8 kat daha fazla gelir elde edilmiştir. 1950'de 11.700 ton ile o tarihe kadarki en yüksek bakır üretiminden yaklaşık 8,6 milyon TL değerindeki 6.316 ton bakırın 3.000 tonu ABD, 1.001 tonu Polonya, 865 tonu Çekos-

⁸⁵ Terzi, a.g.m., s.151-152.

⁸⁶ "Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğine Genel Bakış", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 36, 1946b, s.194.

⁸⁷ A.g.m., MTA, 1954-1955, s.126.

⁸⁸ A.g.m., MTA, 1950, s.9.

⁸⁹ A.g.m., MTA, 1940b, s.467-468.

lavakya, 750 tonu Macaristan, 400 tonu İsviçre ve 300 tonu Fransa'ya ihraç edilmiştir⁹⁰.

Tablo 5'te 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de borasit madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 5. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Borasit Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Borasit (ton)	4.664	17.881	15.170 14.699 15.170	5.018 5.380 5.380	5.035 2.266 2.190	-	-
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Borasit (ton)	-	5.034 5.034 5.034	2.210 2.210 2.210	3.608 3.608 3.608	5.314 5.314	7.082 7.082	9.764 9.764

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; Yurtoğlu, 2019; MTA, 1941; MTA, 1943a; MTA, 1945b; MTA, 1946a; MTA, 1947; MTA, 1948; MTA, 1950; MTA, 1951. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

1923-1938 arasında yaklaşık 4 bin ile 18 bin ton arasında düzensiz bir şekilde gerçekleşen borasit üretiminde, 1939-1950 arasındaki dönem içerisinde de istikrar sağlanamamıştır. 1939-1949 arasında borasit üretimi 2.210-15.170 ton arasında gerçekleşirken 1950'de 9.764 ton olmuştur. 1941 yılı sonunda mevcut borasit stokunun yükselmesi ve savaş nedeniyle yabancı ülkelere yapılan borasit ihracatının güçleşmesi üzerine Balıkesir-Susurluk-Sultançayırı madeni geçici olarak tatil edilmiştir. Bu madenden 1943'ün ilk yarısına kadar yaklaşık olarak toplam da 165 bin ton borasit üretimi yapılmıştır⁹¹. Savaş nedeniyle 1942, 1943 ve 1944 yıllarında üretim yapılamayan borasit madenciliğinde, 1945'ten 1950'ye kadar 33.012 ton üretim yapılmıştır. 1945-1950 arasında borasit FOB satış bedeli toplamı yaklaşık 4,5 milyon TL seviyesinde gerçekleşmiştir⁹². 1950'de borasit ihracatı 10.149 ton olmuştur⁹³.

Tablo 6'da 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de cıva madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

⁹⁰ A.g.m., MTA, 1951, s.13; "Türkiye Madencilik Faaliyeti", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 46-47, 1954-1955, s.126.

⁹¹ A.g.m., MTA, 1943b, s.182-183.

⁹² Yurtoğlu, a.g.e., s.146.

⁹³ A.g.m., MTA, 1951, s.16.

Tablo 6. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Cıva Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Cıva (şişe)	6	823	395 359 359	481 493 493	354 237 354	271 176 271	186 186
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Cıva (şişe)	97 97	158 158 158	-	98 98 98	27	-	-

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; Yurtoğlu, 2019; MTA, 1940a; MTA, 1941; MTA, 1943a; MTA, 1946a; MTA, 1947; MTA, 1948. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Cıva madenciliğinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında olduğu gibi 1939-1950 arasındaki dönemde de istikrar sağlanamamış, 27 ile 493 şişe arasında değişen miktarlarda üretim yapılmıştır. 1923'ten sonra ilk yirmi yıl içerisinde toplam 5.349 şişe cıva, iç ve dış pazarlara satılmıştır⁹⁴. Savaş sonrasında üretim kesintili olarak sürmüş ve 3 yıl üretim yapılamamıştır. 1945-1948 arasında yaklaşık FOB satış bedeli toplamı 127 bin TL olan cıva satışı gerçekleşmiştir⁹⁵.

Tablo 7'de 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de çimentoaya ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 7. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Çimento Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Çimento (ton)	6.847	267.568	274.742 274.742 274.241	267.058 267.058 267.058	272.921 272.919	210.853 210.853	151.471
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Çimento (ton)	285.348	-	-	-	-	375.000	309.456

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1940a; MTA, 1941; MTA, 1943a; MTA, 1945b; MTA, 1950; MTA, 1951. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ithalatın büyük bir bölümünü oluşturan çimento da üretim, yeni fabrikaların kurulmasıyla düzenli olarak artarak 1938'de 267.568 ton olarak gerçekleşmiştir⁹⁶. 1939'da artarak 274.742 tona ulaşan

⁹⁴ A.g.m., MTA, 1945b, s.273.

⁹⁵ Yurtoğlu, a.g.e., s.130.

⁹⁶ Terzi, a.g.m., s.154-155.

üretim, savaş sırasında düzensiz şekilde yapılmıştır. 1945'te Sümerbank Çimento Fabrikalarının (Sivas, Zeytinburnu ve Ankara) üretimi toplam da yaklaşık 192,5 bin ton olarak gerçekleşirken bu miktarın yaklaşık 172 bin tonu satılmıştır. Aynı yıl İstanbul-Kartal'da özel sermaye tarafından işletilen fabrikada ise 97.720 ton çimento üretimi yapılmış, 99.482 ton satış olmuştur⁹⁷. Dönem sonuna doğru toplam üretim 1949'da 375.000 ton ve 1950'de 309.456 ton olmuştur.

Tablo 8'de 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de çinko madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 8. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Çinko Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Çinko (ton)	1.477	18.243	13.610 13.616	-	-	-	-
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Çinko (ton)	-	-	-	-	-	-	-

Kaynaklar: Tanzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1945b. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

1923-1938 arasındaki dönemde çinko üretimi, 1.477 ile 18.243 ton arasında değişen miktarlarda dalgalı bir eğilim izlemiştir. 1939'da 13.616 ton üretim seviyesine çıkmıştır. 1923-1940 arasında toplam 132.855 ton çinko cevheri ile bunun yanında 98.911 ton çinkolu kurşun cevheri üretilmiştir. Savaş yıllarındaki ihracat güçlükleri yüzünden çinko madenlerinde özel girişimciler tarafından üretim yapılamamıştır⁹⁸.

Tablo 9'da 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de demir madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

⁹⁷ A.g.m., MTA, 1946a, s.14-15.

⁹⁸ A.g.m., MTA, 1943b, s.182-183; A.g.m., MTA, 1945b, s.271; Terzi, a.g.m., s.156.

Tablo 9. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Demir Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
	76.512		239.040	130.340	59.184	19.044	90.432
Demir (ton)			232.076	130.337	60.734	19.044	91.751
			232.075	130.337	60.754	19.044	91.751
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Demir (ton)	90.432	124.780	112.210	145.590	185.430	209.648	220.847
	90.450	125.708	112.210	145.820	185.434	209.648	231.827
	90.430	125.708	112.210	145.820	185.434	209.384	233.591

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1940a; MTA, 1941; MTA, 1945b; MTA, 1950; MTA, 1951; MTA, 1952a; Üge, 2010. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Cumhuriyet döneminde demir üretimi, Sivas-Divriği'nde 1938'de başlamıştır⁹⁹. 1938'de 76.512 ton olan demir üretimi 1939'da 239.040 tona ulaşmış, savaşın başlamasıyla düşüşe geçmiştir. Savaş sırasında yaşanan üretim düşüşünde, Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın ihtiyaç duyduğu demir miktarına göre üretim ayarlamasının yapılmasının da etkisi olmuştur¹⁰⁰. Savaş yıllarında ülkedeki Etibank'ın demir üretimindeki payı %100 olarak gerçekleşmiştir¹⁰¹. 1946'dan 1950'ye kadar olan dönemde demir üretimi istikrarlı bir şekilde artış sergilemiş, 1950'de 231.827 ton seviyesine erişmiştir. Divriği demir madeninden 1939 ile 1949 arasında toplamda 1.403.211 ton demir üretimi yapılmıştır¹⁰². 1950'nin Ekim ayında demir üretimine başlayan hususi işletmeler 3 aylık dönemde toplamda 1.500 tonluk üretim gerçekleştirmiştir¹⁰³.

Tablo 10'da 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de kil madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

⁹⁹ A.g.m., MTA, 1945b, s.262.

¹⁰⁰ Demir, a.g.e., s.117.

¹⁰¹ A.g.m., MTA, 1946b, s.194.

¹⁰² A.g.m., MTA, 1950, s.9.

¹⁰³ A.g.m., MTA, 1951, s.15.

Tablo 10. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Kil Madencilğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Kil (ton)	745	8.583	7.221	6.896	8.212	7.747	7.500
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Kil (ton)	-	-	-	-	-	-	-

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1945b. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Kil madencilğinde 1923-1938 arasındaki dönemde 745 ile 8.583 ton arasında değişen miktarlarda yapılan üretim 1939-1943 arasındaki dönemde 6.896 ile 8.212 ton arasında gerçekleşmiştir. 1923-1938 arasında toplamda 89.095 ton kil üretimi yapılmış, yıllık ortalaması 5.568 ton olmuştur. 1939-1943 arasındaki beş yılda ise toplamda 37.576 tonluk bir üretim yapılmış, yıllık ortalaması bir önceki döneme göre artarak 7.515 ton olarak gerçekleşmiştir¹⁰⁴.

Tablo 11’de 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de krom madencilğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 11. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Krom Madencilğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Krom (ton)	3.400	213.830	183.530	169.820	135.714	116.340	154.510
			191.644	182.327	150.129	144.704	146.836
			191.644	169.823	150.303	144.704	160.768
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Krom (ton)	182.100	146.710	103.160	156.600	285.720	451.566	422.800
	184.573	146.997	109.302	102.805	285.353	451.566	472.792
	184.573	148.069	103.059	156.603	285.723	451.566	422.792

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1940a; MTA, 1941; MTA, 1943a; MTA, 1945b; MTA, 1951; MTA, 1952a; MTA, 1952b; MTA, 1953; Üge, 2010. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Cumhuriyet’in ilk on beş yıllık döneminde toplam 1 milyon tondan fazla krom üretimi gerçekleştirilmiş ve bunların ihracı yoluyla ülkeye önemli miktarlarda döviz girdisi sağlanmıştır¹⁰⁵. 1938’de 213.830 ton olan krom üretimi, savaş yıllarında ihracatın güçleşmesiyle önemli derecede düşüş yaşayarak 1942’de

¹⁰⁴ A.g.m., MTA, 1945b, s.281; Terzi, a.g.m., s.163; Yurtoğlu, a.g.e., s.148.

¹⁰⁵ A.g.m., MTA, 1945b, s.266-267; Terzi, a.g.m., s.157.

116 bin ton seviyesinde gerçekleşmiş, savaşın bitişine kadar da düzensiz olarak devam etmiştir. 1946'dan sonra muntazam bir şekilde artarak dönem sonunda 1950'de 400 bin tonu aşmıştır. Ülkede toplam üretilen krom içerisinde Etibank'ın payı 1939-40'ta %54 iken 1941-1944 arasında %40-52 arasında gerçekleşmiş, 1945'te tekrar artarak %57 seviyesine ulaşmıştır¹⁰⁶. Bu dönemde krom, ülkenin ihtiyaç duyduğu dövizin temini için ihracatın önemli bir kalemini oluşturmuştur. Tablo 12'de 1941-1950 yılları arasındaki dönemde Etibank tarafından gerçekleştirilen krom ihracat verileri sunulmuştur.

Tablo 12. 1941-1950 Arasındaki Dönemde Etibank'ın Krom İhracatı¹⁰⁷.

Yıl	1941	1942	1943	1944	1945
Miktar (Ton)	63.786	57.868	12.301	106.217	40.141
Değer (TL)	2.027.295	2.656.355	994.995	8.005.464	2.863.391
Yıl	1946	1947	1948	1949	1950
Miktar (Ton)	11.901	78.129	135.931	152.226	143.772
Değer (TL)	970.154	7.536.950	16.382.358	19.762.592	17.108.480

Savaşın getirdiği olumsuzluklara rağmen 1940'ın ilk 8 ayında 3 milyon TL'nin üzerinde krom ihracatından gelir elde edilmiştir¹⁰⁸. 1941-1945 arasında savaş yıllarını kapsayan beş yıllık dönemde Etibank, değeri 16,5 milyon TL'nin üzerinde 280.313 ton krom ihracatı gerçekleştirmiştir. Savaş sonrasındaki beş yıllık dönemde ise bu miktarlar sırasıyla yaklaşık 3,7 ve 1,9 kat artış göstererek değeri 61,7 milyon TL'nin üzerinde 521.959 ton krom ihracatı gerçekleştirilmiştir.

Savaş sırasında 1943 ve 1944'te sırasıyla 90 bin ton ve 45 bin ton krom ile bazı maddeler Almanya'ya satılmıştır. 1943'te 41.250 ton krom ABD'ye ihraç edilmiştir¹⁰⁹. 1947'de ise yaklaşık 7,5 milyon TL değerinde 78.129 ton krom cevherinden 34.054 tonu Fransa, 26.820 tonu Amerika, 14.598 tonu Norveç ve kalan 2.657 tonu da İsveç, İtalya ve Avusturya'ya satılmıştır¹¹⁰. 1939'dan 1949'a kadar geçen sürede toplam krom üretimi 2.083.906 tona ulaşırken bu miktarın yaklaşık %84'üne karşılık gelen 1.739.386 tonun ihracatı gerçekleş-

¹⁰⁶ A.g.m., MTA, 1946b, s.194.

¹⁰⁷ A.g.m., MTA, 1954-1955, s.126.

¹⁰⁸ A.g.m., MTA, 1940b, s.467-468.

¹⁰⁹ Demir, a.g.e., s.74-75.

¹¹⁰ A.g.m., MTA, 1948, s.8.

miştir¹¹¹. 1950’de devlet ve özel işletmelerde toplam 422.792 ton krom üretimi yapılırken, bu miktarın 354.595 tonu ihraç edilmiştir¹¹². Bu ihracatın yaklaşık %40’ına denk gelen 17,1 milyon TL değerindeki 143.772 tonu Etibank tarafından yapılmıştır.

Tablo 13’te 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de kurşun madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 13. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Kurşun Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Kurşun (ton)	1.456	16.162	17.906 17.906	595 3.640	-	-	-
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Kurşun (ton)	-	-	150 150	2.128 2.128	8.506 8.506	497 697	110 110

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1945b; MTA, 1950; MTA, 1951; Üge, 2010. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

418

Cumhuriyet’in ilk on beş yıllık döneminde kurşun üretimi 1.456 ile 16.162 ton arasında gerçekleşmiştir. Üretim, 1939’da 18 bin tondan 1940’ta 3 bin ton seviyesine düşmüştür. Savaş yıllarından sonra 1950’ye kadar olan dönemde oldukça dalgalı bir seyir izleyen üretim, 1949-1950’lerde ise 700 tonun altına düşmüştür.

Tablo 14’te 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de kükürt madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

¹¹¹ A.g.m., MTA, 1950, s.8.

¹¹² A.g.m., MTA, 1951, s.11-12.

Tablo 14. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Kükürt Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Kükürt (ton)	12	3.894	2.606 2.601 2.601	3.651 2.396 3.666	2.176 2.176 2.176	2.738 3.100 2.738	2.379 3.379 3.379
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Kükürt (ton)	3.402 3.402 3.331	4.154 3.780 4.154	3.018 2.364,4 3.018	2.662 2.653 2.662	2.597 2.407 2.597	3.043 3.095	6.000 6.001 6.006

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; Yurtoğlu, 2019; MTA, 1940a; MTA, 1941; MTA, 1945b; MTA, 1946a; MTA, 1950; MTA, 1951; MTA, 1952b. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

1928'de hususi girişimciler ile başlayan kükürt üretimi 1935'te Keçiborlu Kükürt İşletmelerinin devletleştirilmesine kadar 12-300 ton arasında iken bu tarihten sonra 1938'e kadar 2.178 ile 3.894 ton arasında gerçekleşmiştir¹¹³. 1939-1949 arasında 2.176-4.154 ton arasında değişen miktarlardaki kükürt üretimi, dönem sonunda 1950'de 6 bin ton seviyesine ulaşmıştır. Savaş yıllarında 1939-1945 arasında yıllık ortalama 3.158 ton kükürt üretimi yapılırken, savaş sonrasında 1946-1950 arasında ise yıllık ortalama 3.475 ton kükürt üretimi gerçekleşmiştir. 1932 ile 1943 arasında kadar toplam da 21.968 ton kükürt iç pazarlara satılmıştır. 1939'da kükürt üretiminin %42'si Etibank tarafından gerçekleştirirken bu oran artarak 1944'te %98 ve 1945'te %91 olarak gerçekleşmiştir¹¹⁴. 1945-1950 arasında FOB satış bedeli toplamı yaklaşık 5,7 milyon TL olan kükürt satışı gerçekleşmiştir¹¹⁵.

Tablo 15'te 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de linyit madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

¹¹³ Terzi, a.g.m., s.157-158.

¹¹⁴ A.g.m., MTA, 1943b, s.182-183; A.g.m., MTA, 1946b, s.194.

¹¹⁵ Yurtoğlu, a.g.e., s.115.

Tablo 15. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Linyit Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Linyit (ton)	253	145.706	159.995 151.257 189.502	229.247 219.575 229.249	301.394 264.191 311.394	390.398 408.872 390.398	624.789 624.789 589.926
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Linyit (ton)	763.703 763.709 698.829	725.220 725.227 725.317	603.532 603.552 603.531	840.007 818.379 840.007	1.010.09 999.047 1.010.093	1.271.936 1.271.936 1.271.936	1.213.368 1.214.452 1.214.452

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; Yurtoğlu, 2019; MTA, 1940a; MTA, 1941; MTA, 1943a; MTA, 1945b; MTA, 1946a; MTA, 1947; MTA, 1948; MTA, 1950; MTA, 1951; MTA, 1952a; MTA, 1952b; MTA, 1953; Üge, 2010. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

1923-1930 arasındaki dönemde dalgalı bir üretim eğilimine sahip linyit madenciliği, 1931'den sonra 1938'e kadar genellikle düzenli olarak artarak devam etmiş ve 145 bin ton seviyesine ulaşmıştır. Bu miktar 1939-1950 arasında ufak dalgalanmalar yaşasa da artarak devam etmiş, 1950'de 1,2 milyon ton seviyesini aşmıştır. 1939-1941 arasında linyit üretiminin %64'ü Etibank tarafından gerçekleştirirken bu oran düzenli olarak artarak 1945'te %81 olarak gerçekleşmiştir¹¹⁶. 1925'ten 1943 yılı ortasına kadar toplam da 2 milyon tona yakın linyit iç piyasaya satılmıştır¹¹⁷. 1939'dan 1949'a kadar geçen sürede linyit üretimi toplamda 6.927.182 tonu bulmuştur. 1950'de ise devlet işletmelerinin linyit üretimi 983.740 ton olup, bu işletmelerin haricinde Devlet Demiryolları tarafından işletilen Çeltik madeni ile hususi eşhasın üretimleri ise 229.628 tonu bulmuştur¹¹⁸. Böylece 1950'de 1939'a göre linyit üretimi yaklaşık 6,5 kat artmıştır. 1945-1950 arasında linyit madenciliğinde FOB satış bedeli toplamı yaklaşık 73 milyon TL seviyesinde gerçekleşmiştir¹¹⁹.

Tablo 16'da 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de lüle taşı madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

¹¹⁶ A.g.m., MTA, 1946b, s.194; Terzi, a.g.m., s.158-159.

¹¹⁷ A.g.m., MTA, 1943b, s.176.

¹¹⁸ A.g.m., MTA, 1950, s.8; A.g.m., MTA, 1951, s.8-10.

¹¹⁹ Yurtoğlu, a.g.e., s.110.

Tablo 16. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Lüle taşı Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Lüle taşı (sandık)	41	1.779	317 335	517 412	238 305	369 331	194 174
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Lüle taşı (sandık)	228 164	817 817	625 625	208 129	387 387	256 236	265 265

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; Yurtoğlu, 2019; MTA, 1940a; MTA, 1941; MTA, 1945b; MTA, 1947; MTA, 1948; MTA, 1950; MTA, 1951; Öge, 2010. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Lüle taşı üretimi, 1923'ten 1938'e kadar 41 ile 1.779 sandık arasında değişirken savaş yıllarında 1939-1945 arasında da inişli-çıkışlı olarak 164 ile 817 sandık arasında gerçekleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar ihracat ürünleri arasında yer alan lüle taşında üretim savaş yıllarında azalmıştır. Savaş sonrasında 1950'ye kadar olan süreçte de benzer şekilde istikrarsız bir üretim gerçekleşmiştir. 1923-1942 arasında iç ve dış pazarlara toplam 10.064 sandık lüle taşı satılmıştır. 1945-1950 arasında lüle taşı FOB satış bedeli toplamı yaklaşık 449 bin TL olarak gerçekleşmiştir¹²⁰.

Tablo 17'de 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de maden suyuna ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 17. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Maden Suyu Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Maden Suyu (litre)	100.209	980.675	855.785 855.785 837.300	1.015.696 1.015.696 1.027.333	937.786 937.786 937.786	1.347.977 1.347.977 1.035.590	686.965 611.394
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Maden Suyu (litre)	714.370 720.701 801.650	860.358 860.958 843.239	1.027.273 704.891	881.566	1.055.733	1.062.201 1.060.982	906.549

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; Yurtoğlu, 2019; MTA, 1940a; MTA, 1941; MTA, 1943a; MTA, 1945b; MTA, 1946a; MTA, 1947; MTA, 1950; MTA, 1951. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

¹²⁰ A.g.m., MTA, 1943b, s.182-183; Terzi, a.g.m., s.159; Yurtoğlu, a.g.e., s.151-154.

Afyon, Kisarna (Trabzon) ve Uludağ (Bursa)'da şişelere doldurularak satışı yapılan maden suyunda üretim, 1928-1938 arasındaki dönemde kesintisiz olarak artış eğiliminde 100 ile 980 bin litre arasında gerçekleşmiştir. Savaş yıllarında ise istikrarsız olarak devam eden üretim 600 bin litre seviyelerine kadar gerilemiştir. Savaş sonrasında da üretimde bir istikrar sağlanamamış ancak 1 milyon ton litre seviyesinin üzerinde önceki dönemlere göre yüksek miktarlarda üretimler yapılmıştır. 1928-1942 arasında iç pazara satılmak üzere toplamda 8.545.683 litre maden suyu çıkarılmıştır¹²¹. 1940'tan 1949'a kadar olan dönemde toplamda 8.939.549 litre maden suyu üretimi gerçekleşmiştir¹²². 1950'de üretim 906.549 litre olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 18'de 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de manganez madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 18. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Manganez Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Manganez (ton)	13	15.600	519 518	560	1.360 1.360	3.313 3.313	834 2.684
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Manganez (ton)	1.865 1.970	5.095 5.095	2.370 1.793	5.833 5.833	8.327 8.327	22.576 22.576	30.978 32.178

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; Yurtoğlu, 2019; MTA, 1943a; MTA, 1945b; MTA, 1947; MTA, 1950; MTA, 1951; Üge, 2010. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Manganez madenciliğinde 1925'ten 1938'e kadar inişli-çıkışlı olarak 13 ile 15.600 ton arasında değişen miktarlarda üretim gerçekleşmiştir¹²³. 1939-1945 arasında da benzer olarak manganez üretimi düzensiz devam etmiş ve en yüksek 5.095 ton olarak gerçekleşmiştir. 1925-1944 arasında toplam 50 bin tona yakın yapılan manganez üretimi iç piyasanın yanında dış piyasalara da satılmıştır. Savaşın bitimiyle 1946'dan itibaren üretim muntazam olarak artış eğiliminde devam etmiş, 1950'de 31 bin ton seviyesine ulaşmış, bu miktarın 18.545 tonu ihraç edilmiştir¹²⁴. 1945-1950 arasında manganez FOB satış bedeli toplamı yaklaşık 3,6 milyon TL olmuştur¹²⁵.

¹²¹ A.g.m., MTA, 1943b, s.184; A.g.m., MTA, 1946b, s.13; Terzi, a.g.m., s.160.

¹²² Yurtoğlu, a.g.e., s.157.

¹²³ Terzi, a.g.m., s.161.

¹²⁴ A.g.m., MTA, 1951, s.16.

¹²⁵ Yurtoğlu, a.g.e., s.135.

Tablo 19'da 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de manyezit madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 19. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Manyezit Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Manyezit (ton)	286	2.247	493 493	845	1.900	115	137
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Manyezit (ton)	797 797	798 908	100 100	890 860	3.620 3.621	6.370 6.370	460 450
Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; Yurtoğlu, 2019; MTA, 1945b; MTA, 1947; MTA, 1948; MTA, 1950; MTA, 1951. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.							

Manyezit üretimi 1929-1938 arasında 286-2.247 ton arasında gerçekleşmiştir. Savaş yıllarında 115-1.900 ton arasında istikrarsız olarak yapılan üretim, 1946'dan dönem sonuna kadar da benzer şekilde devam etmiştir. 1949'da o döneme kadar en yüksek üretim miktarı olan 6.370 ton seviyesine ulaşmıştır. 1942'ye kadar toplamda 14.040 ton manyezit üretimi gerçekleşmiştir¹²⁶. 1945'ten 1950'ye kadar olan dönemde manyezit madenciliğinde FOB satış bedeli toplamı yaklaşık 359 bin TL olarak gerçekleşmiştir¹²⁷.

Tablo 20'de 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de taş kömürü madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 20. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Taş Kömürü Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Taş Kömürü (ton)	597.000	2.589.000	2.696.000 2.696.397 2.696.397	3.019.000 3.019.458 3.019.458	3.019.000 3.019.626 3.019.626	2.509.000 2.509.614 3.508.614	3.165.000 3.165.741 3.165.741
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Taş Kömürü (ton)	3.559.000 3.559.948 3.559.948	3.719.000 3.719.708 3.719.708	3.830.000 3.850.536 3.830.245	3.946.240 3.946.245 3.945.119	4.022.810 4.021.797 4.021.797	4.181.375 4.181.375 4.181.375	4.360.000 4.360.598 4.360.598
Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1940a; MTA, 1941; MTA, 1943a; MTA, 1945b; MTA, 1950; MTA, 1951; MTA, 1952a; MTA, 1952b; MTA, 1953. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.							

¹²⁶ A.g.m., MTA, 1943b, s.182-183.

¹²⁷ Yurtoğlu, a.g.e., s.143.

Taş kömürü madenciliği, 1923'te 597 bin tondan 1938'e düzenli olarak artarak 2,5 milyon ton seviyesine ulaşmıştır. Taş kömürü üretiminde Etibank'ın payı 1939'da %29, 1940'ta %34 iken devletleştirme çalışmaları ile 1941'den sonra %100 seviyesine çıkmıştır¹²⁸. Üretimde Cumhuriyet'in ilk yıllarında sağlanan düzenli artış savaş yıllarında da (1942 hariç) sürmüştür. Bu artış devam ederek dönem sonunda 1950'de 4,3 milyon ton seviyesine ulaşmıştır. Böylece 1950'de ulaşılan üretim miktarı 1945'e göre yaklaşık %17, 1939'a göre ise %62 oranında arttırılmıştır. 1923 ile 1938 arasındaki dönemde toplam 26.198.172 ton taş kömürü üretimi gerçekleştirilirken 1939 ile 1949 arasındaki dönemde ise toplam 38.689.445 ton üretim gerçekleştirilmiştir¹²⁹. Üretilen taş kömürünün bir kısmı ihraç edilmiştir. Tablo 21'de 1941-1950 yılları arasındaki dönemde Etibank tarafından gerçekleştirilen taş kömürü ihracat verileri sunulmuştur.

Tablo 21. 1941-1950 Arasındaki Dönemde Etibank'ın Taş Kömürü İhracatı¹³⁰.

Yıl	1941	1942	1943	1944	1945
Miktar (Ton)	12.048	2.761	3.499	3.827	8.591
Değer (TL)	97.986	39.700	73.200	80.300	188.800
Yıl	1946	1947	1948	1949	1950
Miktar (Ton)	198.904	92.732	7.086	5.386	5.370
Değer (TL)	8.072.612	5.671.517	486.011	382.252	247.262

Taş kömürü ihracatı 1936'da 546.000 ton iken giderek azalmış ve savaş yıllarında önemsiz bir düzeyde seyretmiştir¹³¹. 1941-1945 arasında taş kömüründen toplam 30.726 ton ile 480 bin TL'ye yakın ihracat geliri elde edilirken, bu miktar ve tutar 1946 ve 1947'de yükselerek toplam da 291.636 ton ile yaklaşık 13,7 milyon TL seviyesine ulaşmıştır. Ancak sonraki yıllarda tekrar düşerek 1950'de 5 bin ton ile yaklaşık 250 bin TL olmuştur. 1941-1945 arasındaki dönemde yıllık ortalama 6.145 ton taş kömürü ihraç edilirken 1946-1950 arasındaki dönemde yıllık ortalama 61.896 ton ihraç edilmiştir.

Tablo 22'de 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de tuz madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

¹²⁸ Ag.m., MTA, 1946b, s.194.

¹²⁹ A.g.m., MTA, 1950, s.6.

¹³⁰ A.g.m., MTA, 1954-1955, s.126.

¹³¹ Tamzok, a.g.m., 2008, s.195.

Tablo 22. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Tuz Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Tuz (ton)	94.261	169.992	177.984	181.244	202.872	206.352	212.388
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Tuz (ton)	200.136	204.163	602.304	262.945	266.160	316.344	-

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; MTA, 1945b; MTA, 1947; MTA, 1950. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Cumhuriyet döneminde Tekel İdaresi tarafından işletilen tuz madenlerinde üretim 1925'te yaklaşık 94 bin ton iken artarak 1938'de 170 bin ton seviyesine erişmiştir¹³². Bu üretim 1939'dan itibaren de büyük çoğunlukla düzenli olarak artarak 1949'da 316 bin ton seviyesine ulaşmıştır. 1939-1945 arasındaki dönemde yıllık ortalama 197.877 ton olan tuz üretimi, 1946-1949 arasındaki dönemde artarak 361.938 ton olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 23'te 1939 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de zımpara madenciliğine ait üretim değerleri verilmektedir.

Tablo 23. 1939 ile 1950 Arasındaki Dönemde Zımpara Madenciliğine Ait Üretim Değerleri.

Yıllar	1923-1938		1939	1940	1941	1942	1943
	En Düşük	En Yüksek					
Zımpara (ton)	3.267	12.983	9.978	8.556	5.142	9.259	7.811
			9.528	8.761	6.042	10.319	2.712
			9.978	8.761	850	10.319	7.811
Yıllar	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Zımpara (ton)	100	2.106	8.451	11.830	7.861	8.912	1.421
	100	2.168	8.451	11.831	7.861	8.912	1.421
	100	2.106	8.451	12.594	7.861	8.912	1.421

Kaynaklar: Tamzok, 2008; Terzi, 2021; Yurtoğlu, 2019; MTA, 1941; MTA, 1943a; MTA, 1945b; MTA, 1947; MTA, 1948; MTA, 1950; MTA, 1951; Üge, 2010. Detaylar için ⁸¹ numaralı dipnota bakınız.

Zımpara üretimi inişli-çıkışlı olarak 1923-1934 arasında 3 ile 11 bin ton seviyesinde iken 1935-1938 arasında 12 bin ton seviyesinde gerçekleşmiştir¹³³. Üretim 1939'dan sonra düşüşe geçmiş ve düzenli bir şekilde yapılamamıştır. 1944'te 100 ton seviyesine kadar düşmüştür. Savaş sonrasında 1949'a kadar yüksek değerlerde seyreden üretim 7.861 tonun altına düşmemiştir. Ancak dö-

¹³² A.g.m., MTA, 1945b, s.280.

¹³³ Terzi, a.g.m., s.162.

nem sonunda tekrar düşerek 1950’de 1.421 ton olmuştur. 1945-1950 arasındaki dönemde zımpara madenciliğinde FOB satış bedeli toplamı yaklaşık 2,4 milyon TL olarak gerçekleşmiştir¹³⁴.

Çalışma konusunu oluşturan dönemdeki üretim ve ihracatı toplu olarak değerlendirecek olursak; 1946’da farklı maden gruplarından FOB satış değeri yaklaşık 99 milyon TL olan 5 milyon tonun üzerinde maden üretimi gerçekleşirken 1947’de önceki yıla göre artarak FOB satış değeri yaklaşık 118 milyon TL olan 6,3 milyon tonun üzerinde maden üretimi gerçekleşmiştir¹³⁵. Cumhuriyet döneminde toplam ihraç edilen ürünlerin içerisinde madencilik ürünlerinin oranı, 1923’te %5,1, 1939’da %7 ve 1950’de 15 milyon dolar ile %5,6 olarak gerçekleşmiştir¹³⁶.

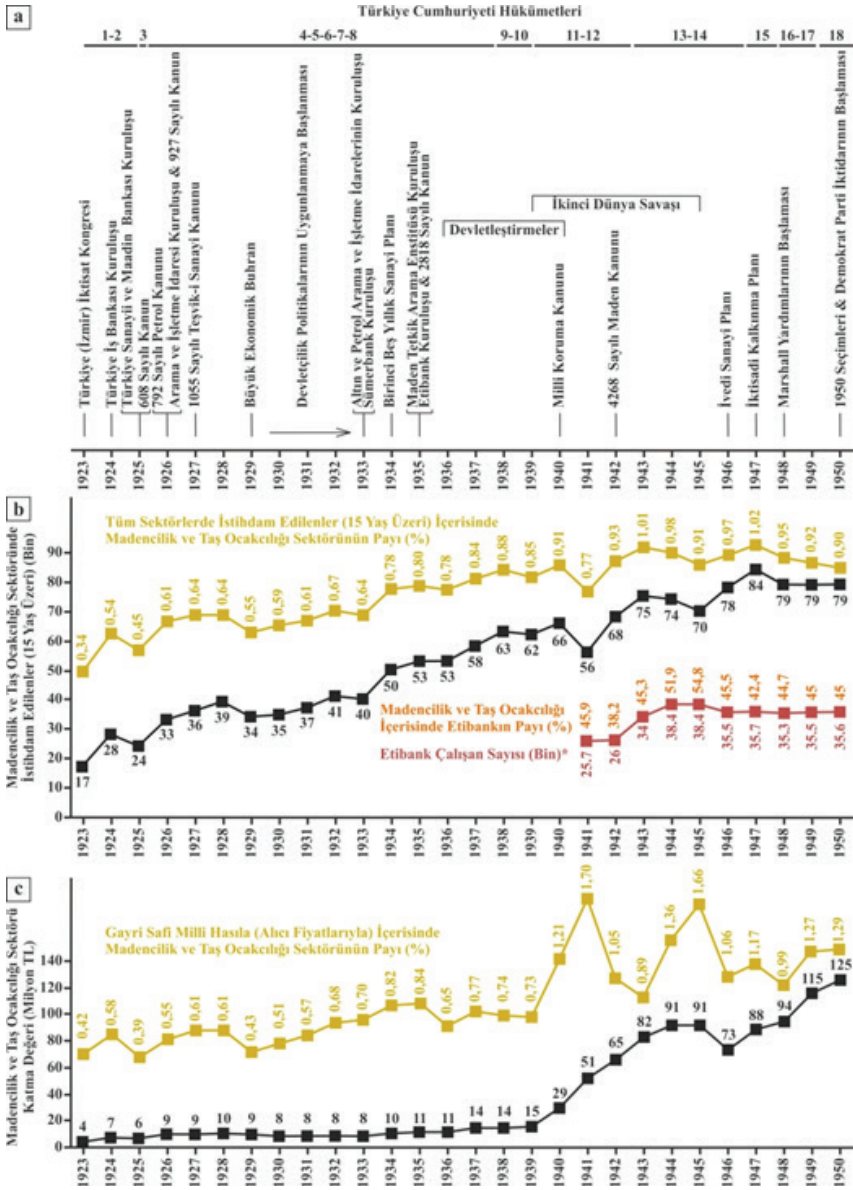
Son olarak Şekil 3’te Cumhuriyet’in kuruluşundan 1950’lere kadar geçen dönemde madencilik sektörünü doğrudan ve/veya dolaylı olarak ilgilendiren olaylar, madencilik sektöründe çalışan sayısı ve gayrisafı millî hasıla içerisinde sektörün payı şematik olarak sunulmuştur.

¹³⁴ Yurtoğlu, a.g.e., s.140.

¹³⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8. Dönem, 4. Yasama Yılı, 48. Birleşim, Cilt 16, 21.02.1949, s.128-129.

¹³⁶ Ercan Dülgeroğlu, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’nin Sanayileşmesi”, **Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi**, IV, 2, 1983, s.100; **T.C. Kalkınma Bakanlığı**, “Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2014)”, Temmuz 2015, s.97.

Şekil 3. 1923-1950 arasındaki dönemde; **a)** madenciliği ilgilendiren önemli gelişmelerin şematik gösterimi, **b)** madencilik ve taş ocaklığı sektöründe istihdam edilen kişi sayısı (15 yaş üzeri; Bin düzeyinde) ve bunun tüm sektörlerdeki oranı (%), **c)** madencilik ve taş ocaklığı sektörü katma değeri (Milyon TL) ve bunun gayrisafi millî hasıla (alıcı fiyatlarıyla) içerisindeki payı (%)¹³⁷.

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950'lere kadar geçen dönemde madencilik doğrudan ve/veya dolaylı olarak ilgilendiren kanunlar, planlar, kurum ve kuruluşların tesisi gibi birçok önemli olay gerçekleşmiştir (Şekil 3a). Tüm bu olaylar doğrudan veya dolaylı olarak madencilikteki üretim, ihracat, istihdam ve katma değer gibi unsurları etkilemiştir (Şekil 3b ve 3c). 1923-1938 arasındaki dönemde madencilik ve taş ocakçılığı sektöründe istihdam edilen (15 yaş üzeri) kişi sayısı genel olarak artış eğiliminde 17 bin'den 63 bin kişi'ye ulaşmış, tüm sektörler içerisindeki oranı ise 1938'de % 0,88 olarak gerçekleşmiştir. 1938'e göre 1939'da istihdam edilen kişi sayısında bir azalış gözlenirse de Millî Korunma Kanunu'nun etkisiyle 66 bin kişi ile tüm sektörler içerisindeki oranı % 0,91'e ulaşmıştır. Bu oran sonraki yıllarda inişli-çıkışlı olarak % 0,77 ile % 1,02 arasında gerçekleşmiştir. Sektörde 1923'ten 1938'e kadar yıllık ortalama 40 bin kişi istihdam edilirken 1939'dan 1950'ye kadar olan dönemde yıllık ortalama 72,5 bin kişi istihdam edilmiştir. 1941'de Etibank'ın işçi sayısının madencilik ve taş ocakçılığı sektöründe istihdam edilen kişiler içerisindeki payı % 45,9 iken sonraki yıllarda bu oran % 38,2 ile % 54,8 arasında değişmiş ve 1950'de % 45 seviyesinde olmuştur.

Gayrisafî millî hasıla (GSMH) içerisinde madencilik ve taş ocakçılığı sektörünün payı 1923-1938 arasında 4 ile 14 milyon TL arasında değişen miktarlarda % 0,39-0,84 arasında ve ortalama % 0,62 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran artış göstererek 1939-1950'yi kapsayan dönemde 15 ile 125 milyon TL arasında değişen miktarlarda % 0,73-1,70 arasında ve ortalama % 1,2 olmuştur. Madencilik ve taş ocakçılığı sektörünün GSMH içerisindeki oranı 1939'dan 1941'e doğru artmış (% 0,73'ten % 1,7'ye), savaşın etkilerinin arttığı ve sektörü üretim ve ihracat açısından zorladığı 1942 ve 1943 yıllarında ise düşerek sırasıyla % 1,05 ve % 0,89 olarak gerçekleşmiştir. Savaşın son yıllarında 1944 (% 1,36) ve 1945'te (% 1,66) artışa geçse de, sonraki yıllarda azalmış ve dönem sonunda 1950'de 125 milyon TL ile % 1,29 olmuştur¹³⁷.

¹³⁷ Şekil 3'teki veriler şu kaynaklardan derlenmiştir: Demir, a.g.e., s. 103-117 ve 137; Terzi, a.g.m., s.127-149; A.g.m., MTA, 1954-1955, s.117-125; "Mining Activities in Turkey During 1959", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 54, 1960, s.72-78; "Mining Activities in Turkey During 1960", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 56, 1961, s.99-103; "Mining Activities in Turkey", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 61, 1963, s.60-63; "Mining Activities in Turkey", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 62, 1964, s.152-155; Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler, 1923-2013, Aralık 2014, s.132, 642-643 ve 651-652.

SONUÇ

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonra Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Dönemi'nin ilk hükûmeti olan II. Celal Bayar Hükûmeti Dönemi 75 gün kadar kısa sürmüş, daha sonra bu görev Refik Saydam'a verilmiştir. Refik Saydam hükûmetleri döneminde önceki dönemlerde temeli atılan ve kuruluşuna başlanan işletme ve fabrikaların kuruluşları tamamlanmış ve devletleştirme çalışmalarına devam edilmiştir. Bu dönemdeki madencilik politikalarının Cumhuriyet'in ilk on beş yıllık sürecine büyük ölçüde benzer olarak sürdüğü, öncelikle iç kaynaklardan yararlanma stratejisinin devam ettiği ve ayrıca ekonomide özellikle bütçe dengesinin sağlanması ve ülkenin döviz ihtiyacının karşılanması hususunda madencilığe önem verildiği söylenebilir. Ancak bu dönemde İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği olağanüstü durumların sonucunda madencilik politikasında önceki döneme göre bazı uygulama farklılıklarının olduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Özellikle savaş sırasında çıkarılan Millî Korunma Kanunu ile Hükûmet, madencilik alanında işletme faaliyetlerinden madene el koyabilmeye kadar geniş yetkilere sahip olmuştur.

Bu hükûmet dönemlerinin başlangıç yıllarına denk gelen ve savaşın etkilerinin ülkede tam olarak hissedilmediği 1939'da MTA tarafından maden aramalarına yönelik hazırlanan rapor sayısında ve devlet kurumları tarafından işletmesi yapılan madenlerin üretim miktarlarında önceki dönemlere göre artış yaşanmıştır. Yine aynı yıl madencilik ürünlerinin toplam ihraç edilen ürünlerin içerisindeki oranı 1923-1950 arasındaki dönem içerisindeki en yüksek seviyede gerçekleşmiştir. Bununla birlikte madencilik sektöründeki istihdam edilenler sayısı dalgalı bir eğilim sergilerken 1942'de o döneme kadarki en yüksek sayıya ulaşmıştır. Bu dönem içerisinde 1941'de madencilik ve taş ocaklığı sektörünün millî gelirdeki oranı 1923-1950 arasındaki dönem içerisindeki en yüksek seviyede gerçekleşmiştir.

Şükrü Saraçoğlu hükûmetlerinin ilk zamanlarında savaşın getirdiği olumsuzlukların en aza indirilmesi ve uygulanan tedbirlerin kararlılıkla yerine getirilmesi sürdürülürken madencilik ilgili önemli bir gelişme kaydedilmemiştir. Ancak sonraki yıllarda II. Şükrü Saraçoğlu Hükûmet Programı'nda vurgulanan madencilikle ilgili hususların uygulanmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bu dönemde kurumsallaşma faaliyetlerine hızla devam eden Etibank'ın çalışmalarını daha rahat gerçekleştirebilmesi için itibari sermayesi arttırılmıştır. Bununla birlikte Sümerbank ve MTA'nın çalışmaları için ayrılan kaynaklar da arttırılmıştır. Ayrıca bu hükûmet döneminde her ne kadar uygulanma fırsatı

bulmasa da devletçi karaktere sahip “1946 İvedi Sanayi Planı” uygulanacak bir plan olarak kabul edilmiştir.

Şükrü Saraçoğlu hükûmetleri dönemi madencilik çalışmalarında, önceki dönemlere paralel olarak devlet öncülüğündeki politikaların uygulandığını ifade etmek mümkündür. Bu dönemin başlangıç yıllarında savaşın etkileri tüm sektörlerde olduğu gibi madencilikte de oldukça hissedilmiştir. Bu dönemde MTA tarafından maden aramalarına yönelik hazırlanan rapor sayısı önceki döneme göre bir azalış sergilese de belirli bir seviyede kalmıştır. Tüm olumsuzluklara rağmen sağlanan destekler ile Etibank kontrolündeki madenlerin büyük çoğunluğunda üretim artışı gerçekleşmiştir. Bu dönem içerisinde madencilik sektöründeki istihdam bir önceki döneme göre yüksek seyretmiş, madencilik ve taş ocakçılığı sektörünün millî gelirdeki oranı ise dalgalı bir eğilim sergilemiştir.

Recep Peker Hükûmeti Programı’nda önceki dönemlerden farklı olarak devlet işletmelerinin özel sektörün başarılı olacağı alanlarda gelişiminin önlenmesi için tedbirler alınacağı ve devlet işletmeleri kadar özel girişimciliğe de önem verilmesi amaçlanmıştır. Bu dönemde sonraki dönemlerde uygulanacak ekonomi politikaları için temel bir belge niteliğinde olan ve özel sektöre faaliyet göstermek isteyeceği alanlarda serbestlik tanıyan Türkiye İktisadi Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Ayrıca ülkede yaşanan ekonomik zorlukların aşılabilmesi için dış yardıma başvurma yolu tercih edilmiş, Marshall Planı uygulanmaya başlamıştır. Yaklaşık 13 ay süren bu hükûmet döneminde özetle dış yardımın gelmesi sağlanmış, diğer sektörlerde olduğu gibi madencilikte de özel girişimcilerin desteklenmesi düşünülmüştür. Böylece bu döneme kadar uygulanan madencilik politikalarında önemli ve köklü bir değişimin ilk adımları atılmıştır.

Yaklaşık 16 ay süren Hasan Saka hükûmetleri döneminde, madencilikte makineleşme çalışmalarına hız verilmiş olup bu çalışmalar için gerekli yatırım ise Marshall kredilerinden sağlanmıştır. Bu döneme kadar hükûmet programlarında yer almayan ve yatırım yapması düşünülmeyen yabancı sermayenin de her türlü girişim için teşvik edilmesi planlanmıştır. Tek Parti Dönemi’nin son hükûmetini kuran Şemsettin Günaltay döneminde ise madencilikte makineleşme çalışmaları sürdürülmüş, özel girişimcilerin desteklenmesi, yabancı sermaye ve dış yardımlardan mümkün olduğunca yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu dönemde linyit kullanımını artmış, tecrübe mahiyetinde petrol üretimi gerçekleştirilmiş, Etibank’ın her yıl sermayesine mahsuben verilen miktar ise arttırılmıştır.

Recep Peker, Hasan Saka ve Şemsettin Günaltay hükûmetleri döneminde uygulanan politikaların bir sonucu olarak özel girişimcilere verilen maden arama ve işletme ruhsat sayıları önceki dönemlere göre artmıştır. Dış yardımların madencilik sektöründe kullanılmaya başlandığı dönemde özel girişimcilere ait madenlerdeki üretim miktarlarında artış göze çarpmaktadır. Benzer şekilde Etibank'a sağlanan iç ve dış yardımlar ile de bu kurumun maden üretim miktarlarında artış gerçekleşmiştir. Bu dönem içerisinde 1947'ye göre sonraki yıllarda madencilik sektöründeki istihdam edilenlerin sayısı azalmış, madencilik ve taş ocakçılığı sektörünün millî gelirdeki oranı ise dalgalı bir eğilim sergilemiştir.

Son söz olarak İkinci Dünya Savaşı öncesi-sırasında ve sonrasında döneminde gelişen iç ve dış olaylar dönem hükûmetlerin madencilik politikalarını doğrudan etkilemiştir. Savaş öncesi-sırasında madencilik alanında büyük ölçüde Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan politikalara benzer bir yaklaşım sergilenirken devlet öncülüğündeki madencilik çalışmalarına devam edilmiştir. Savaşın bitişiyle önceki dönemlerden farklı olarak dış yardım, yerli ve yabancı özel girişimcilerin teşvik edilmesi ve desteklenmesi yoluyla madencilik faaliyetlerinin geliştirilmesi düşünülmüştür.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

“1951 Yılında Türkiye’de Madencilik Faaliyeti”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 42-43, 1952a, s.8-25.

Albayrak, Mustafa, “Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası’nın Hazırladığı İlk Raporun (1951) Demokrat Parti Hükümetlerinin Politikalarına Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 20, S 58, Ankara 2004, s.129-167.

Aysan, Mustafa A., “Atatürk’ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 2, S 6, Ankara 1986, s.617-644.

Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları, TBMM, TBMM Basımevi, Cilt 3, Ankara 2014.

Çeliker, İlhan, “II. Celal Bayar Hükümeti Döneminde TBMM Çalışmalarının Muhtevası (11 Kasım 1938 – 25 Ocak 1939)”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 6, 78, Eylül 2018, s.436-460.

Demir, Özkan, **Cumhuriyet Dönemi Madencilik Politikaları ve Etibank’ın Rolü**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2017.

Dülgeroğlu, Ercan, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’nin Sanayileşmesi”, **Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi**, IV, 2, 1983, s.93-102.

Engin, Tandoğan, Özkan, Yusuf Ziya, “MTA’nın Maden Arama Tarihçesi (1935-2002)”, Ankara 2005, s.17-33.

Eşiyok, B. Ali, “Sanayi planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı’na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü”, **Memleket Siyaset Yönetim**, 4, 11, 2009, s.86-131.

İleri, Turgut, **Türkiye Cumhuriyeti’nin Madencilik Politikaları (1923-1960)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2009.

İleri, Turgut, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Madencilik’in Genel Durumu ve Atatürk’ün Madencilikle İlgili Düşünceleri”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, 19, 1, 2011, s.287-296.

Karavar, Hilal, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Madencilik’in Durumu (1939-1945)”, **MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi**, 18, 2020, s.27-41.

Kartalkanat, Ahmet, “Cumhuriyet Döneminde Madencilüğimizin Gelişimi ve Türkiye Madencilik Politikası”, **Jeoloji Mühendisliği Dergisi**, 38, 1991, s.51-67.

Kartalkanat, Ahmet, “Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası”, **Jeoloji Mühendisliği Dergisi**, 36, 1990, s.65-71.

Koyuncu, Emel, “Atatürk’ün Ekonomi Mucizesi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 15, S 44, Ankara 1999, s.771-776.

Lokman, Kemal, “Türkiye Petrol Sondajları”, **Maden Tetkik Arama Dergisi**, 61, 1963, s.62-74.

Lokman, Kemal, “Türkiye’de Petrol Arama Amacıyla Yapılan Jeolojik Etütler”, **Maden Tetkik Arama Dergisi**, 72, 1969, s.219-246.

“Maden Durumumuz: Türkiye Madencilığı’nin 1950 Yılı Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 41, 1951, s.5-16.

“Maden Durumumuz: Türkiye Madencilığı’nin 1951 Yılı Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 42-43, 1952b, s.5-7.

“Maden Teknisyen ve Başçavuş Okullarının Çalışmalarına Kısa Bir Bakış”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, 34, 1945a, s.307-316.

Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Derleme Raporları, <https://www.mta.gov.tr/v3.0/hizmetler/derleme-ara> (1923-1950 Yılları Arası), Erişim Tarihi: 11.04.2023.

“Mining Activities in Turkey”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 61, 1963, s.57-73.

“Mining Activities in Turkey”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 62, 1964, s.147-161.

“Mining Activities in Turkey During 1959”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 54, 1960, s.72-81.

“Mining Activities in Turkey During 1960”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 56, 1961, s.99-105.

“M.T.A. Enstitüsü Altıncı Çalışma Yılıının Teknik Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 25, 1941b, s.465-471.

“M.T.A. Enstitüsünün Beş Yıllık Teknik Blançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 21, 1940a, s.488-512.

“M.T.A. Enstitüsünün Dokuzuncu Çalışma Yılıının Teknik Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 32, 1944, s.173-179.

“M.T.A. Enstitüsünün On Yıllık Faaliyetine Kısaca Bir Bakış”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 34, 1945c, s. 295-307.

“M.T.A. Enstitüsünün Sekizinci Çalışma Yılıının Teknik Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 30, 1943a, s. 185-191.

“M.T.A. Enstitüsü Üçüncü Çalışma Yılıının Teknik Blançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 17, 1939, s. 34-41.

Saylam, Ayşegül, “Atatürk Dönemi 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Yıllarında İktisat Vekâleti (21.01.1928-31.12. 1938)”, **Yasama Dergisi**, 41, Ocak-Haziran 2020, s.237-273.

Soykan, Füsun, Mutluer, Mustafa, “Türkiye’de Madencilik ve Maden Yataklarının Coğrafi Dağılışı”, **Ege Coğrafya Dergisi**, 8, İzmir 1995, s.37-56.

Polatoğlu, Mehmed Gökhan, “İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938-1942)”, **Atatürk Dergisi**, 6, 1, 2017, s.55-87.

Tamzok, Nejat, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları, 1861-1948”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 63, 4, 2008, s.179-204.

Tamzok, Nejat, “Türkiye Madencilik Sektöründe Yapısal Dönüşüm ve Sonuçları”, **Türkiye 19. Uluslararası Madencilik Kongresi ve Fuarı**, IMCET 2005, İzmir, s.5-20.

T.C. Kalkınma Bakanlığı, “Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2014)”, Temmuz 2015, 300 s.

T.C. Resmî Gazete, 27.05.1933, Sayı: 2411.

T.C. Resmî Gazete, 22.05.1935, Sayı: 3035.

T.C. Resmî Gazete, 07.06.1939, Sayı: 4234.

T.C. Resmî Gazete, 26.01.1940, Sayı: 4417.

T.C. Resmî Gazete, 05.06.1940, Sayı: 4527.

T.C. Resmî Gazete, 23.06.1942, Sayı: 5139.

T.C. Resmî Gazete, 16.02.1950, Sayı: 7434.

T.C. Ticaret Bakanlığı, <https://ticaret.gov.tr/kurumsal/tarihce>, Erişim Tarihi: 11.04.2023.

TBMM Zabıt Ceridesi, 5. Dönem, 5. Yasama Yılı, 28. Birleşim, Cilt 29, 27.01.1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 1. Yasama Yılı, 2. Birleşim, Cilt 1, 10.04.1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 1. Yasama Yılı, 14. Birleşim, Cilt 2, 22.05.1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 1. Yasama Yılı, 23. Birleşim, Cilt 3, 07.06.1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 1. Yasama Yılı, 39. Birleşim, Cilt 5, 11.09.1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 3. Yasama Yılı, 1. Birleşim, Cilt 14, 01.11.1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 4. Yasama Yılı, 1. Birleşim, Cilt 21, 01.11.1941.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 4. Yasama Yılı, 77. Birleşim, Cilt 27, 05.08.1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, 7. Dönem, 1. Yasama Yılı, 3. Birleşim, Cilt 1, 17.03.1943.

TBMM Zabıt Ceridesi, 7. Dönem, 1. Yasama Yılı, 26. Birleşim, Cilt 2, 24.05.1943.

TBMM Zabıt Ceridesi, 7. Dönem, 4. Yasama Yılı, 29. Birleşim, Cilt 21, 28.01.1946.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 1. Yasama Yılı, 3. Birleşim, Cilt 1, 14.08.1946.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 2. Yasama Yılı, 24. Birleşim, Cilt 3, 26.12.1946.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 2. Yasama Yılı, 85. Birleşim, Cilt 6, 13.10.1947.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 3. Yasama Yılı, 23. Birleşim, Cilt 8, 26.12.1947.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 3. Yasama Yılı, 73. Birleşim, Cilt 12, 18.06.1948.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 4. Yasama Yılı, 1. Birleşim, Cilt 13, 01.11.1948.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 4. Yasama Yılı, 33. Birleşim, Cilt 15, 17.01.1949.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 4. Yasama Yılı, 36. Birleşim, Cilt 15, 24.01.1949.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 4. Yasama Yılı, 48. Birleşim, Cilt 16, 21.02.1949.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 5. Yasama Yılı, 1. Birleşim, Cilt 21, 01.11.1949.

TBMM Zabıt Ceridesi, 8. Dönem, 5. Yasama Yılı, 45. Birleşim, Cilt 24, 13.02.1950.

Terzi, Mustafa Haydar, “Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Türkiye Madenciliği”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 37, S 104, Ankara 2021, s.115-172.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), **İstatistik Göstergeler, 1923-2013**, Aralık 2014.

“Türkiye Madencilik Faaliyeti”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 44-45, 1953, s.1-11.

“Türkiye Madencilik Faaliyeti”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 46-47, 1954-1955, s.115-132.

“Türkiye ve Krom”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 3, 1936, s.23-36.

“**Türkiye Yer Altı Kaynakları (İllere Göre)**”, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Yer Bilimleri ve Kültür Serisi-5, Ankara 2009.

Üge, Gülçer, **Türkiye Ekonomisi ve Bütçe Analizi (1923-1950)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

“Umumi Maden Durumu: Madenciliğimizin 17 Yıllık Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 21, 1940b, s.451-469.

“Umumi Maden Durumu: Madenciliğimizin 18 Yıllık Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 25, 1941a, s.423-442.

“Umumi Maden Durumu: Madenciliğimizin 20 Yıllık Bilançosu ve 1943 Yılı'nın İlk 6 Ayındaki Durumu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 30, 1943b, s.171-184.

“Umumi Maden Durumu: Saltanatın Son ve Cumhuriyetin İlk 22 Yılında Türk Madenciliği”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 34, 1945b, s.246-286.

“Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1945 Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 35, 1946a, s.5-15.

“Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1946 Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 37, 1947, s.5-15.

“Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1947 Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 38, 1948, s.5-14.

“Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1948 Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 39, 1949, s.5-6.

“Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1949 Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 40, 1950, s.5-11.

“Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğine Genel Bakış”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 36, 1946b, s.193-194.

Yurtoğlu, Nadir, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden İşletmeciliği ve Maden Politikaları (1923-1960)**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2019.

BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN SEYHAN'A GÖÇÜ (1950-1951)*

HATİCE BOZKURT ÇANAK**

Z

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında Türklerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyadan birisi de Balkanlardır. Ancak Balkanların 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı hâkimiyetinden çıkmaya başlaması üzerine bölgede yaşayan Türkler Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır. Uzun yıllar boyunca devam eden gçler sonucunda bölgedeki Türk varlığı hızla azalmıştır.

Balkanlardan Anadolu'ya gücün yoğun olarak gerçekleştiği ülkelerden birisi de Bulgaristan'dır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayıp 1990'lı yıllara kadar devam eden gç sürecinde yüz binlerce Türk Anadolu'ya gelirken bir o kadarı da hayatını kaybetmiştir. Hatta bu gçler, iki ülke arasındaki ilişkiye bağlı olarak zaman zaman kitlesel bir hâl olarak insanlık dramı şeklinde cereyan etmiştir. Gücün kitlesel olarak yaşandığı dönemlerden birisi de İkinci Dünya Savaşı sonrasına tesadüf eden 1950-1951 yılları olmuştur. Bu gç, Bulgaristan'ın İkinci Dünya Savaşı sırasında maruz kaldığı Sovyet işgaliyle birlikte yaşanan iktidar ve rejim değişikliğinden kaynaklanmıştır. İşgalle birlikte kurulan komünist idarenin Bulgar Sosyalist Devleti ile bütünleşmiş tek bir ulus yaratma projesi bilhassa ülkedeki en büyük azınlık olan Türkleri etkilemiştir. Bunun zerine Bulgaristan'da daha fazla yaşayamayacaklarına kanaat getiren Türkler Anadolu'ya göç etmiştir. Göçmenlerin yerleştirildiği vilayetlerden birisi de Seyhan'dır. Ancak bu iskân süreci detaylı bir şekilde çalışılmamıştır. Zira konuya dair yapılan tek çalışmanın da alan araştırması kısmının yetersiz olduğu

* Bu alışma, ağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve Küreselleşme Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak yapılmış olan *Bulgaristan Türklerinin Seyhan'a Gücü (1950-1951)* başlıklı çalışmadan türetilmiştir.

** Millî Eğitim Bakanlığı, Buhara Ortaokulu, Adana/TÜRKİYE, haticebozkurt1410@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-8281-7169

görülmektedir. Bundan dolayı konuyu daha detaylı bir şekilde ele almak üzere bu çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda öncelikle vilayete dair iskân defterlerinden göçmenlerin yerleştirildiği yerler belirlenmiş, müteakiben de dönemin yerel basını taranarak alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu çalışmalar neticesinde elde edilen bilgiler doğrultusunda Seyhan'a yerleştirilen Bulgaristan Türklerinin iskân süreçleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adana-Seyhan Bulgaristan Türkleri, Göçmenler, İskân, Uluslararası Göç.

MIGRATION OF TURKS OF BULGARIA TO SEYHAN (1950-1951)

ABSTRACT

The Balkans is one of the regions where the Turks lived intensively under the rule of the Ottoman Empire. However, after the Balkans ceased to be under the Ottoman domination as of the second half of the 19th century, the Turkish people began to migrate to Anatolia. As a result of the ongoing migrations for many years, the Turkish presence in the region decreased rapidly.

Bulgaria is one of the countries where migration from the Balkans to Anatolia was intensive. In the period which started with 1877-1878 Ottoman-Russian War and continued until the 1990s, hundreds of thousands of Turks came to Anatolia and many immigrants died on the way during migration. In fact, these migrations turned into a mass from time to time depending on the relationship between the two countries and became a drama of humanity. One of the periods when migration took place was 1950-1951 after the Second World War.

This immigration resulted from the change of administration and regime with the Soviet occupation of Bulgaria during the Second World War. The project of the communist administration established with the occupation to create a single nation integrated with the Bulgarian Socialist State especially affected the Turks, the largest minority. Upon these developments, the Turks, who realized that they could not live in Bulgaria any longer, immigrated to Anatolia. One of the provinces where immigrants were settled is Seyhan. However, it seems that this settlement process has not been studied in detail in the province. Therefore, this study was conducted to examine the subject in detail. In this context, first of all, the places where the immigrants were settled were determined from the settlement books of the province, and then a field research was conducted by reviewing the local press of the period. In line with the findings obtained, the settlement processes of the Bulgarian Turks who settled in Seyhan were tried to be revealed.

Keywords: Adana-Seyhan, Emigrants, International Migration, Settlement, Turks of Bulgaria.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldan itibaren Balkanlardan çekilmeye başlamasıyla birlikte bölgedeki Türkler Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır. Bu göçler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında âdeta kitlesel bir hâl almıştır. Fakat başta Bulgaristan olmak üzere bölgede önemli bir Türk nüfus kalmış, Bulgaristan Prenslüğü ile Osmanlı ilişkisinin temelini de bu nüfus oluşturmuştur. Prenslüğün kurulduğu Tuna vilayetinin 1876 yılı nüfusu 1.130.000'i Bulgar, 1.120.000'i Türk olmak üzere 2.250.000 civarındadır¹. Nüfustaki dengeden rahatsız olan Bulgarların zulüm ve baskısı sonucunda gerçekleşen göçlerle Türklerin sayısı 1880 yılına gelindiğinde 750.000'e, Balkan Savaşları'na kadar da 600.000'e gerilemiştir². Bulgaristan Türklerinin Anadolu'ya göçü bu tarihten sonra da zaman zaman azalıp artmakla birlikte devam etmiştir. Türklerin göç etmesinde Bulgaristan'da yaşanan siyasi gelişmeler ile hükümetlerin azınlıklara yönelik tutumu ve Türkiye-Bulgaristan ilişkisinin mahiyeti de önemli rol oynamıştır. Örneğin Türkler, 1919-1923 yılları arasındaki Çiftçi Partisi iktidarı sırasında ana dilini kullanma, okul açma ve ibadetlerini yapma konusunda herhangi bir sıkıntı yaşamadıkları için genel itibariyle huzurlu bir dönem geçirmişlerdir. Buna karşın *Bulgaristan Bulgarlarındır* sloganıyla hareket eden radikal milliyetçi Aleksander Tsankov'un 9 Haziran 1923 tarihindeki darbe sonrasında idareyi ele almasını müteakiben³ silahlı örgütlerin saldırılarına maruz kalarak göç etmelerine yönelik uygulamalarla karşı karşıya kalmışlardır. Türklerin sorunlarına kayıtsız kalmayan Türkiye, Bulgaristan ile 18 Ekim 1925 tarihinde Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması ve Oturma Sözleşmesi'ni imzalamıştır. İki ülke arasındaki göçün hukuki bir temele oturtulduğu anlaşmaya göre Bulgaristan Türkleri Türkiye'ye göç edebilecek, bu esnada taşınabilir mallarını ve hayvanlarını yanlarına alabilecek, taşınmaz mallarını da serbestçe satabileceklerdi. Ancak anlaşmayı fırsat olarak gören Bulgaristan daha

¹ Bilal N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878-2008)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012, s.218-219.

² Ömer Turan, "Geçmişten Günümüze Bulgaristan Türkleri", **Balkan Türkleri, Balkanlarda Türk Varlığı**, Der. Erhan Türbedar, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara 2003, s.21.

³ Cengiz Hakov, "Atatürk ve Bulgaristan ile Türkiye Arasında Yeni Siyasal Diplomatik Münasebetler", **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu Bildirileri**, C 2, Ankara 1996, s.1276.

çok Türk'ün göç etmesini sağlamak için Türklere yönelik baskısını arttırmıştır⁴. İki ülke arasında yapılan ve ilişkileri olumlu yönde etkileyen 1928-1929 yılındaki anlaşmalar⁵ ile Başbakan Muşanov'un Aralık 1931'deki Türkiye ziyareti Bulgaristan Türklerine de müspet yönde yansımıştır. Fakat 1932 yılındaki *Haskova Katliamı* ile 1933 yılında Razgrad Türk mezarlığının tahrip edilmesi; Türk aydın ve kanaat önderlerinin tutuklanması; okulların kapanması gibi uygulamalar iki ülke ilişkisine zarar verdiği gibi Bulgaristan'ın Türklere yönelik bakışında herhangi bir değişim olmadığını göstermiştir⁶.

Bulgaristan Türklerinin durumu bundan sonraki süreçte de Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkinin mahiyetine ve Bulgaristan'da yaşanan siyasi gelişmelere bağlı olarak değişmiştir⁷. Nitekim Avrupa'da yükselen faşizm rüzgârının etkisiyle 19 Mayıs 1934 tarihinde Bulgaristan'da gerçekleşen darbeye faşist bir idarenin kurulması Türkiye'ye yeni bir göç dalgasının başlamasına yol açmıştır⁸. Buna karşın 1936-1938 yılları iki ülke ilişkisi ve

⁴ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C 1 (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.261-271; Zehra Arslan, "Demokrat Parti İktidarının 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göç Eden Göçmenlere Yönelik Politikası (1950-1951)", **Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri**, Isparta 2012, s.330; Bilal N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu, Bulgaristan'da Türk Varlığı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s.53; Beğlan Toğrol, **112 Yıllık Göç (1878-1989)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul 1989, s.71; Veysi Akın, "Türkiye Cumhuriyeti ile Bulgaristan Arasında Siyasal İlişkilerin Kurulmasında 1925 Dostluk Antlaşması'nın Yeri ve Önemi", **Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 1 (2012), s.41-56.

⁵ Bunlar, 12 Şubat 1928 tarihli Ticaret Antlaşması ve Seyr-ü Sefain Antlaşması ile 6 Mart 1929 tarihli Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması'dır. İbrahim Kamil, "Atatürk Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-donemi-turkiye-bulgaristan-iliskileri/> (14.07.2023).

⁶ Ahmet Özgiray, "Türk-Bulgar Siyasal İlişkileri (1920-1938)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S X (1995), s.61-62.

⁷ Türkiye'nin Yunanistan ile anti-revizyonist bloğa dâhil olarak Balkan Birliği çalışmalarına başlaması revizyonist bir tutum içerisinde olan Bulgaristan'ı rahatsız etmiştir. Soysal, **a.g.e.**, s.441-444; İbrahim Kamil, "Cumhuriyet Döneminde Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler (1923-1989)", **Sosyo-Kültürel-Ekonomik Yönleriyle Türkiye'de Göç ve Göçmenler**, Altınordu Yayınları, Ankara 2023, s.227. Gerginliği ortadan kaldırarak Bulgaristan'ı Balkan Paktına dâhil olmaya ikna etmek için Başbakan İsmet İnönü ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras 20-24 Eylül 1933 tarihleri arasında Bulgaristan'a gitmiştir. Bulgaristan Balkan Paktı'na dâhil olmamışsa da iki ülke arasında imzalanmış olan 1929 yılındaki anlaşmanın beş yıl süreyle uzatılması konusunda mutabakat sağlanmıştır. Yüksel Kaştan, "Atatürk Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Yayını**, S 72 (2008), s.678.

⁸ Selcen Özyurt Ulutaş, "Amerikan Merkezi Haberalma Teşkilatı Raporlarına Göre Komünist Bulgar Hükümetlerinin Türklere Yönelik Politikaları (1949-1954)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S 235 (2018), s.127.

Bulgaristan Türkleri açısından sakin geçmiştir⁹. Bulgaristan'ın 1939 yılında Türkleri tekrar sınır dışı etmeye başlaması ilişkilerin yeniden gerilmesine yol açmışsa da iki ülkenin İkinci Dünya Savaşı yıllarına tesadüf eden 17 Şubat 1941 tarihinde yayınladıkları bildiriyle birbirlerine saldırmayacaklarını açıklaması ilişkilerini olumlu yönde etkilemiştir¹⁰. Fakat Bulgaristan yönetiminin yurt dışına çıkışları yasaklaması ve Türklere pasaport vermemesinden dolayı göçler durma noktasına gelmiştir¹¹. Buna rağmen Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye yönelik göçü devam etmiş ve önemli göç dalgasından birisi de 1950-1951 yılları arasında meydana gelmiştir.

I. 1950-1951 Göçüne Giden Süreç

Bulgaristan, İkinci Dünya Savaşı sırasında önce Almanya'nın, daha sonra Sovyetler Birliği'nin işgaline uğramıştır. 8 Eylül 1944 tarihindeki Sovyet işgaliyle birlikte mevcut iktidar devrilererek *Vatan Cephesi* adıyla komünist bir idare kurulmuştur¹². Bu dönemde azınlıkların elinden alınan birçok hakkın iade edileceği açıklanmış, 1946 yılındaki toprak reformuyla birlikte de toprağı olmayan takriben 45.000 kişiye toprak verilmiştir¹³. Fakat Bulgar Komünist Partisi'nin güçlü ve büyük bir Bulgaristan'ın ancak homojen bir toplumla mümkün olabileceğine yönelik düşüncesi ve etnik farklılıkları bir tehdit olarak görmesi yaşanan olumlu havanın kısa sürmesine yol açmıştır. Bu politik değişiklik ülkedeki en büyük azınlık olan Türkleri de etkilemiştir. Komünist rejimin vatandaşlarının yurt dışına çıkışını yasaklaması ve pasaport vermemesinden dolayı Türklerin Anadolu'ya olan göçleri de durma noktasına gelmiştir. Bununla birlikte 1940-1949 yılları arasında 21.353 kişi göçmen veya mülteci statüsünde Türkiye'ye gelmiştir. Bunlar arasında kaçarak gelenlerin dışında 1946-1948 yılları arasında Sofya'da bulunan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında Moskova'da yapılan anlaşma üzerine oluşturulmuş Müttefikler

⁹ 10 Nisan 1937 tarihinde TBMM Başkanı Kazım Karabekir ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Sofya ziyareti de iki ülke ilişkisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Özgiray, *a.g.e.*, s.59-60.

¹⁰ Soysal, *a.g.e.*, s.639-641.

¹¹ 1923-1933 yılları arasında 101.537, 1939 yılına kadar ise 198.688 kişi göç etmiştir. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri (1878-2008)*, s.229.

¹² İbrahim Kamil, "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gerçekleşen 1950-1951 Göçünün Nedenleri", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C 5, S 2 (2016), s.31.

¹³ Nuri Ali Tahir, "Bulgar Komünist Partisi ve Bulgaristan'daki Türklere Yönelik Asimilasyon Politikası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S 41 2015, s.580.

Arası Kontrol Komisyonu'nun izni sayesinde gelenler de yer almıştır. Ayrıca Bulgaristan Dışişleri Bakanlığı, ülkeden kaçışların artmasından dolayı Türkiye ile Bulgaristan arasında ortaya çıkan sorunları çözmek üzere 1947 yılında bir daimî komisyon kurmuştur. Komisyon öncelikle Bulgaristan'ın Türkiye sınırına yakın köylerde yaşayan Türkleri ülkenin iç kesimlerine sürgün ederek yerlerine Bulgarları yerleştirmiştir¹⁴.

Türkler açısından asıl kırılma noktası Sovyetler Birliği'nin dayatmasıyla kurulan sosyalist rejimin 7 Mart 1950 tarihinde aldığı kararla Bulgaristan'da Köy Tarım Kooperatifleri (TKZS) ismiyle kolektif çiftliklerin kurulması ve tarım alanlarının devletleştirilmesi olmuştur¹⁵. Arazileri kamulaştırılanlar bu kooperatiflerde işçi olarak istihdam edilmişlerdir. Çiftlik çalışanların bir kısmı tarımsal modernizasyon politikası doğrultusundaki makineleşme sonrası işsiz kalmıştır. Bulgaristan'daki çiftçiler ve köylüler bu uygulamalara karşı eylemlerde bulunmuşlardır. Bulgar yönetimi ilk etapta eylemcilerden en az 25 binden fazla kişiyi tutuklamış, mülkiyetindeki toprakları kooperatiflere bırakmayan Türk ailelerin çocuklarını eğitim hakkından mahrum bırakmış ve devlet kurumlarında istihdamlarına mani olmuştur¹⁶. Öte yandan vergi sistemindeki değişiklikler, vergi dilimindeki artışlar çoğunluğu köylü olan Türkleri, vergilerini ödeyemez hâle düşüreceklerdir¹⁷.

Sosyalist yönetimin uygulamaları bunlarla sınırlı kalmamıştır. Bu bağlamda camileri kapatmış¹⁸, Türk öğretmenler, aydınlar, esnaf ve zanaatkarlar ile

¹⁴ Kamil, "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler (1923-1989)", s.230.

¹⁵ İbrahim Kamil, **Bulgaristan Türkleri ve Göçler Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989), C 1 (1944-1953)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2018, s.LXXXVI.

¹⁶ Kamil, "1950-1951 Göçünün Nedenleri", s.41-42.

¹⁷ 12.04.2022 tarihinde Fatma Süremez (d. 1942); 12.04.2022 tarihinde Hüseyin Çoban (d. 1941); 12.04.2022 tarihinde Mehmet Çoban (d. 1939); 12.04.2022 tarihinde Habibe Çoban (d. 1948); 18.04.2022 tarihinde Emine Yavaş (d. 1937); 04.05.2022 tarihinde Emine Tarakçı (d. 1941) ile yapılan görüşme. Emine Tarakçı, çocuklara sütün yeterli gelmemesi üzerine vergi memurlarından bir koyun saklayan annesinin durumunun anlaşılması üzerine şiddet gördüğünü belirtmiştir. 04.05.2022 tarihinde Emine Tarakçı (d. 1941) ile yapılan görüşme; 04.05.2022 tarihinde Hasan Kurtulmuş (d. 1955) ile yapılan görüşme; 20.04.2022 tarihinde Fatma Ateş (d. 1946) ile yapılan görüşme; 14.04.2022 tarihinde Âdem Hâkim (d. 1942); 18.04.2022 tarihinde Emine Yavaş (d. 1937) ile yapılan görüşme.

¹⁸ Turan, a.g.m., s.24; Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878-2008)**, s.183; Tahir, a.g.m., s.580; Cengiz Hakov, "Bulgaristan Türklerinin Göçmenlik Serüveni", **Türkler**, C 20, Ankara 2000, s.372; Filiz Çolak, "Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göç Hareketi (1950-1951)", **Tarih Okulu**, S XIV (2013), s.118-119.

çocukları Marksist-Leninist eğitime tabi tutmuş ve Türk gençleri *Trudovak* denilen işçi-asker taburlarında görevlendirerek taş ocağı ve yol yapımı gibi ağır işlerde çalıştırmıştır. Ayrıca Türklerin millî kimlik ve benliklerini kaybetmesi için Türkçeyi yasaklayarak¹⁹ Türk okullarını kapatmıştır. Bu durum, rejim tarafından dile getirilen Türklerin bir kısmının Türkiye'ye gönderilip geri kalanların sosyalist Bulgar toplumu içinde asimile edilmesi yönündeki düşüncesiyle de uyumludur. Hatta bununla da yetinilmeyerek bir taraftan da Bulgaristan'daki Türklerin etnik olarak Türk olmadığı gibi Müslümanlığı kabul etmiş ve Osmanlı idaresi altındayken Türkleştirilmiş Bulgarlar oldukları iddiası dile getirilmiştir²⁰. Sosyalist rejimin bütün uygulamalarına rağmen asimilasyon politikası Türkler üzerinde başarılı olmamıştır. Zira Türkler, toplumun geri kalanından soyutlanmış bir yaşam sürdüklerinden geleneksel aile yapılarını muhafaza etmeyi başarmışlardır. Hatta Türk kimliğini eritmek için yapılanların Türkler arasındaki aile bağları ile Türklük düşüncesini daha da güçlendirdiği söylenebilir. Buna rağmen Türklerin bir kısmı, rejimin baskısına daha fazla dayanamayarak Türkiye'ye göç etmiştir²¹. Bu göçler, Türklerin kendi isteğiyle göç etmesinin iki ülke arasındaki sorunların azalmasına yol açacağına ve azalan Türk nüfusu asimile etmenin daha kolay olacağına inanan rejim tarafında memnuniyet yaratmıştır. Ancak göç etmesinde fayda görülen kişilerin gitmesine izin verilirken ağır işlerde çalışan ve gittikleri takdirde ekonominin olumsuz yönde etkilenileceğini düşündükleri kişilerin gitmesine ise izin vermemişlerdir²².

Türkiye'nin Batı'ya yaklaşmak adına Kore Savaşı'na katılarak NATO'ya girmek istemesinin de 1950-1951 göçünde etkili olduğu iddia edilmiştir. Sovyetlerin etkisi altına aldığı Bulgaristan idaresini yönlendirerek Türklerin güvenilmez olduğu ve göç ettirilmesi gerektiği şeklindeki telkinleri de bu iddiayı desteklemiştir²³. Böylece yaşanacak olan göçle birlikte Türkiye'nin ilgisinin dış politikadan göçmen meselesine çekilmesi ve Batı'ya desteğinin

¹⁹ 09.10.2021 tarihinde Mehmet Tenekeci (d. 1956); 03.04.2022 tarihinde İbrahim Yenice (d. 1939) ile yapılan görüşme.

²⁰ Kamil, "1950-1951 Göçünün Nedenleri", s.42-44.

²¹ 1950-1951 Göçü, Türkiye'nin Kore'ye asker gönderip NATO'ya müracaat ettiği günlerde meydana gelmiştir.

²² Kamil, "1950-1951 Göçünün Nedenleri", s.38, 46, 53.

²³ Kamil, **Göçler Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989)**, Cilt 1 (1944-1953), s.LXXXIX; Kamil, "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler (1923-1989)", s.231.

sınırlandırılması öngörülmüştür²⁴. Sonuç itibariyle sosyalist Bulgar rejimin uygulamaları sonucunda Türkler göç etmek zorunda kalmışlardır. Ancak bu süreç çok da kolay olmamıştır. Zira Türkler, bir taraftan göç edebilmek için Bulgar makamlarından izin isterken bir taraftan da kabul edilmeleri yönünde Türkiye'den talepte bulunmuşlardır.

1940'lı yıllarda Bulgar idaresinin uygulamalarına karşı Bulgaristan Türklerinin bir kısmı çözümü Türkiye'ye göç etmekte bulacaktır. Bulgaristan Türklerinin talebini 31 Mayıs 1947 tarihli toplantısında görüşen Bakanlar Kurulu, gelmek isteyenlerin serbest göçmen statüsünde kabul edilmesi yönünde karar almıştır. Alınan bu kararlar göç süreci yıllara yayılarak göçmenlerin neden olacakları maddi yük en aza indirilmeye çalışılmıştır. Hatta göç etmek isteyenlerden ihtiyaçlarının akrabaları veya tanıdıklarınca karşılanacağına dair taahhüt talebinde de bulunulmuştur. Ancak Bulgaristan'ın vize konusunda ağır davranması sürecin uzamasına yol açmıştır. Bundan dolayı ilk etapta yılda takriben 1.500 kişi göç edebilmiştir. Sürecin yavaş ilerlemesi üzerine Bulgaristan Türkleri her iki ülke nezdinde göçe yönelik taleplerini ısrarla dile getirmişlerdir. Bu taleplerin Bulgarlar üzerinde kısa sürede sonuç vererek işlemlerin hızlanmasını sağlamasından dolayı 1949 sonbaharından itibaren Türk konsolosluklarında yoğunluk yaşanmaya başlanmıştır²⁵. Türkiye de bu süreçte resmî göçmen politikasını şekillendirerek daha önce de öngördüğü gibi göçmenleri tedrici bir şekilde almaya karar vermiştir. Böylece bir taraftan göçmenleri alırken bir taraftan da aldıklarının iskân sürecini tamamlamayı öngörmüştür. Bu nedenle ilk yıl 25-30 bin göçmen almayı planlamıştır. Fakat Türkiye'nin bu tutumu, ilk etapta Türklere vize konusunda sıkıntı çıkaran ancak daha sonra Türklere bir an önce kurtulmak için ülkesinden göndermek şeklinde yeni bir politika benimseyen Bulgaristan'ı rahatsız etmiştir. Bulgaristan bu rahatsızlığını 10 Ağustos 1950 tarihinde verdiği notayla dile getirerek ülkesindeki 250.000 Türkün üç ay içinde kabul edilmesini istemiştir²⁶. Bulgaristan'ın Türkleri göçe zorlamak adına ortaya koyduğu tutum ile Türkiye'yi göçü engellemekle suçlayan notası ilişkilerin daha da bozulmasına yol açmıştır²⁷. Bulgaristan 22 Eylül

²⁴ Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878-2008)**, s.241.

²⁵ Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878-2008)**, s.237.

²⁶ Ömer E. Lüttem, **Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989**, Cilt 1 (1983-1985), Ankara 2000, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, s.75-76; Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878-2008)**, s.231; Kamil, "1950-1951 Göçünün Nedenleri", s.49.

²⁷ Kamil, "1950-1951 Göçünün Nedenleri", s.49; Lüttem, **a.g.e.**, s.75-76; Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878-2008)**, s.58-59.

1950 tarihinde verdiği ikinci notasında ise Türkiye'deki gazeteleri Bulgaristan Türkleri hakkında abartılı haberler yapmakla, Türkiye'yi de Türkleri göçe teşvik ederek Bulgaristan ekonomisine zarar vermek suretiyle rejimi başarısız kılmaya çalışmakla suçlamıştır²⁸. İddialar üzerine Türkiye, göçün âdeti kitle- sel bir hâle dönüştürülmesine karşı olduğunu ve Bulgaristan'ın sürece olumlu yönde katkıda bulunmadığını, öncelikle her iki tarafın mutabık kalacağı bir anlaşmanın yapılması gerektiğini, aksi takdirde sorunun uluslararası bir hâl alacağını dile getiren karşı bir nota vermiştir²⁹.

Bulgaristan'ın vizesiz kişilerin yanı sıra Çingene gönderdiğinin ortaya çık- ması da iki ülke ilişkisini olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü Türkiye, 2510 sayılı İskân Kanunu gereğince sadece Türk soyundan olan kişileri göçmen olarak kabul edebileceğini dile getirerek Çingeneleri geri göndermek istemiş, Bulgaristan'ın olumsuz tavrı üzerine de 7 Ekim 1950 günü sınırını kapatmış- tır. Ancak Bulgaristan'ın vizesiz gönderdiği kişileri geri alacağını ve vizesiz kimseyi göndermeyeceğini taahhüt etmesi üzerine 22 Aralık 1950 günü sınırı- nı yeniden açmıştır³⁰. Türkiye; Bulgaristan'ın verdiği taahhüde uymayarak Çingene göndermeye devam etmesi üzerine verdiği notalarla durumu protesto ederek bu kişileri geri almasını istemiş, Bulgaristan'ın umursamaz tavrından dolayı da 8 Kasım 1951 günü sınırını tekrar kapatmıştır. Türkiye'nin bu tavrı üzerine Bulgaristan da göçü tamamen durdurduğunu ilan etmiştir³¹. Bununla birlikte göçün başladığı 1950 yılından durdurulduğu tarihe kadar olan sürede 52.185 kişi 1950 yılında, 102.208 kişi de 1951 yılında olmak üzere 154.393 kişi Bulgaristan'dan Anadolu'ya göç etmiştir³².

²⁸ Mehmet Pınar, "1950-1951 Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler ve Demokrat Parti'nin Göçmen Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S 89, 2014, s.66.

²⁹ Lütem, *a.g.e.*, s.75-76; Şimşir, *Bulgaristan Türkleri (1878-2008)*, s.58-59; Kamil, "1950-1951 Göçünün Nedenleri", s.50-51.

³⁰ Mithat Atabay, "Çingene Sorunu ve 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan'dan Çanakkale'ye Göçler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S 13 (2012), s.64-66; Şimşir, *Bulgaristan Türkleri (1878-2008)*, s.348-349.

³¹ İki ülke arasındaki göç yasağı, Todor Jivkov'un 22 Mart 1968 tarihindeki Türkiye ziyareti sırasında imzalanan göç antlaşmasına kadar sürmüştür. Anlaşmayı takip eden on yılda takriben 130.000 Türk göç etmiştir. Lütem, *a.g.e.*, s.43; Bayram, Akça, "1945-1990 Türk- Bulgar İlişkileri ve Bu Dönemde Muğla Vilayetine İskân Edilen Bulgaristan Muhacirleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S 70, 2008, s.75-92.

³² Şimşir, *Bulgaristan Türkleri (1878-2008)*, s.246; Çolak, *a.g.m.*, s.122-123. Bulgaristan'ın demografik yapısında büyük değişime yol açan bu göçler sonucunda 1876 yılında % 50 olan Bulgaristan'daki Türklerin oranı 1926 yılında % 10.5'e, 1956 yılında ise % 8.6'ya düşmüştür. Celâl Aybar, *Bulgaristan Nüfusu*, İstanbul 1935, s.23. Buna rağmen

II. Göçmenlerin Seyhan'a Olan Yolculuğu

Bulgaristan'dan Anadolu'ya göç etmeye karar veren Türkler, pasaport almak istediklerinde üzerlerine kayıtlı herhangi bir gayrimenkul olmaması gerektiği uyarısıyla karşılaşmışlardır. Bu nedenle öncelikle mülklerini satmak zorunda kalmışlardır. Ancak satmak istediklerinde alacak kimseyi bulamamışlar, göç etmeyi düşünmeyen akrabalarına devretmek istediklerinde ise alacak olan kişiler ödemek zorunda kalacakları yeni vergiden dolayı almak istemediklerinden³³ yok pahasına Bulgarlara satmak zorunda kalmışlardır³⁴. Hatta bu parayı alamayanlar³⁵ olduğu gibi mallarını ve mülklerini almaları için üste para verenler dahi olmuştur³⁶. Bunun yanı sıra bazı göçmenler hayvanlarını kuzine soba gibi eşyalarla takas ederken bunu yapamayanlar ise geride bırakarak yola çıkmak zorunda kalmıştır³⁷. Hayvanları keserek etini getirmek yasak olduğundan bu yola başvurup yakalananlar ise hem ceza ödemek zorunda kalmışlar hem de pasaportlarına el konulmuştur³⁸.

Pasaportunu alan göçmenler, genellikle yatak, yorgan, bir miktar giysi ile birkaç parça mutfak eşyası koydukları bir tahta sandıkla yola çıkmışlardır. Çok istisna olmakla birlikte kağrı, turşu fiçisi, camızların üstüne örtmeye yarayan

---

Bulgaristan'ın asimilasyon politikası sistematik olarak devam etmiştir. Hüseyin Memişoğlu, **Bulgaristan Türklerinin Eğitimi**, Ankara 1992, s.38.

³³ 13.04.2022 tarihinde Habibe Aşçı (d. 1932); 11.04.2022 tarihinde Haşim Eker (d. 1937); 04.05.2022 tarihinde Emine Tarakçı (d. 1941) ile yapılan görüşme.

³⁴ 03.09.2021 tarihinde İsmail Yurtsever (d. 1929); 29.04.2022 tarihinde Emine Yaşar (d. 1941); 29.04.2022 tarihinde Sabit Akarsu (d. 1948); 29.04.2022 tarihinde Halil Durmaz (d. 1940); 29.04.2022 tarihinde Ali Yaman (d. 1961); 11.04.2022 tarihinde Murat Kıyak (d. 1941); 25.02.2022 tarihinde (d. 1934); 26.02.2022 tarihinde Hakkı Yılmaz (d. 1937); 08.04.2022 tarihinde Basri Kovancı (d. 1940) ile yapılan görüşme.

³⁵ 18.04.2022 tarihinde Emine Yavaş (d. 1937) ile yapılan görüşme.

³⁶ 03.05.2022 tarihinde Seyit Ali Kayışoğlu (d. 1940) ile yapılan görüşme.

³⁷ 03.09.2021 tarihinde İsmail Yurtsever (d. 1929); 09.10.2022 tarihinde Zülbiye Tenekeci (d. 1963); 05.03.2022 tarihinde Lütfiye Deniz (d. 1946); 18.04.2022 tarihinde Emine Yavaş (d. 1937) ile yapılan görüşme.

³⁸ 11.04.2022 tarihinde Murat Kıyak (d. 1941) ile yapılan görüşme.

çul³⁹, hayvan tımarlamaya yarayan tarak⁴⁰, kuzine soba⁴¹, çekiç, keski⁴², hamur teknesi, banyo teknesi, cam damacana⁴³, tahta kapı ve pencere gibi şeyler getiren de olmuştur⁴⁴.

Yolculuk sırasında yemek için yanlarına genellikle ekmek, peynir, kurumuş et⁴⁵, tarhana gibi bir miktar yiyecek alan göçmenler⁴⁶, akrabalarının yardımıyla veya ücreti mukabilinde öküz, at arabası ve kamyonla en yakın tren istasyonuna ulaşmışlardır. Bu esnada iki ülke arasındaki ilişkinin seyrine göre aynı gün veya birkaç gün içinde eşyalarını trene yüklemişlerdir. Eşyaların gönderildiği sandığın üzerine adları ile ailelerinin lakaplarını yazan Türkler, eşyaları taşıyan trenin hareket etmesinden sonra farklı bir trenle yola çıkmışlardır. Ancak iki ülke arasındaki ilişkinin seyrine göre göçmenlerin yola çıkma sürelerinde farklılıklar yaşanmıştır. Böylesi durumlarda sınır açılıncaya kadar ya istasyonun olduğu yerde kalacak bir yer ayarlayarak burada kalmışlar⁴⁷, ya da eşyalarını istasyon civarında kiraladıkları bir depoya koyarak köylerine dönmüşlerdir⁴⁸. Bu esnada, yanlarına aldıkları eşyaları depoya koydukları

³⁹ 03.05.2022 tarihinde Şaban Kılıç (d. 1944) ile yapılan görüşme.

⁴⁰ 04.05.2022 tarihinde Mehmet Tarakçı (d. 1948) ile yapılan görüşme.

⁴¹ 11.04.2022 tarihinde Murat Kıyak (d. 1941); 01.04.2022 tarihinde Hakkı Mertol (d. 1935) ile yapılan görüşme. Nitekim Mecit Sağır ve ailesinin getirmekte olduğu dikiş makinasına Bulgarlar sınırda el koymuştur. 13.04.2022 tarihinde Mecit Sağır (d. 1942) ile yapılan görüşme.

⁴² 09.10.2021 tarihinde Mehmet Tenekeci (d. 1956); 12.04.2022 tarihinde Mehmet Çoban (d. 1939) ile yapılan görüşme.

⁴³ 01.04.2022 tarihinde Kadir Güngör (d. 1949) ile yapılan görüşme.

⁴⁴ 25.02.2022 tarihinde Ahmet Koç (d. 1934) ile yapılan görüşme.

⁴⁵ Yolculuk sırasında yemek için hayvanlarından birini kesen Talip Akarsu, hayvan kestiğinin Bulgar yetkililere ihbar edilmesi üzerine aylarca cezaevinde kalmıştır. 29.04.2022 tarihinde Emine Yaşar (d. 1941); 29.04.2022 tarihinde Sabit Akarsu (d. 1948) ile yapılan görüşme.

⁴⁶ 12.04.2022 tarihinde Mehmet Çoban (d. 1939); 12.04.2022 tarihinde Habibe Çoban (d. 1948); 12.04.2022 tarihinde Hüseyin Çoban (d. 1941); 12.04.2022 tarihinde Fatma Süremez (d. 1942) ile yapılan görüşme.

⁴⁷ Mustafapaşa'da uzun süre beklemek zorunda kalan Murat Kıyak ve ailesi, kiraladıkları bir barakada yanlarında getirdiklerini yiyerek sınırın açılmasını beklemişlerdir. 11.04.2022 tarihinde Murat Kıyak (d. 1941) ile yapılan görüşme. Karnabat'a gelerek 6 ay beklemek zorunda kalan Ahmet Süremez ve ailesi, bir ev kiralarak şehirde kalmıştır. Bu esnada ev sahipleri kira almadığı gibi sahip olduğu benzin istasyonunda babaya iş, gaz lambaları için günlük gaz ile sütünden faydalanmaları için bir de keçi vermiştir. 12.04.2022 tarihinde Ahmet Süremez (d. 1941) ile yapılan görüşme.

⁴⁸ Sınır kapalı olduğu için köyüne geri dönmek zorunda kalan Fatma Çoban ve ailesi, babanın taşoçağında çalışarak kazandıklarıyla idare ettikleri gibi istasyona geldiklerinde eşyaları

geride kalanları ise dağıttıkları için komşularının verdikleri eşyaları kullanmışlar, tarlalarındaki mahsuller ile ağaçlarının da meyvelerini yiyerek hareket zamanını beklemişlerdir.

Genelde hayvan taşınan vagonlarla Mustafapaşa'ya gelen Türkler, buradan Türkiye trenine binmişlerdir. Duruma göre aynı gün veya bir süre bekledikten sonra yola çıkmışlardır⁴⁹. Beklemek durumunda kaldıklarında ise ya misafirhanede ya da ahırlarda kalmışlardır⁵⁰.

Bulgar yetkililer, Mustafapaşa'ya gelen Türklerin üstleri ile sandıklarını arayarak para ve altın gibi değerli şeyleri götürmelerine izin vermemişlerdir⁵¹. Bundan dolayı Türkler trene bindikleri zaman yanlarındaki paraları bir nevi sevinç gösterisi olarak saçmışlar, saçılan bu paraları da Bulgarlar toplamıştır. Paraların savrulması, duyulan sevincin yanı sıra Bulgar parasını Türkiye'de kullanamayacak olmalarından kaynaklanmıştır. Bununla birlikte çeşitli yöntemlerle para getirmeye çalışanlar olduğu gibi⁵², bir gün geri dönecek olursam

---

daha önce yola çıktığı için yerde yatmak zorunda kalmışlardır. 12.04.2022 tarihinde Fatma Süremez (d. 1942) ile yapılan görüşme. Karnabat'tan yola çıkan Mehmet Çoban ve ailesi ise istasyona geldiklerinde geçişin kapandığını öğrenince ne zaman açılacağı belli olmadığı için 6 aylığına bir depo kiralayıp eşyalarını buraya koyarak köylerine geri dönmüşlerdir. Ancak gideceğiz diye tarlaları ekmediklerinden, eşyalarını da yanlarına aldıklarından komşularının yardımıyla yaşamlarını sürdürmüşlerdir. 12.04.2022 tarihinde Fatma Süremez (d. 1942); 12.04.2022 tarihinde Hüseyin Çoban (d. 1941); 12.04.2022 tarihinde Mehmet Çoban (d. 1939) ile yapılan görüşme. Hakkı Yılmaz ve ailesi ise eşyalarını trene teslim ettikten bir gün sonra göçün durması üzerine köylerine dönerek iki ay komşularının desteğiyle idare etmişlerdir. Bu esnada Bulgar hükümetinin arazilerinizi ekmeden gidemezsiniz demesi üzerine de komşularının yardımıyla bütün tarlalarını ekmek zorunda kalmışlar. 26.02.2022 tarihinde Hakkı Yılmaz (d. 1937) ile yapılan görüşme.

⁴⁹ 11.04.2022 tarihinde Murat Kıyak (d. 1941); 25.02.2022 tarihinde Ahmet Koç (d. 1934) ile yapılan görüşme.

⁵⁰ 26.02.2022 tarihinde Hakkı Yılmaz (d. 1937); 22.02.2022 tarihinde Şaban Nalbant (d. 1940); 27.02.2022 tarihinde Yusuf Çömez (d. 1935); 25.03.2022 tarihinde Sevdiye Kırılmaz (d. 1941); 13.04.2022 tarihinde Habibe Aşçı (d. 1932); 11.04.2022 tarihinde Remziye Yılmaz (d. 1933); 13.04.2022 tarihinde Mecit Sağır (d. 1942); 14.04.2022 tarihinde Âdem Hâkim (d. 1942); 03.05.2022 tarihinde Zülbiye Eyüpoğlu (d. 1940); 03.05.2022 tarihinde Şaban Kılıç (d. 1944); 03.05.2022 tarihinde Seyit Ali Kayışoğlu (d. 1940) ile yapılan görüşme.

⁵¹ 15.04.2022 tarihinde Hüseyin Kuş (d. 1932) ile yapılan görüşme. Üst arama işi zaman zaman o kadar abartılmış ki yemek için alınan tavukların içi dahi aranmış. 03.05.2022 tarihinde Seyit Ali Kayışoğlu (d. 1940) ile yapılan görüşme. Hatta sandıklardaki kitaplara da el konulmuş. 14.04.2022 tarihinde Makbule Babacan (d. 1936) ile yapılan görüşme.

⁵² 04.05.2022 tarihinde Remzi Dönmez (d. 1968); 12.04.2022 tarihinde Mehmet Çoban (d. 1939); 29.04.2022 tarihinde Ali Yaman (d. 1961) ile yapılan görüşme.

lazım olur düşüncesiyle saklayanlar da olmuştur⁵³. Buna karşın dünyanın her yerinde geçerli olduğu için en çok altın getirilmek istenmiştir. Bu bağlamda ekmeğin⁵⁴, yemek için yapılan dolmanın⁵⁵, elbise vatkasının⁵⁶, ayakkabı, baston⁵⁷ ve yastığın içine konularak⁵⁸, sandığın oyulan kısmına yerleştirilip üzeri balmumu ile kapatılarak⁵⁹, yemek sinisinin kenarına yerleştirilerek, katlanır masanın tahtası sökülüp üstü sakızla kapatılarak getirilmeye çalışılmıştır⁶⁰.

Mustafapaşa'dan trenle Edirne'ye gelen göçmenler, evraklarının kontrol edilmesinden sonra sağlık taramasından geçirilmişler, bu esnada aşı yapılarak DDT⁶¹ ile de ilaçlanmışlardır⁶². Ancak alan araştırması sırasında bu işlemin herkese yapılmadığı tespit edilmiştir⁶³.

⁵³ 13.04.2022 tarihinde Halil Yapıcı (d. 1940) ile yapılan görüşme.

⁵⁴ 15.04.2022 tarihinde Fatma Yavaş (d. 1942) ile yapılan görüşme.

⁵⁵ 15.04.2022 tarihinde Selime Kamburoğlu (d.1924) ile yapılan görüşme.

⁵⁶ 11.04.2022 tarihinde Murat Kıyak (d. 1941) ile yapılan görüşme.

⁵⁷ 12.04.2022 tarihinde Mehmet Çoban (d. 1939) ile yapılan görüşme.

⁵⁸ 12.04.2022 tarihinde Fatma Süremez (d. 1942) ile yapılan görüşme.

⁵⁹ 14.04.2022 tarihinde Âdem Hâkim (d. 1942) ile yapılan görüşme.

⁶⁰ 03.05.2022 tarihinde Şaban Kılıç (d. 1944) ile yapılan görüşme.

⁶¹ DDT (Dikloro Difenil Drikloroetan): Sıtma ve bitle mücadelede kullanılan zehirli bir böcek ilacı.

⁶² 03.09.2021 tarihinde İsmail Yurtsever (d. 1929); 15.02.2022 tarihinde Murat Çoban (d. 1953); 25.02.2022 tarihinde Ahmet Koç (d. 1934); 26.02.2022 tarihinde Hakkı Yılmaz (d. 1937); 27.02.2022 tarihinde Yusuf Çömez (d. 1935); 25.03.2022 tarihinde İsmail Kırılmaz (d. 1940); 27.02.2022 tarihinde Fatma Kırılmaz (d. 1929); 29.04.2022 tarihinde Emine Yaşar (d. 1941); 29.04.2022 tarihinde Sabit Akarsu (d. 1948); 25.03.2022 tarihinde Hatice Biçer (d. 1940); 11.04.2022 tarihinde Murat Kıyak (d. 1941); 15.04.2022 tarihinde Fatma Süremez (d. 1942); 12.04.2022 tarihinde Ahmet Süremez (d. 1941); 13.04.2022 tarihinde Nefise Üzülmüş (d. 1943); 03.04.2022 tarihinde İbrahim Yenice (d. 1939); 03.05.2022 tarihinde Zülbiye Eyüpoğlu (d. 1940); 03.05.2022 tarihinde Şaban Kılıç (d. 1944); 03.05.2022 tarihinde Seyit Ali Kayışoğlu (d. 1940) ile yapılan görüşme.

⁶³ 27.02.2022 tarihinde Mehmet Kahraman (d. 1948); 12.04.2022 tarihinde Mehmet Çoban (d. 1939); 25.03.2022 tarihinde Sevdıye Kırılmaz (d. 1941); 12.04.2022 tarihinde Habibe Çoban (d. 1948); 12.04.2022 tarihinde Hüseyin Çoban (d. 1941); 14.04.2022 tarihinde Emine Eker (d. 1943); 15.04.2022 tarihinde Hüseyin Kuş (d. 1932); 15.04.2022 tarihinde Fatma Yavaş (d. 1942); 18.04.2022 tarihinde Emine Yavaş (d. 1937); 20.04.2022 tarihinde Fatma Ateş (d. 1946); 03.05.2022 tarihinde Hasan Kavcu (d. 1934); 04.05.2022 tarihinde Emine Tarakçı (d. 1941); 04.05.2022 tarihinde Mehmet Tarakçı (d. 1948) ile yapılan görüşme.

Göçmenler Edirne'de genelde birkaç gün kalmışlarsa da istisna olmakla birlikte bu sürenin aşıldığı durumlar da söz konusudur⁶⁴. Bu sırada göçmenler misafirhane veya kışlada misafir edilmişler, her türlü yeme içme ihtiyaçları Kızılay tarafından karşılanmış, ihtiyacı olanlara kıyafet, hamile olanlara ise içinde bebek kıyafetleri ile battaniye gibi eşyaların olduğu bir paket verilmiştir⁶⁵.

Göçmenler ile eşyaları Edirne'ye genelde ayrı trenle gelmiştir. Bu nedenle göçmenler, sandıklarını trene verirken Bulgaristan'daki lakaplarını da üzerine yazmışlardır. Edirne'ye gelip soy isim aldıklarında ise lakapları, soy isimleri ve iskân yerlerinin yer aldığı listeler oluşturulmuş, gelen sandıklar da bu listeler ışığında göçmenlerin iskân yerlerine sevk edilmiştir⁶⁶. Bundan dolayı göçmenler, sandıklarına sorunsuz bir şekilde ulaşabilmiştir.

Göçmenlerin Edirne'de kaydı yapıldıktan sonra bu dönemde Bulgaristan'da soy isim kullanılmadığı için her aileye soy isim verilerek iskân yeri belirlenmiştir. Soyadı verilirken hane reislerinin fiziksel ve psikolojik durumları, geldikleri yerdeki lakapları veya hane reisinin mesleği gibi birçok faktör göz önünde bulundurulmuştur. Örneğin çok hareketli birisine *Durmaz*, bir daha Bulgaristan'a dönmem dediği için *Dönmez*, Bulgaristan'dan kurtulduğu için *Kurtulmuş ve Kurtuluş*, güzel türkü söylediği için *Şenses*, çok yavaş hareket ettiği için *Yavaş*, çobanlık yaptığı için *Çoban*, inşaat ustası olduğu için *Yapıcı* gibi soy isimler verilmiştir.

İskân yerleri belirlenirken şehrin ihtiyaçlarının yanı sıra göçmenlerin talepleri de dikkate alınmıştır. Bu bağlamda göçmenlere gitmek istedikleri bir yer olup

⁶⁴ 15.10.2022 tarihinde Bekir Deniz (d. 1938); 27.02.2022 tarihinde Fatma Kırılmaz (d. 1929); 25.02.2022 tarihinde Ahmet Koç (d. 1934); 25.03.2022 tarihinde İsmail Kırılmaz (d. 1940); 11.04.2022 tarihinde Murat Kıyak (d. 1941); 12.04.2022 tarihinde Mehmet Çoban (d. 1939); 12.04.2022 tarihinde Habibe Çoban (d. 1948); 12.04.2022 tarihinde Fatma Süremez (d. 1942); 13.04.2022 tarihinde Nefise Üzülmüş (d. 1943); 15.04.2022 tarihinde Fatma Yavaş (d. 1942); 18.04.2022 tarihinde Emine Yavaş (d. 1937); 01.04.2022 tarihinde Emine Akkaş (d. 1943); 01.04.2022 tarihinde Hakkı Mertol (d. 1935); 01.04.2022 tarihinde Kadir Güngör (d. 1949); 03.04.2022 tarihinde Hüsnü Yenice (d. 1945); 04.05.2022 tarihinde Emine Tarakçı (d. 1941) ile yapılan görüşme. Örneğin Kadırlı'ya iskân olunan Murat Kıyak ve ailesi 1 ay kalmış. 11.04.2022 tarihinde Murat Kıyak (d. 1941) ile yapılan görüşme.

⁶⁵ Bu sırada verilen zeytini erik hoşafı sanarak yemeye teşebbüs edenler olmuşsa da hoşaf olmadığını fark edince atmışlar. 12.04.2022 tarihinde Mehmet Çoban (d. 1939) ile yapılan görüşme. Fatma Çoban, Edirne'de kadınların yemek yapmaya yardım ettiklerini ifade etmiştir. 12.04.2022 tarihinde Fatma Süremez (d. 1942) ile yapılan görüşme.

⁶⁶ 15.04.2022 tarihinde İsmail Kurtuluş (d. 1941) ile yapılan görüşme.

olmadığı sorulmuştur⁶⁷. Böylece göçmenlerin buldukları çevreye daha kolay uyum sağlamaları ve birbirlerine destek olmaları amaçlanmıştır.

Göçmenler, Edirne'deki işlemlerinin tamamlanmasından sonra iskân yerlerine sevk edilmişlerdir. Bu iskân yerlerinden birisi de Seyhan vilayetidir. Seyhan'a gelmek için Edirne'den demir yolu veya istisna olmakla birlikte kara yoluyla İstanbul'a gelen göçmenler⁶⁸, ya aynı gün ya da birkaç gün misafirhanede kaldıktan sonra vapurla Haydarpaşa'ya geçmişler⁶⁹, oradan da trenle Seyhan'a hareket etmişlerdir.

III. Göçmenlerin Seyhan'a İskânları

Edirne'den yurda giriş yapan ve misafirhanelere yerleştirilen göçmenlerin genellikle birkaç gün süren misafirligi sırasında iskânlarına yönelik çalışmalar, vatandaşlığa alım işlemleri ve sağlık kontrolleri yapılmıştır. İşlemlerin tamamlanmasını müteakiben iskân yerlerine sevk edilmişlerdir. İskânları yapılırken de çoğunluğunun çiftçi olmasından dolayı tarımsal potansiyeli yüksek olan vilayetler tercih edilmiştir.⁷⁰ Bu vilayetlerden birisi de merkez kazası Adana olan Seyhan'dır⁷¹. Seyhan, Osmanlı'nın son döneminden itibaren gerek çalış-

⁶⁷ Örneğin iskân yerinin havasının Bulgaristan'a benzemesini isteyen bir aile Sivas'a iskân edilmiştir. 03.05.2022 tarihinde Seyit Ali Kayışoğlu (d. 1940) ile yapılan görüşme.

⁶⁸ 25.02.2022 tarihinde Ahmet Koç (d. 1934) ile yapılan görüşme.

⁶⁹ İstisna olmakla birlikte Edirne'den İstanbul'a otobüsle gelenler de olmuştur. 04.05.2022 tarihinde Emine Tarakçı (d. 1941) ile yapılan görüşme.

⁷⁰ Hükümet tarafından göçmenlerin iskânı için ilk etapta 40 vilayet belirlenerek bunların iskân edebilecekleri göçmen sayısının ivedilikle bildirilmesi istenmiştir. Ali Tanoğlu, "Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951)", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C 14 (Ekim 1952-Temmuz 1953), s.152. Gelen cevaplardan 8.323 hanede takriben 41.000 kişinin iskân edilebileceği görülmüştür. Fakat bu sayı, Bulgaristan'ın 1950 Ağustos'unda dile getirdiği 250.000 sayısı ile mukayese edildiğinde çok yetersiz kaldığı için vilayetlerin şartları dikkate alınarak ne kadar göçmen yerleştirilebileceği tekrar hesaplanmıştır. Lütem, **a.g.e.**, s.75-76; Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878-2008)**, s.231; Kamil, "1950-1951 Göçünün Nedenleri", s.49. Yapılan hesaplama sonucunda 32.446 hane göçmenin iskân edilebileceği anlaşılmış olup hazırlıkların tamamlanmasını müteakiben de 1951 ilkbaharıyla birlikte iskân işlemine başlanmıştır. Tanoğlu, a.g.m., s.152.

⁷¹ Adana vilayetinin ismi, 20 Mayıs 1933 tarihinde idari taksimatta yapılan düzenleme sonucunda merkez kazası Adana olmak üzere *Seyhan* olarak değiştirilmiştir. "Bazı Vilayetlerin İlgası ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun", **Resmî Gazete**, S 2411 (27 Mayıs 1933), s.2510-2511; Erdem Çanak, **Tarihî, Siyasî, Sosyal ve İktisadî Yönleriyle Adana (Seyhan) (1923-1956)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s.68-69. Vilayetin 1950 yılındaki idari yapısı; Adana (merkez-Karataş-Misis-Tuzla-Mihmandar), Bahçe (merkez-Haruniye), Ceyhan (merkez-Kösreli-Kırmit-Yumurtalık), Feke, Kadırlı, Karaisalı (merkez-Çatalan-Kamışlı-Karsantı-Pozantı), Kozan (merkez-Yukarı Sırkıntı), Osmaniye (merkez-Kaypak-Tecirli-Toprakkale-Yarpuz) ve Saimbeyli (merkez-Mağara) şeklindedir. **1950 Umumi Nüfus Sayımı**, Ankara 1955, s.325-332.

ma imkânı gerekse de nüfus yoğunluğunun az olmasından dolayı göçmenlerin yoğun olarak iskân edildiği bir vilayettir⁷². Bundan dolayı 1950-1951 yılında yurda gelen Bulgaristan Türklerinin iskânı için belirlenen 40 vilayet arasında yer almıştır⁷³. Seyhan'ın iskân yeri olarak belirlenmesiyle birlikte iskân işlemini gerçekleştirmek üzere TBMM Başkanı Refik Koraltan'ın başkanlığında Ankara'da kurulan Millî Yardım Komitesi'nin Seyhan şubesi tesis edilmiştir⁷⁴.

Haydarpaşa'dan trenle Seyhan'a doğru yola çıkan göçmenler, 3-4 gün süren uzun ve meşakkatli bir tren yolculuğundan sonra iskân edilecekleri yere göre Adana, Misis, Ceyhan, Osmaniye ve Yarbaşı İstasyonu'nda trenden inmişlerdir. Bu bağlamda Seyhan'a ilk göçmen kafilesi 1950 yılı sonlarında gelmiştir. 1951 yılının 9 Şubatı itibariyle gelenlerin sayısı 1.678'e⁷⁵, 3 Martı itibariyle de 3.331'e ulaşmıştır⁷⁶. Bununla birlikte gelen göçmen sayısı artmaya devam etmiştir. Buna bağlı olarak vilayete iskânı öngörülen göçmen sayısı da sürekli olarak artırılmıştır. Nitekim ilk etapta 5.000 kişinin iskânı öngörülürken⁷⁷ zamanla bu sayı 5.500⁷⁸, 6.000⁷⁹ ve 7.000 şeklinde revize edilmiştir⁸⁰. Fakat dönemin Adana basımına göre vilayete 7.500 göçmen yerleştirilmiş olup bunların ilçelere göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur⁸¹:

⁷² Ayrıntılı bilgi için bk. Çanak, **Tarihî, Siyasî, Sosyal ve İktisadî Yönleriyle Adana (Seyhan)**, s.105-117.

⁷³ Bulgaristan Türklerinin Seyhan'a iskânı için bk. Erdem Çanak, Bulgaristan'dan Seyhan'a Türk Göçü (1950-1951), **Türkîsh Studies**, Sayı 9/4 (2014), s.235-253; Erdem Çanak, Bulgaristan Türklerinin Kadırlı'ya İskânı (1951), **Yeni Türkiye Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı**, C 4, S 69 (2015), s.4163-4172; Erdem Çanak, Bulgaristan Türklerinin Ceyhan'a İskânı (1950-1951), **International New Tendencies Congress In Ottoman Researches (INOCTE 2016)**, Saraybosna/Bosna Hersek (7-9 Ekim 2016), Konya 2016, s.199-222.

⁷⁴ Başkanlığı Vali Ahmet Kınık, İkinci Başkanlığı Belediye Başkanı Daniş Arıkoğlu, Sekreterliği Ahmet Özbey, Muhasipliği Zahit Akdağ'ın yapmıştır. "Göçmenlere Yardım Millî Komitesi Dün Teşekkül Etti", **Türk Sözü**, 3 Ocak 1951; "Şehrimizde de Teşekkül Eden Göçmen ve Mültecilere Türkiye Yardım Birliği'nin Faaliyeti", **Yeni Adana**, 5 Ocak 1951.

⁷⁵ "İlimizdeki Göçmen Sayısı 1.678'i Buldu", **Türk Sözü**, 10 Şubat 1951.

⁷⁶ "İlimize Gelen Göçmenler 3.000'i Aştı", **Türk Sözü**, 3 Mart 1951.

⁷⁷ "Şehrimizde de Teşekkül Eden Göçmen ve Mültecilere Türkiye Yardım Birliği'nin Faaliyeti", **Yeni Adana**, 5 Ocak 1951.

⁷⁸ "Gelen Göçmenler", **Yeni Adana**, 17 Nisan 1951.

⁷⁹ "Yerleştirilecek Olan Göçmenler", **Vatandaş**, 25 Nisan 1951.

⁸⁰ "İlimize 6.400 Göçmen Yerleştirildi", **Yeni Adana**, 10 Temmuz 1951.

⁸¹ "İlimize Tahsis Edilen Göçmenlerin Taksimi", **Vatandaş**, 26 Nisan 1951; "İlimize 6.400 Göçmen Yerleştirildi", **Yeni Adana**, 10 Temmuz 1951.

Tablo 1. Adana Basınına Göre Vilayete İskân Edilen Göçmenlerin İlçelere Göre Dağılımı

İlçeler	Göçmen Sayısı
Feke	50
Saimbeyli	100
Bahçe	150
Osmaniye	450
Karaisalı	625
Kozan	1.500
Kadirli	1.500
Ceyhan	1.500
Adana	1.625
Toplam	7.500

Tabloya göre en fazla göçmen Adana, Ceyhan, Kadirli ve Kozan'a, en az göçmen ise Karaisalı, Osmaniye, Bahçe, Saimbeyli ve Feke'ye iskân edilmiş görülmektedir. Ancak 1950-1951 yıllarında Seyhan'a iskân olunan Bulgaristan göçmenlerine ait bilgileri ihtiva eden *Muhacir Kayıt Defterine* göre vilayete 6.346 kişi yerleştirilmiş olup göçmen yerleştirilen yerler arasında da Saimbeyli ve Feke bulunmamaktadır. Bununla birlikte her iki veriye göre de en fazla göçmen ovalık ve verimli arazilere sahip yerlere yerleştirilmiştir⁸².

Planlanandan fazla göçmenin iskân edilmesi daha az sayıda göçmene göre hazırlık yapmış olan yerel idarecileri sıkıntıya sokmuştur. Bundan dolayı Bayındırlık Bakanlığına müracaat edilerek gelenlerin sıcaaktan dolayı hastalanmaları gerekçe gösterilip göçmen gönderilmemesi talep edilmiştir⁸³. Fakat bu talep Bakanlık tarafından dikkate alınmamış olmalı ki göçmenler gelmeye devam etmiştir.

Göçmenler Adana'ya ilk geldiklerinde Kız Sanat Enstitüsü, Darülaceze ve İş Bulma Kurumu binalarında misafir edilerek bürokratik işlemleri tamamlan-

⁸² 86 Nolu Ceyhan İlçesi 936-951 Yılı Romanya ve Bulgaristan Göçmenlerine Ait İskân Esas Defteri; 87 Nolu Merkez, Ceyhan, Kozan, Karataş, Karaisalı, Seyhan ve Osmaniye Muhacir Kayıt Defteri.

⁸³ "İlimize Gelen Göçmenler", *Türk Sözü*, 10 Temmuz 1951.

mıştır⁸⁴. İşlemlerinin tamamlanmasını müteakiben de geçici olarak yerleştirilecekleri yerlere sevk edilmişlerdir. Geçici iskân yerleri belirlenirken köyün ve köylünün imkânları da göz önünde bulundurulmuştur. Bundan dolayı göçmenler şehre gelmeden önce köy muhtarlarıyla irtibat kurularak köylerinde kaç haneyi misafir edebileceklerine dair bilgi toplanmış, göçmenler gelmeye başlayınca da muhtarlar istasyona gelerek belirttikleri sayıda aileyi köylerine götürmüşlerdir. Bunun yanı sıra geniş miktarda arazi işleyen ve ağa olarak nitelendirilen kişiler de çiftliklerinde çalışmak üzere geçici süreliğine göçmen istihdam etmişlerdir. Bu sırada inşasına başlanan evlerin inşasının tamamlanmasıyla birlikte de kalıcı olarak iskânlarının yapılacağı evlere ve köylere geçmişlerdir. Ancak geçici olarak yerleştirildiği yere kalıcı olarak iskân edilen ve devletin sağladığı malzeme desteğiyle kendi evlerini inşa edenler de olmuştur⁸⁵. Göçmenlere yönelik konut yapımına ise genel olarak 1951 yılında başlanmıştır⁸⁶. Bu bağlamda çiftçiler için köylerde, zanaatkârlar içinse şehir ve kasabalarda olmak üzere iki tip konut inşa edilmiştir. Çiftçiler için öngörülen evler iki oda, bir ahırdan, zanaatkârlara yönelik evler ise dükkânlı ve dükkânsız olmak üzere iki oda, bir hol ve bir dükkândan ya da iki oda ve bir holden meydana gelmiştir⁸⁷.

Göçmenler, geçici iskânlarının yapıldığı yerlerin muhtarının öncülüğünde köylülerden temin edilen eşyalar ile genellikle ahırdan bozma metruk yapılara yerleştirilmişlerdir. Bununla birlikte durumu iyi olan veya evini paylaşmak isteyenlerden oda tahsis edenler de olmuştur. Göçmenlerin bu esnadaki ihtiyaçları yine muhtarlar tarafından toplanan yardımlarla sağlanmış veya birkaç hane birleşerek bir göçmen hanesinin ihtiyacını karşılamıştır. Ağaların yanına aldığı göçmenler de yine metruk vaziyette bulunan ekseriyetle de ahırdan bozma yapılara yerleştirilmişlerdir. Ancak ağaların yanındakiler yeme-içme konusunda daha az sıkıntı çekmişlerdir. Göçmenler geçici iskânları sırasında kendilerine tahsis olunan derme çatma yapıları toprakla sıvayıp badana yaparak daha yaşanılır bir yer hâline getirmişlerdir. Hatta bu konuda yerleştirildikleri yerlerdeki köylülere de örnek olmuşlardır. Ancak imrenilerek bakılan bu

⁸⁴ “Valinin Dünkü Tetkikleri”, **Türk Sözü**, 16 Ocak 1951; “Göçmenlere Yardım İşleri Gün Geçtikçe Gelişiyor”, **Türk Sözü**, 18 Ocak 1951.

⁸⁵ 14.04.2022 tarihinde Âdem Hâkim (d. 1942); 13.04.2022 tarihinde Mecit Sağır (d. 1942); 03.05.2022 tarihinde Şaban Kılıç (d. 1944); 03.05.2022 tarihinde Seyit Ali Kayışoğlu (d. 1940) ile yapılan görüşme.

⁸⁶ İlk göçmen köyü Mersin'e bağlı Homurlu'ya inşa edilmiştir. **BCA**, 030.01.00.00.55.338.2.

⁸⁷ Çolak, a.g.m., s.135-136.

yapılar çoğu zaman göçmenlerden alınarak yerine derme çatma yeni yapılar verilmiştir⁸⁸.

Göçmenler ilk etapta yerlilerin yardımlarıyla hayatlarını idame ettirmeye çalışmışlardır. Yerli ahalinin kısıtlı imkânlarına rağmen yaptıkları yardımlar göçmenleri bir süreliğine de olsa rahatlatmıştır. Fakat sürecin sağlıklı bir şekilde yürümesi için göçmenlerin kalıcı iskânlarının yapılarak üretici konuma getirilmeleri gerekmiştir. Geçici iskânları yapılan göçmenler de bu süreçte tarlaya yevmiyeye giderek veya mesleklerini yaparak ayakları üzerinde durmaya çalışmışlardır. Vilayetin tarımsal potansiyelinden kaynaklanan iş imkânının yanı sıra bu dönemde yapımına başlanan Seyhan Hidroelektrik Santrali ile İncirlik Havaalanı gibi inşaatlar da yeni iş imkânları sunmuştur. Bundan dolayı Adana, sadece vilayete iskân olunan göçmenler için değil ülkenin farklı yerlerinde yaşayan bireyler ile farklı vilayetlere yerleştirilen göçmenler için de önemli bir iş ve aş merkezi olmuştur. Nitekim Adana'ya, farklı şehirlere iskân edilmiş takriben bin ailenin daha geldiği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte binlerce kişinin belli bir dönemde gelmesi şehrin sosyo-ekonomik yapısı üzerinde olumsuz bir takım gelişmelere yol açmıştır. Bu nedenle öncelikle vilayete yerleştirilen göçmenlerin kalıcı iskânları yapıp arazi dağıtımını tamamlanarak kendi kendilerine yeter hâle getirilmelerine çalışılmıştır⁸⁹. Kalıcı iskânın bir an önce yapılması eğitimleri yarım kalan çocuklardan eğitimlerine devam etmek isteyenler açısından da büyük önem arz etmiştir⁹⁰.

Kalıcı iskân yerleri belirlenirken göçmenlere dağıtılacak miktarda mülkiyeti devlete ait arazinin olmasına özen gösterilmiştir. İskânın yapılacağı yerin belirlenmesi üzerine de bir taraftan evlerin yapımına başlanırken bir taraftan da ekip biçmeleri için göçmenlere toprak dağıtımını yapılmıştır. Bu bağlamda vilayet genelinde göçmenlerin toplu olarak iskân edildiği köyler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

⁸⁸ 22.02.2022 tarihinde Şaban Nalbant (d. 1940); 27.02.2022 tarihinde Yusuf Çömez (d. 1935); 26.02.2022 tarihinde Hakkı Yılmaz (d. 1937); 25.02.2022 tarihinde Ahmet Koç (d. 1934) ile yapılan görüşme.

⁸⁹ “İlimize Gelen Göçmenler”, **Yeni Adana**, 19 Temmuz 1951; “Komşu İllerden İlimize Göçmenler Akın Ediyor”, **Türk Sözü**, 19 Temmuz 1951; “Yerleştirilen 7.000 Göçmenin İskânı İşleri”, **Vatandaş**, 9 Ağustos 1951; “Göçmenlere Toprak Dağıtımını Başlıyor”, **Vatandaş**, 4 Eylül 1951.

⁹⁰ “Göçmen Çocukları Okullara Yerleştiriliyor”, **Yeni Adana**, 8 Ağustos 1951.

Tablo 2. Göçmenlerin Toplu Olarak İskân Edildiği Köyler

İlçe Adı	Mevcut Köyler	Yeni Kurulan Göçmen Köyü
Adana	Bahçe, Tuzla, Yeşiloba	Yeniyayla
Bahçe	Haruniye	-----
Ceyhan	Kaldırım, Mustafabeyli ve Birkent	-----
Kadirli	Kümbet, Azaplı, Şihmehmetli, Hardallık ve Savrun Mahallesi	-----
Kozan	Tepecikören ve İshanülhamit	-----
Osmaniye	Sakarcalık ve Toprakkale	-----

Göçmenlerin iskân olunduğu bu yerlerin yanı sıra Yeniyayla örneğinde olduğu gibi göçmenlere mahsus köy de kurulmuştur. Bununla birlikte göçmenlerin büyük çoğunluğu mevcut köylere dağıtılmıştır. Dağıtım sırasında, daha önce bölgeye gelmiş olan Balkan Türklerinin yaşadığı yerler tercih edilerek göçmenlerin uyum problemi en aza indirilmeye çalışılmıştır.

İskânı gerçekleştirilen göçmenlere yaşamlarını düzene koyabilmeleri için devlet, yerel idareler ile halk tarafından çeşitli yardımlarda bulunulmuştur. Bu bağlamda devlet tarafından ev veya iş yeri ile hayatlarını idame ettirecek kadar arazi verilmiş, para yardımında bulunulmuş ve uzun vadeli düşük faizli kredi tahsis edilmiştir. Yapılan aynı ve nakdî yardımların yanı sıra bir defaya mahsus olmak üzere bütün vergilerden, 22 yaşını dolduran erkekler de askerlikten muaf tutulmuştur⁹¹.

Göçmenlerin bir taraftan evleri yapılıırken bir taraftan da yaşamlarının normale dönebilmesi için toprak dağıtılmaya başlanmıştır. Verilen arazinin büyüklüğü toprağın verimi ile ailelerin birey sayısına göre değişirken⁹², arazinin hemen ekilebilmesi için de zirai alet ve tohum desteği sağlanmıştır⁹³. Ancak göçmenlerin tarlalarını ekerek mahsul almaları için aylarca beklemeleri gerekmiştir. Bu esnada ise yerli ahalinin yardımlarıyla hayatlarına devam etmişlerdir.

Göçmenlerin yoğun olarak iskânının öngörüldüğü yerlerden birisi de Adana'nın Karataş bucağına bağlı Adalı köyüdür. Konuya dair yerel basına açıklama yapan Seyhan valisi, 75-100 arası hanenin bölgeye yerleştirilme-

⁹¹ BCA, 030.18.01.02.126.59.1.

⁹² Tanoğlu, a.g.m., s.158.

⁹³ Çolak, a.g.m., s.136-137.

si için Bakanlığa yer tahsisi için başvuruda bulunacaklarını dile getirmiştir⁹⁴. Bununla birlikte bu hanelerin öncelikle Kaldırım'a iskânının düşünüldüğünü fakat sel tehlikesinden dolayı Adalı'nın öne çıktığını ancak konuya dair henüz nihai bir karar verilmediğini de belirtmiştir⁹⁵. Birkaç gün sonra yaptığı açıklamada ise Adalı'nın kalıcı iskân sahası olarak belirlendiğini, yaşanması muhtemel sel tehlikesinin bertaraf edilmesi için de Ceyhan Nehri'nin kenarındaki mevcut setin Bebeli'den Adalı'ya kadar uzatılması için Bakanlıkla temasa geçildiğini ifade etmiştir⁹⁶. Ancak alan araştırması sırasında Adalı'ya böyle bir iskân yapılmamakla birlikte Kaldırım'a 150 ev inşa edilerek göçmenlerin yerleştirildiği belirlenmiştir. Yaşanan yer değişikliğinde setin 6-7 kilometre uzatılacak olmasından kaynaklı maliyetin etkili olduğu düşünülmektedir. Neticice itibariyle göçmenler için iki oda ile bitişliğine yapılan bir ahırdan oluşan takriben 60 m² büyüklüğünde kerpiçten evler inşa edilmiştir. Ayrıca göçmenlere at veya öküz almaları için kredi ile Zirai Donatım Kurumu aracılığıyla tarımsal alet ve tohum desteği sağlanmıştır⁹⁷.

Göçmenler bölgeye ilkbahar aylarında gelmeye başladıklarından kış gelmeden evlerin yapımına başlanarak tamamlanmasına çalışılmıştır. Bu doğrultuda 1951 sonbaharına kadar 35'i Adana'da olmak üzere 113 evin yapımına başlanmış, Ekim ayında da 70 evin inşasına başlanacağı açıklanmıştır⁹⁸. Ancak evlerin projeye uygun olarak yapılabilmesi için öngörülen 1.000 lira tahsisatın yetersiz kalacağına ortaya çıkması üzerine maliyeti düşürmek için Orman

⁹⁴ “Adalı Mıntkasında Bir Göçmen Köyü Kuruluyor”, **Vatandaş**, 3 Ekim 1951; “Göçmen İşleri”, **Yeni Adana**, 3 Ekim 1951.

⁹⁵ “Göçmen Köyü Kuruluyor”, **Yeni Adana**, 4 Ekim 1951; “Kurulacak Göçmen Köyü”, **Türk Sözü**, 4 Ekim 1951; “Adalı Civarında Kurulması Tasarlanan Göçmen Köyü”, **Türk Sözü**, 6 Ekim 1951; “Göçmenler İçin Adalı Bölgesi Uygun Görüldü”, **Vatandaş**, 6 Ekim 1951; “Göçmen Köyü ile İlgili İncelemeler”, **Vatandaş**, 9 Ekim 1951.

⁹⁶ “Adalı Göçmen Köyü”, **Yeni Adana**, 9 Ekim 1951; “Göçmen Köyü ile İlgili İncelemeler”, **Vatandaş**, 9 Ekim 1951; “Göçmen Köyü İçin Yapılan İncelemeler”, **Vatandaş**, 11 Ekim 1951; “Adalı'da Kurulacak Göçmen Köyü”, **Türk Sözü**, 11 Ekim 1951.

⁹⁷ “Göçmen Köyü İçin Yapılan İncelemeler”, **Vatandaş**, 11 Ekim 1951; “Adalı'da Kurulacak Göçmen Köyü. Toprakkale'de de 80 Hanelik Bir Göçmen Köyü Kurulacak”, **Türk Sözü**, 11 Ekim 1951; “Göçmenlerin İskân İşleri”, **Türk Sözü**, 16 Ekim 1951. Göçmenlere hayatlarını idame ettirmeleri için verilen araziye işleyecek traktör olmaması veya yetersiz sayıda olması arazilerin ekilmesi sürecinde sorun yaratmıştır. Benzer sorunla karşı karşıya kalan Şaban Kılıç ile eşi Bulgaristan'dan getirdikleri sabana bağladıkları eşek ve manda ile tarlalarını sürmek zorunda kalmışlardır.03.05.2022 tarihinde Hatice Kılıç (d. 1949); 03.05.2022 tarihinde Şaban Kılıç (d. 1944) ile yapılan görüşme.

⁹⁸ “113 Göçmen Evinin İnşası Devam Ediyor”, **Vatandaş**, 12 Ekim 1951.

İşletme Müdürlüğünden kereste temin edilmiş, Eskişehir Kiremit ve Tuğla Fabrikası'na tuğla siparişi verilerek kapı ve pencere gibi parçalar ihale yoluyla alınmak üzere harekete geçilmiştir⁹⁹. Şüphesiz yurt geneline binlerce göçmenin yerleştirilme çalışmasının devam ettiği ve devletin de imkânlarının sınırlı olduğu düşünüldüğünde sürecin çok da öngörülebilir olmadığı aşikârdır. Bu nedenle evlerin yapım süreci bir hayli uzadığından göçmenler geçici olarak iskân edildikleri yerlerde 1.5-2 yıl yaşamak zorunda kalmışlardır. Fakat çalışmalar hummalı bir şekilde sürmüş olup bir taraftan yapımına başlanan evler tamamlanmaya çalışılırken bir taraftan da yeni evlerin yapımına başlanmıştır. Nitekim 1951 Ekim'inde Toprakkale'ye kurulması düşünülen göçmen köyünün yerini görmek ve incelemelerde bulunmak üzere bir heyet buraya giderek tetkiklerde bulunmuştur¹⁰⁰. İskân İşleri Genel Müdürlüğü tarafından bu günlerde yapılan açıklamada vilayete yerleştirilen göçmenlerden 505 aileye ev yeri, 319 aileye arazi tahsis edildiği, tahsis edilen arazilerin 50'sinin tapusunun verildiği, 273 evin temelini atıldığı, inşaatı tamamlanan 8 evin sahiplerine verildiği, 46 ton da tohumluk dağıtıldığı dile getirilmiştir¹⁰¹.

1951 Kasım'ında Bahçe kazasına giden Vali Ahmet Kınık, yaptığı açıklamada Haruniye'de göçmenler için inşa edilmekte olan 25 evden 1'inin bittiğini belirtmiştir¹⁰². Daha önce Eskişehir'den sipariş edilen kiremitlerin Kasım ayında gelmesiyle birlikte evlerin yapımı da hızlanmıştır¹⁰³. Ay sonu itibarıyla de Osmaniye'de 4, Havraniye'de 6, İncirlik'te 8 ve Karaisalı'da 28 ev tamamlanmış, Karaisalı'nın Çatalan bucağına bağlı Müsait köyünde 4 evin temeli atılmış¹⁰⁴, İhsanülhamit, Kaldırım, Sakarcalık ve Bahçe'ye yapılması planlanan yerleşim yerlerinin ihalesi yapılmış¹⁰⁵, Toprakkale'ye kurulması ön-

⁹⁹ “Seyhan Bölgesinde İki Göçmen Köyü Kuruluyor”, **Vatandaş**, 17 Ekim 1951; “Göçmenlerin İskâm Etrafında Çalışmalar”, **Türk Sözü**, 17 Ekim 1951.

¹⁰⁰ “Toprakkale ve Adalı'da Kurulacak Göçmen Köyleri”, **Türk Sözü**, 20 Ekim 1951.

¹⁰¹ “İlimizdeki Göçmenlerin İskân İşleri Tamamlanıyor”, **Türk Sözü**, 24 Ekim 1951.

¹⁰² “Vali İlçelere Gidiyor”, **Yeni Adana**, 13 Kasım 1951; “Vali Kınık Tetkik Gezisinden Döndü”, **Türk Sözü**, 16 Kasım 1951; “Göçmen Köyü İnşaatı Süratle İlerlemektedir”, **Vatandaş**, 16 Kasım 1951.

¹⁰³ “Göçmen Evleri Kuruluyor”, **Türk Sözü**, 22 Kasım 1951.

¹⁰⁴ “Karaisalı'da Göçmen Evlerinin Temeli Atıldı”, **Vatandaş**, 27 Kasım 1951.

¹⁰⁵ İhsanülhamit'e kurulması planlanan 60 hanelik yerleşim yerinin inşaatı müteahhit Aptülkerim Kayıgır'e verilmiştir. “Bir Göçmen Köyünün İnşaatı İhale Edildi”, **Yeni Adana**, 24 Kasım 1951.

görülen köyle ilgili de ihale aşamasına gelinmiştir¹⁰⁶. Müteahhitlerin yüksek fiyat vermesi üzerine de vilayete bağlı olup Bayındırlık Müdürlüğünün bir birimi olarak çalışmalar yürütecek olan Adana Göçmen Evleri İnşaat Bürosu adında bir büro kurulmuştur¹⁰⁷. Bu esnada bir taraftan evlerin inşasına devam edilirken bir taraftan da yapımı tamamlananların tapuları dağıtılmaya başlanmıştır. 1951 sonu itibariyle göçmenlerin iskân süreçlerinde gelinen noktaya dair açıklamada bulunan Vali Ahmet Kınık, Bebeli ile Çukurkamış'a yerleştirilecek 144 göçmen için hazırlanan tapuların geldiğini, 1952 yılına kadar da 450 aileye yerleştirildikleri arazinin tapularının verileceğini, Misis'e bağlı Yarımca'da kurulacak olan 150 hanelik köye ise 120 göçmen ailesinin yanı sıra bir miktar aşiret ile kendilerine arazi verildiği takdirde buraya taşınacaklarını belirten Yerdelen köylülerinin yerleştirileceğini ifade etmiştir¹⁰⁸.

1952 yılının ilk günlerinde İskân İşleri Müdürlüğü tarafından vilayete iletilen raporda Seyhan'a gelen 6.256 kişiden oluşan 1.411 aileye toprak verildiği, 51 evin yapımının tamamlandığı, 596 evin inşaatının sürdüğü, yapımına henüz başlanmamış ev sayısının da 1.387 olduğu belirtilmiştir¹⁰⁹. Bu ailelerin büyük çoğunluğunu çiftçiler, 94'ünü ise esnaf ve zanaatkârlar oluşturmuştur¹¹⁰. Göçmenler için yapılması öngörülen evler ile kurulması planlanan köylere yönelik çalışmalar yıl boyunca devam etmiştir. Bu doğrultuda Sirkenli'de kurulacak olan 60 hanelik göçmen köyü için çalışmalara başlanırken, Yarımca'ya kurulacak köyün yerini belirlemek üzere Mart ayında bir heyet gönderilmiş, Cihadiye (Dedeler) köyüne kurulacak 50 hanelik köyün ihalesinin de kısa süre içerisinde yapılacağı açıklanmıştır¹¹¹. Nisan ayına gelindiğinde ise 40 haneden oluşan Sakarcılık'taki 6 evin inşasına başlanmış¹¹², Misis'teki 4, Çotlu'daki 5, Havraniye'deki 6, Bahçe köyündeki 50 ev ile Kiremithâne'deki 7 evden 6'sı, İncirlik'teki 8 evden 7'si, Karaisalı'daki 16 evden 15'i, Bahçe kazasındaki 26 evden 22'si, Ceyhan'daki 209 evden 28'i, Kadirli'deki 268 evden 29'u ta-

¹⁰⁶ "Göçmenlerin İskânı İşi İlerlemektedir", **Vatandaş**, 22 Kasım 1951; "Göçmen Evleri İnşaatı", **Türk Sözü**, 24 Kasım 1951.

¹⁰⁷ "Göçmenlerin İskân İşleri", **Türk Sözü**, 18 Aralık 1951.

¹⁰⁸ "Göçmenlere Toprak Tevzi Devam Ediyor", **Vatandaş**, 28 Aralık 1951; "Göçmenler", **Seyhan**, 31 Aralık 1951; "Yerdelen Köyünün Nakli", **Yeni Adana**, 28 Aralık 1951.

¹⁰⁹ "Göçmenlerin İskân İşi İlerliyor", **Türk Sözü**, 24 Ocak 1952.

¹¹⁰ "İlimize Gelen Göçmenlerin İskânı İşi", **Yeni Adana**, 24 Ocak 1952.

¹¹¹ "Üç Göçmen Köyü Daha Kurulacak", **Türk Sözü**, 30 Mart 1952.

¹¹² "İki Göçmen Köyü Daha Tamamlandı", **Yeni Adana**, 21 Ekim 1952.

mamlanmıştır¹¹³. Kozan'a bağlı İhsanülhamit'teki evler ile Kaldırım'daki 150 evin birkaç aya kadar bitirileceği, Baklalı'daki 3, Bebeli'deki 6, Tuzla'daki 30 evin tamamlanmak üzere olduğu, Cihadiye'deki 50 hanelik göçmen köyünün müteahhide verildiği, Yarımca'daki 100 haneli köyün de etüdünün tamamlandığı belirtilmiştir¹¹⁴. Ayrıca Kozan'a bağlı köylerden Sokutaş'a 11, Bulduklu'ya 13, Pekmezci'ye 27, Gaziköy'e 27, Hamam'a 30, Çokak'a 31, Bucak'a 39, Yassıçalı'ya 44, Turunçlu'ya 44, Ayvalı'ya 48, Camili'ye 56, Arslanlı'ya 61, İmamoğlu'na 73, Alaybey'e 95 ve Tepecikören'e 150 nüfus göçmen iskân edilmiştir¹¹⁵.

1952 Haziran'ına gelindiğinde vilayete yerleştirilen göçmen sayısı 1.529 hanede 7.422 kişiye ulaşırken göçmenler için yapılan evlerin inşası devam etmiştir. Bu bağlamda 537 evden müteşekkil 7 göçmen köyündeki 112 evden oluşan iki köyün inşası bitmiş, 73 köydeki 439 göçmen evi de bitme aşamasına gelmiştir¹¹⁶. Yapımı tamamlanan 50 haneli Bahçe köyü ile 60 haneli Toprakkale göçmen evlerinin dağıtımı için Bayındırlık Bakanlığından izin talebinde bulunmuş, 150 haneden oluşan Kaldırım'daki 57 evden 25'ine de göçmenler yerleştirilmiştir¹¹⁷. Evler için gönderilen tahsisatın yetersiz kalması üzerine Bayındırlık Bakanlığı 900.000 lira daha göndermiştir¹¹⁸. Gelen parayla birlikte inşaat çalışmaları hızlanmıştır. İnşaatı devam eden evlerin yanı sıra yapımı öngörülen ve bürokratik işlemleri tamamlanan yeni evlerin inşasına da hız verilmiştir. Bunlardan birisi olan ve 82 evden oluşan Yeşiloba'daki göçmen evleri için 1952 Eylül'ünde ihaleye çıkılmış¹¹⁹, Ekim ayında da temelleri atılmıştır¹²⁰. Yapımı tamamlanan Cihadiye'deki 50 ev ile Yarımca'daki 100 evin dağıtımı da Ekim ayında gerçekleştirilmiştir¹²¹. Bu evlerle birlikte vilayet

¹¹³ "Göçmen Evleri İnşasına Hızla Devam Ediliyor", **Türk Sözü**, 17 Nisan 1952.

¹¹⁴ Bu evlerin ihalesi Mayıs ayında gerçekleştirilmiştir. "Göçmen Evleri İnşasına Hızla Devam Ediliyor", **Türk Sözü**, 17 Nisan 1952.

¹¹⁵ "Göçmen Evleri İnşasına Hızla Devam Ediliyor", **Türk Sözü**, 17 Nisan 1952.

¹¹⁶ "Göçmenlerin İskân İşi", **Türk Sözü**, 1 Haziran 1952.

¹¹⁷ "Toprakkale Göçmen Köyü de Kuruldu", **Vatandaş**, 2 Temmuz 1952; "Göçmen Köylerinin İnşaatı Devam Ediyor", **Türk Sözü**, 5 Haziran 1952.

¹¹⁸ İnşası Tamamlanan Göçmen Köyleri", **Vatandaş**, 23 Temmuz 1952.

¹¹⁹ "Göçmenlerin İskân İşi", **Türk Sözü**, 12 Ağustos 1952; "Yeşiloba'da Yapılacak Göçmen Evleri", **Türk Sözü**, 12 Eylül 1952; "Yeşiloba'da Göçmen Mahallesi Kuruluyor", **Vatandaş**, 12 Ağustos 1952; "Göçmen Evleri", **Yeni Adana**, 12 Eylül 1952.

¹²⁰ "Yeşiloba Göçmen Köyünün ve Uçak Alanının Temelleri Atıldı", **Vatandaş**, 31 Ekim 1952; "Göçmen Köyünün Temel Atma Töreni Dün Yapıldı", **Türk Sözü**, 31 Ekim 1952.

¹²¹ "İki Göçmen Köyü Daha Tamamlandı", **Yeni Adana**, 21 Ekim 1952; "Cihadiye Köyündeki

genelinde yapımı tamamlanan ev sayısı 981'e ulaşmıştır. İnşası devam eden Yeşiloba'daki 82 ev ile muhtelif köylerdeki 291 evin de kısa sürede tamamlanarak sahiplerine verileceği açıklanmıştır¹²².

IV. Göçmenlerin Karşılaştığı Sorunlar

Vilayet dâhiline iskân edilen göçmenlerin karşılaştığı en önemli sorun, bilmedikleri bir yerde yeni bir hayata başlamak olmuştur. Bu nedenle göçmenler iskân edilirken ya yeni yerleşim yeri kurulmuş, ya da daha önce Balkanlardan bölgeye iskân olunan Türklerin olduğu yerler tercih edilmiştir. Ancak göçmenler, toplu olarak yerleştirilecekleri yeterli sayıda yapının olmamasından dolayı öncelikle birer ikişer hane şeklinde köylere dağıtılmışlar, evlerinin inşa olunmasını müteakiben de belirli yerlere toplanmışlardır. Bu yerler, köy içinde mülkiyeti devlete ait uygun bir arazi olmadığı durumlarda genelde köyün çeperindeki uygun bir alan olmuştur.

Göçmenleri etkileyen en önemli sorunlardan birisi de bölgedeki sıcak havadır. Buna, temiz içme suyu sorunu da eklenince uzun süre sağlık sorunu yaşayanlar olmuştur. Bu nedenle göçmenlerin uzun bir süre uyum sorunu yaşadığı söylenebilir¹²³.

Göçmenler, öncelikle mülkiyeti devlete ait geniş toprakların bulunduğu alanlara yerleştirilmişlerdir. Bu niteliğe sahip arazilerden de sulama açısından sorun olmaması için Seyhan ve Ceyhan nehirlerine yakın bölgeler tercih edilmiştir. Bununla birlikte nehre yakın yerlere yerleştirilenler kışın selden, yazın sinekten, uzağa yerleştirilenler ise susuzluktan muzdarip olmuşlardır. Bilhassa sellerle birlikte oluşan bataklık alanlarda ortaya çıkan sivrisineklerin neden olduğu sıtma hastalığı yaşamı çekilmez hâle getirmiştir. Buna rağmen göçmenler, bölgenin sunduğu iş imkânından dolayı başka bir yere gitmeyi düşünmemişlerdir.

Göçmen Evlerinin Bugün Dağıtımı Yapılıyor”, **Yeni Adana**, 28 Ekim 1952; “Cihadiye'deki Göçmen Evleri Dün Tevzî Edildi”, **Yeni Adana**, 29 Ekim 1952; “Göçmenlere Ev Dağıtımı”, **Vatandaş**, 29 Ekim 1952; “Yarımcı'da Yüz Göçmen Evinin İnşası Sona Erdi”, **Türk Sözü**, 22 Ocak 1953.

¹²² “Göçmen Evleri İnşası Tamamlanmak Üzere”, **Türk Sözü**, 29 Ocak 1953. Yeşiloba'daki evlerin 15'i 1953 Haziran'ında sahiplerine verilmiştir. “Yeşiloba'daki Göçmen Evleri Tevzî Edildi”, **Türk Sözü**, 12 Haziran 1953.

¹²³ “Göçmen Köyü Kuruluyor”, **Yeni Adana**, 4 Ekim 1951; “Kurulacak Göçmen Köyü”, **Türk Sözü**, 4 Ekim 1951; “Göçmenler İçin Adalı Bölgesi Uygun Görüldü”, **Vatandaş**, 6 Ekim 1951.

Göçmenler bölgedeki ağalardan kaynaklı sorunlar da yaşamışlardır. Örneğin bazı ağalar işledikleri devlet arazisinin göçmenlere verilmesine mani olmaya çalışmıştır. Bu durum her yerde yaşanmamakla birlikte Kaldırım köyü örneğinde olduğu gibi büyük ölçekli yerleşim yerlerinde yaşandığında ciddi sorunlara yol açmıştır. Nitekim köye 150 ev yapılmasına karşın arazi dağıtımı yapılamayınca göçmenler başka yerlere iskân edilmiştir. Ülkenin kısıtlı kaynaklarıyla yapılan ve boş kalan evler ise kısa sürede kullanılamaz hâle gelmiştir. Bunun yanı sıra bir kısım yerli halk da göçmenlerle sorun yaşamıştır. Aslında halk, ilk etapta göçmenlere sıcak davranarak kucak açmışsa da devletin göçmenlere ev, arsa, inşaat malzemesi desteği, işleyecek arazi ile mülkiyeti devlete ait olup uzun süre köylüler tarafından mera olarak kullanılan arazileri vermesi iki taraf arasında soğukluk yaratmıştır. Göçmenler benzer sorunları 1930'lu yıllarda Anadolu'ya gelen ve bölgeye iskân olunan Bulgaristan Türkleri ile de yaşamıştır. Bundan dolayı daha ziyade kendi içlerinde bir sosyal yaşam kurmuşlar, hatta evliliklerini de genellikle 1950-1951 göçmenleriyle yapmışlardır. Evlilik konusunda ikinci tercihleri ise bölgeye daha önce iskân edilen Bulgaristan Türkleri olmuştur. Akraba evliliklerine ise genel olarak karşı oldukları için bu tür evlilikler çok istisna olup olanlar da uzak akrabalar arasında yapılmıştır. Bütün bu yaşananlar ise göçmenlerin yerli halk ile kaynaşma sürecinin uzamasına yol açmıştır.

Anadolu'ya gelen göçmenler, Bulgaristan'da daha önce görmedikleri ve yemedikleri bamya, patlıcan, narenciye ve zeytin gibi yiyeceklerle karşılaşmışlardır. Haydarpaşa tren istasyonundan hareketleri esnasında zeytin, peynir ve ekmekten oluşan kumanya verilmiştir. Fakat göçmenler, zeytini daha önce hiç yemedikleri için ya çekirdeği ile yemişler ya da trenden atmışlardır. İstasyonlarda vatandaşlar tarafından verilen portakalı ise kabuğu ile yemeye çalışmışlardır.

Göçmenlerin geçici olarak yerleştirildikleri yerlerde kalmaları için kendilerine tahsis edilen yapıları toprakla sıvayıp, badana yaparak daha yaşanılır hâle getirmeleri çoğu zaman buraların ellerinden alınmasıyla sonuçlanmıştır. Bunun yanı sıra kalıcı iskânları için devlet tarafından yapılan evlerin tuvaletten yoksun olması da ayrı bir sorun yaratmıştır. Bunun üzerine göçmenler, evlerinin dışına kazdıkları kuyuları tuvalet olarak kullanmışlar, hatta bu hususta yerleştirildikleri yerdeki halka da örnek olmuşlardır.

Yerli halkın kullandığı bazı farklı kelimeler göçmenler ile iletişim kurmada soruna yol açmıştır¹²⁴. Örneğin Kadırlı'nın Kümbet köyünde yaşayan ve pamuk tarlasına bir miktar da karpuz tohumu serpiştiren bir ağa, karpuzların büyümesi üzerine göçmenlere şu tarladaki karpuzları kırın, gelip alacağım deyince göçmenler ağanın dediğine bir anlam verememekle birlikte karpuzları kırarak ikiye ayırmışlar. Kümbet köyünde yaşayan bir başka ağanın hanımı da evlerinde kalarak işlerine yardımcı olan Ali Kıyak'a samanlığın kapısını kilitle manasında, *samanlığa git, dilini dille* deyince kızarıp bozaran Ali Kıyak, ağaya giderek mahcup bir şekilde *ağam ben bir şey yapmadım ama hanım ağam böyle dedi* demiştir¹²⁵.

¹²⁴ 11.04.2022 tarihinde Levhi Yılmaz (d. 1950); 03.05.2022 tarihinde Emine Kayışoğlu (d. 1941) ile yapılan görüşme.

¹²⁵ 11.04.2022 tarihinde Murat Kıyak (d. 1941) ile yapılan görüşme.

SONUÇ

1950-1951 göçü kapsamında Bulgaristan'dan Anadolu'ya yaklaşık olarak 155.000 kişi göç etmiştir. Göçmenlerin takriben 7.500'ü Seyhan vilayetine yerleştirilmiştir. Göçmenler vilayete yerleştirilirken daha ziyade tarımsal çalışma potansiyeli yüksek olan Adana, Ceyhan, Kozan, Kadırlı ve Osmaniye gibi kazalar tercih edilmiştir. Göçmenler geldiklerinde vilayette yeterli sayıda yapı olmamasından dolayı öncelikle geçici olarak evi müsait olan bir ailenin yanında ya da kendilerine verilen yıkık dökük vaziyetteki metruk yapılarda kalmışlardır. Bir süreliğine geçici iskân mahallinde kalan göçmenler, evlerinin tamamlanmasıyla birlikte kalıcı iskân sahalarına toplanmışlardır. Az sayıda olmakla birlikte geçici iskân mahallinde kalan da olmuştur.

Kalıcı iskân sahaları oluştururken iki farklı usul takip edilmiştir. Bu bağlamda ya mevcut yerleşim yerlerine yeni konutlar yapılmış ya da Adana'daki Yeniyayla örneğinde olduğu gibi müstakil köyler kurulmuştur. Mevcut köylere iskân yapılırken göçmenlerin uyum sıkıntısı yaşamaması için öncelikle muhacir köyleri tercih edilmiştir. Müstakil yerleşim yerleri ise mülkiyeti devlete ait geniş arazilerin bulunduğu yerlerde tesis edilmiştir. Müstakil yerleşim yerlerindeki evler devlet tarafından yaptırılmış olup inşaatta çalışan göçmenlere ücret dahi ödenmiştir. Ancak evlerin maliyetini düşürmek adına bazı yerlerde ortak duvarların kullanılmış olması aile mahremiyeti açısından sağlıklı olmamıştır. Yapılan evler ise kesme taş, topraktan yapılan kiremit, kamış veya çalı gibi malzemelerden olmak üzere üç farklı şekilde inşa olunmuştur. Ancak tuvaletten yoksun olarak yapıldıkları için tuvaletleri göçmenler yapmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda göçmenlerin, badana ve tuvalet gibi konularda yerli halka örnek olduğu söylenebilir. Şayet yerleştirildikleri yerde daha önce iskân edilmiş göçmen varsa böyle bir durum söz konusu olmamıştır.

Müstakil yerleşim yerlerine iskân edilen göçmenlere ev, arazinin niteliğine göre nüfus başı tarla ile duruma göre tohumluk ve kredi desteği, mevcut yerleşim yerlerine küçük gruplar hâlinde iskân edilenlere ise arsa, inşaat malzemesi, arazinin niteliğine göre nüfus başı tarla, tohumluk ve kredi desteği verilmiştir. Göçmenlere verilen evler ise takriben 60 m² büyüklüğündedir. Çiftçilere verilecek evlerin bir oda ile ahırdan, esnafa verilecek olanların ise iki katlı olup üstünün ikamet, altının iş yeri olarak kullanılacağı açıklanmıştır. Buna rağmen esnafın yerleştirildiği Yeşiloba'daki evler tek katlı olarak inşa edilmiştir.

İlk etapta yerleştirildikleri yerlerdeki halkın yardımlarıyla yaşamlarını sürdüren göçmenler bir süre sonra tarlaya yevmiyeye giderek, toprak dağıtımının gerçekleştirilmesi üzerine de tarlalarını ekip biçerek yaşamlarını idame ettirmeye çalışmışlardır. Ancak yeterli tarımsal ekipman olmadığı için tarlalarını at ve öküz marifetiyle ya da belli sayıda haneye tahsis edilen traktörler yardımıyla sürebilmişlerdir. Fakat ortak kullanım sadece Karataş'ın Bahçe köyünde tespit edilmiştir.

Göçmenlere hayatlarını idame ettirmeleri için dağıtılan araziler genellikle köylüler tarafından ortak kullanılan meralardan verilmiştir. Bu da yerli halk ile göçmenlerin karşı karşıya gelmesine, hatta bazen uzun süreli çatışma yaşamalarına yol açmıştır. Bundan dolayı bazı göçmen aileleri arazilerini yıllarca kullanamadığından yaşamlarının düzene girmesi uzun zaman almıştır. Bunun yanı sıra bazı arazilerin bataklık olması ise buraların üretim amaçlı kullanılabilmesi için yoğun bir emek ve çaba gerektirmiştir. Arazilerin nehrin kenarında olması durumunda ise yaşanan sellerden dolayı mahsul zarar gördüğünden bazı yıllar hiç ürün alınamamıştır.

Seyhan'ın sıcak iklimi ile daha önce yemedikleri zeytin, turunçgil, bamya, patlıcan, yeşillik (nane, maydanoz, marul) gibi besinleri ilk defa yemek zorunda kalmaları göçmenler açısından sorun yaratmışsa da zamanla hem iklim hem de yiyeceklere alışmışlardır.

Göçmenler iskân edildikleri yerlerde uzun yıllar yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ancak zaman içinde aile bireylerinin sayısının artmasına bağlı olarak mevcut arazilerinin geçimlerini sağlamada yetersiz kalması üzerine bilhassa yeni yetişen gençler çalışmak için Adana başta olmak üzere göçmenlerin yoğun olarak bulunduğu Bursa gibi şehirlere göç etmişlerdir. Buna bağlı olarak da iskân mahallerinde genellikle az sayıda yaşlı nüfus kalmıştır. Bununla birlikte zaman içinde büyük ölçekte iç göç alan Adana'nın Mihmandar ile Kadirli'nin Şihmehmetli köyleri örneğinde olduğu gibi göçmenlerin tamamen terk ettiği yerleşim yerleri olduğu gibi Kadirli'deki Savrun Mahallesi ile Adana'daki Yeşiloba örneğinde olduğu gibi aldığı göçlerle büyüyen yerler de söz konusudur. Sürece dair istisnai bir örnek de Ceyhan'ın Kaldırım köyüdür. Zira mülkiyeti devlete ait olan ve göçmenlere dağıtılması planlanan bölgedeki arazi, burayı işleyen ağaların müdahalesi sonucu dağıtılamadığı için Kaldırım'daki göçmenlerin bir kısmı başka yerlere yerleştirilmek zorunda kalmış, ülkenin kısıtlı imkânlarıyla yapılmış olan evler ise kısa sürede kullanılmaz hâle gelmiştir.

Göçmenler iskân olunurken yerleştikleri yere kolay uyum sağlamaları ve birbirlerine destek olmaları için akrabalarıyla veya köylüleriyle birlikte yerleştirilmeye gayret edilmiştir. Bunun da etkisiyle uzun süre ya kendi içlerinde ya da daha önce bölgeye gelen muhacirlerle evlenmişlerdir. Bunda, zaman zaman yaşadıkları sorunlardan dolayı yerli halkla mesafeli ilişkiler, kendi kültürlerinden olan birisiyle daha kolay anlaşacakları düşüncesi, Bulgaristan'dan tanışmaları veya ortak tanıdıkları olması ile belirli yerlerde yerli halkın göçmenleri dışlayıcı bir tutum takınmasının etkili olduğu söylenebilir.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

86 Nolu Ceyhan İlçesi 936-951 Yılı Romanya ve Bulgaristan Göçmenlerine Ait İskân Esas Defteri.

87 Nolu Merkez, Ceyhan, Kozan, Karataş, Karaisalı, Seyhan ve Osmaniye Muhacir Kayıt Defteri.

“113 Göçmen Evinin İnşası Devam Ediyor”, **Vatandaş**, 12 Ekim 1951.

“Adalı Civarında Kurulması Tasarlanan Göçmen Köyü”, **Türk Sözü**, 6 Ekim 1951.

“Adalı Göçmen Köyü”, **Yeni Adana**, 9 Ekim 1951.

“Adalı Mıntıkasında Bir Göçmen Köyü Kuruluyor”, **Vatandaş**, 3 Ekim 1951.

“Adalı’da Kurulacak Göçmen Köyü”, **Türk Sözü**, 11 Ekim 1951.

“Adalı’da Kurulacak Göçmen Köyü. Toprakkale’de de 80 Hanelik Bir Göçmen Köyü Kurulacak”, **Türk Sözü**, 11 Ekim 1951.

Akça, Bayram, “1945-1990 Türk-Bulgar İlişkileri ve Bu Dönemde Muğla Vilayetine İskân Edilen Bulgaristan Muhacirleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 70 (2008), s.75-92.

Akın, Veysi, “Türkiye Cumhuriyeti İle Bulgaristan Arasında Siyasi İlişkilerin Kurulmasında 1925 Dostluk Antlaşması’nın Yeri ve Önemi”, **Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 1 (2012), s.41-56.

Arslan, Zehra, “Demokrat Parti İktidarının 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan’dan Türkiye’ye Göç Eden Göçmenlere Yönelik Politikası (1950-1951)”, **Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri**, Isparta 2012, s.329-344.

Atabay, Mithat, “Çingene Sorunu ve 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan’dan Çanakkale’ye Göçler”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, S 13 (2012), s.59-72.

Aybar, Celâl, **Bulgaristan Nüfusu**, İstanbul 1935.

“Bazı Vilayetlerin İlgası ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, S 2411 (27 Mayıs 1933), s.2510-2511.

“Bir Göçmen Köyünün İnşaatı İhale Edildi”, **Yeni Adana**, 24 Kasım 1951.

“Cihadiye Köyündeki Göçmen Evlerinin Bugün Dağıtımı Yapılıyor”, **Yeni Adana**, 28 Ekim 1952.

“Cihadiye'deki Göçmen Evleri Dün Tevzî Edildi”, **Yeni Adana**, 29 Ekim 1952.

Çanak, Erdem, “Bulgaristan'dan Seyhan'a Türk Göçü (1950-1951)”, **Turkish Studies**, S 9/4 (2014), s.235-253.

Çanak, Erdem, “Bulgaristan Türklerinin Kadiri'ye İskânı (1951)”, **Yeni Türkiye Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı**, C 4, S 69 (2015), s.4163-4172.

Çanak, Erdem, “Bulgaristan Türklerinin Ceyhan'a İskânı (1950-1951)”, **International New Tendencies Congress In Ottoman Researches (INOCTE 2016)**, Saraybosna/Bosna Hersek (7-9 Ekim 2016), Konya 2016, s.199-222.

Çanak, Erdem, **Tarihî, Siyasî, Sosyal ve İktisadî Yönleriyle Adana (Seyhan) (1923-1956)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

Çolak, Filiz, “Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göç Hareketi (1950-1951)”, **Tarih Okulu**, S 14 (2013), s.113-145.

“Gelen Göçmenler”, **Yeni Adana**, 17 Nisan 1951.

“Göçmen Çocukları Okullara Yerleştiriliyor”, **Yeni Adana**, 8 Ağustos 1951.

“Göçmen Evleri”, **Yeni Adana**, 12 Eylül 1952.

“Göçmen Evleri İnşasına Hızla Devam Ediliyor”, **Türk Sözü**, 17 Nisan 1952.

“Göçmen Evleri İnşası Tamamlanmak Üzere”, **Türk Sözü**, 29 Ocak 1953.

“Göçmen Evleri Kuruluyor”, **Türk Sözü**, 22 Kasım 1951.

“Göçmen İşleri”, **Yeni Adana**, 3 Ekim 1951.

“Göçmen Evleri İnşaatı”, **Türk Sözü**, 24 Kasım 1951.

“Göçmen Köylerinin İnşaatı Devam Ediyor”, **Türk Sözü**, 5 Haziran 1952.

“Göçmen Köyü İçin Yapılan İncelemeler”, **Vatandaş**, 11 Ekim 1951.

“Göçmen Köyü ile İlgili İncelemeler”, **Vatandaş**, 9 Ekim 1951.

“Göçmen Köyü İnşaatı Süratle İlerlemektedir”, **Vatandaş**, 16 Kasım 1951.

“Göçmen Köyü Kuruluyor”, **Yeni Adana**, 4 Ekim 1951.

“Göçmen Köyünün Temel Atma Töreni Dün Yapıldı”, **Türk Sözü**, 31 Ekim 1952.

- “Göçmenler”, **Seyhan**, 31 Aralık 1951.
- “Göçmenler İçin Adalı Bölgesi Uygun Görüldü”, **Vatandaş**, 6 Ekim 1951.
- “Göçmenlere Ev Dağıtımı”, **Vatandaş**, 29 Ekim 1952.
- “Göçmenlere Toprak Dağıtımı Başlıyor”, **Vatandaş**, 4 Eylül 1951.
- “Göçmenlere Toprak Tevzî Devam Ediyor”, **Vatandaş**, 28 Aralık 1951.
- “Göçmenlere Yardım İşi Gün Geçtikçe Gelişiyor”, **Türk Sözü**, 18 Ocak 1951.
- “Göçmenlere Yardım Millî Komitesi Dün Teşekkür Etti”, **Türk Sözü**, 3 Ocak 1951.
- “Göçmenlerin İskân İşi”, **Türk Sözü**, 16 Ekim 1951.
- “Göçmenlerin İskân İşi”, **Türk Sözü**, 1 Haziran 1952.
- “Göçmenlerin İskân İşi”, **Türk Sözü**, 12 Ağustos 1952.
- “Göçmenlerin İskânı İşi İlerlemektedir”, **Vatandaş**, 22 Kasım 1951.
- “Göçmenlerin İskân İşi İlerliyor”, **Türk Sözü**, 24 Ocak 1952.
- “Göçmenlerin İskân İşleri”, **Türk Sözü**, 18 Aralık 1951.
- “Göçmenlerin İskânı Etrafında Çalışmalar”, **Türk Sözü**, 17 Ekim 1951.
- Görüşme: Âdem Hâkim (d. 1942), 14.04.2022.
- Görüşme: Ahmet Koç (d. 1934), 25.02.2022.
- Görüşme: Ahmet Süremez (d. 1941), 12.04.2022.
- Görüşme: Ali Yaman (d. 1961), 29.04.2022.
- Görüşme: Basri Kovancı (d. 1940), 08.04.2022.
- Görüşme: Bekir Deniz (d. 1938), 15.10.2022.
- Görüşme: Emine Akkaş (d. 1943), 01.04.2022.
- Görüşme: Emine Eker (d. 1943), 14.04.2022.
- Görüşme: Emine Kayışoğlu (d. 1941), 03.05.2022.
- Görüşme: Emine Tarakçı (d. 1941), 04.05.2022.
- Görüşme: Emine Yaşar (d. 1941), 29.04.2022.
- Görüşme: Emine Yavaş (d. 1937), 18 Nisan 2022.

- Görüşme: Fatma Ateş (d. 1946), 20.04.2022.
Görüşme: Fatma Kırılmaz (d. 1929), 27.02.2022.
Görüşme: Fatma Süremez (d. 1942), 12.04.2022.
Görüşme: Fatma Yavaş (d. 1942), 15.04.2022.
Görüşme: Habibe Aşçı (d. 1932), 13.04.2022.
Görüşme: Habibe Çoban (d. 1948), 12.04.2022.
Görüşme: Hakkı Mertol (d. 1935), 01.04.2022.
Görüşme: Hakkı Yılmaz (d. 1937), 26.02.2022.
Görüşme: Halil Durmaz (d.1940), 29.04.2022.
Görüşme: Halil Yapıcı (d. 1940), 13.04.2022.
Görüşme: Hasan Kavcu (d. 1934), 03.05.2022.
Görüşme: Hasan Kurtulmuş (d. 1955), 04.05.2022.
Görüşme: Haşim Eker (d. 1937), 11.04.2022.
Görüşme: Hatice Biçer (d. 1940), 25.03.2022.
Görüşme: Hatice Kılıç (d. 1949), 03.05.2022.
Görüşme: Hüseyin Çoban (d. 1941), 12.04.2022.
Görüşme: Hüseyin Kuş (d. 1932), 15.04.2022.
Görüşme: Hüsnü Yenice (d. 1945), 03.04.2022.
Görüşme: İbrahim Yenice (d. 1939), 03.04.2022.
Görüşme: İsmail Kırılmaz (d. 1940), 25.03.2022.
Görüşme: İsmail Kurtuluş (d. 1941), 15.04.2022.
Görüşme: İsmail Yurtsever (d. 1929), 03.09.2021.
Görüşme: Kadir Güngör (d. 1949), 01.04.2022.
Görüşme: Levhi Yılmaz (d. 1950), 11.04.2022.
Görüşme: Lutfiye Deniz (d. 1946), 05.03.2022.
Görüşme: Makbule Babacan (d. 1936), 14.04.2022.
Görüşme: Mecit Sağır (d. 1942), 13.04.2022.

- Görüşme: Mehmet Çoban (d. 1939), 12.04.2022.
- Görüşme: Mehmet Kahraman (d. 1948), 27.02.2022.
- Görüşme: Mehmet Tarakçı (d. 1948), 04.05.2022.
- Görüşme: Mehmet Tenekeci (d. 1956), 09.10.2021.
- Görüşme: Murat Çoban (d. 1953), 15.02.2022.
- Görüşme: Murat Kıyak (d. 1941), 11.04.2022.
- Görüşme: Nefise Üzülmüş (d. 1943), 13.04.2022.
- Görüşme: Remzi Dönmez (d. 1968), 04 Mayıs 2022.
- Görüşme: Remziye Yılmaz (d. 1933), 11.04.2022.
- Görüşme: Sabit Akarsu (d. 1948), 29.04.2022.
- Görüşme: Selime Kamburoğlu (d.1924), 15.04.2022.
- Görüşme: Sevdije Kırılmaz (d. 1941), 25.03.2022.
- Görüşme: Seyit Ali Kayışoğlu (d. 1940), 03.05.2022.
- Görüşme: Şaban Kılıç (d. 1944), 03.05.2022.
- Görüşme: Şaban Nalbant (d. 1940), 22.02.2022.
- Görüşme: Yusuf Çömez (d. 1935), 27.02.2022.
- Görüşme: Zülbiye Eyüpoğlu (d. 1940), 03.05.2022.
- Görüşme: Zülbiye Tenekeci (d. 1963), 09.10.2022.
- Hakov, Cengiz, “Atatürk ve Bulgaristan ile Türkiye Arasında Yeni Siyasal Diplomatik Münasebetler”, **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu Bildirileri**, C 2, Ankara (1996), s.1271-1278.
- Hakov, Cengiz, “Bulgaristan Türklerinin Göçmenlik Serüveni”, **Türkler**, C 20, Ankara 2000, s.371-376.
- “İki Göçmen Köyü Daha Tamamlandı”, **Yeni Adana**, 21 Ekim 1952.
- “İlimize Gelen Göçmenler 3.000’i Aştı”, **Türk Sözü**, 3 Mart 1951.
- “İlimize Gelen Göçmenler”, **Türk Sözü**, 10 Temmuz 1951.
- “İlimize Gelen Göçmenler”, **Yeni Adana**, 19 Temmuz 1951.
- “İlimizdeki Göçmen Sayısı 1.678’i Buldu”, **Türk Sözü**, 10 Şubat 1951.

- “İlimize 6.400 Göçmen Yerleştirildi”, **Yeni Adana**, 10 Temmuz 1951.
- “İlimize Tahsis Edilen Göçmenlerin Taksimi”, **Vatandaş**, 26 Nisan 1951.
- “İlimizdeki Göçmenlerin İskân İşleri Tamamlanıyor”, **Türk Sözü**, 24 Ekim 1951.
- “İlimize Gelen Göçmenlerin İskânı İşi”, **Yeni Adana**, 24 Ocak 1952.
- “İnşası Tamamlanan Göçmen Köyleri”, **Vatandaş**, 23 Temmuz 1952.
- Kamil, İbrahim, “Bulgaristan’dan Türkiye’ye Gerçekleşen 1950-1951 Göçünün Nedenleri”, **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C 5, S 2 (2016), s.31-65.
- Kamil, İbrahim, “Atatürk Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri”, **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-donemi-turkiye-bulgaristan-iliskileri/> Erişim Tarihi: 14.07.2023.
- Kamil, İbrahim, **Bulgaristan Türkleri ve Göçler Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989)**, Cilt 1 (1944-1953), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2018.
- Kamil, İbrahim, “Cumhuriyet Döneminde Bulgaristan’dan Türkiye’ye Göçler (1923-1989)”, **Sosyo-Kültürel-Ekonomik Yönleriyle Türkiye’de Göç ve Göçmenler**, Altınordu Yayınları, Ankara 2023, s.223-250.
- “Karaisalı’da Göçmen Evlerinin Temeli Atıldı”, **Vatandaş**, 27 Kasım 1951.
- Kaştan, Yüksel, “Atatürk Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Yayını**, S 72, 2008, s.669-696.
- “Komşu İllerden İlimize Göçmenler Akın Ediyor”, **Türk Sözü**, 19 Temmuz 1951.
- “Kurulacak Göçmen Köyü”, **Türk Sözü**, 4 Ekim 1951.
- Lütem, Ömer E., **Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989**, Cilt 1 (1983-1985), Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara 2000.
- Memişoğlu, Hüseyin, **Bulgaristan Türklerinin Eğitimi**, Ankara 1992.
- Özgiray, Ahmet, “Türk-Bulgar Siyasi İlişkileri (1920-1938)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S 10, 1995, s.55-64.
- Pınar, Mehmet, “1950-1951 Bulgaristan’dan Türkiye’ye Göçler ve Demokrat Parti’nin Göçmen Politikası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 89, 2014, s.61-93.

“Seyhan Bölgesinde İki Göçmen Köyü Kuruluyor”, **Vatandaş**, 17 Ekim 1951.

“Şehrimizde de Teşekkül Eden Göçmen ve Mültecilere Türkiye Yardım Birliği’nin Faaliyeti”, **Yeni Adana**, 5 Ocak 1951.

Soysal, İsmail, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, C 1 (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Şimşir, Bilal N., **Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu, Bulgaristan’da Türk Varlığı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Şimşir, Bilal N., **Bulgaristan Türkleri (1878-2008)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012.

Tahir, Nuri Ali, “Bulgar Komünist Partisi ve Bulgaristan’daki Türklere Yönelik Asimilasyon Politikası”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S 41 (2015), s.578-587.

Tanoğlu, Ali, “Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951)”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 14 (Ekim 1952-Temmuz 1953), s.129-161.

Toğrol, Beğlan, **112 Yıllık Göç (1878-1989)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul 1989.

“Toprakkale ve Adalı’da Kurulacak Göçmen Köyleri”, **Türk Sözü**, 20 Ekim 1951.

“Toprakkale Göçmen Köyü de Kuruldu”, **Vatandaş**, 2 Temmuz 1952.

Turan, Ömer, “Geçmişten Günümüze Bulgaristan Türkleri”, **Balkan Türkleri, Balkanlarda Türk Varlığı**, Der. Erhan Türbedar, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara 2003, s.18-43.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.01.00.00.55.338.2.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.01.02.126.59.1.

Ulutaş, Selcen Özyurt, “Amerikan Merkezi Haberalma Teşkilatı Raporlarına Göre Komünist Bulgar Hükümetlerinin Türklere Yönelik Politikaları (1949-1954)”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S 235 (2018), s.125-140.

“Üç Göçmen Köyü Daha Kurulacak”, **Türk Sözü**, 30 Mart 1952.

- “Vali İlçelere Gidiyor”, **Yeni Adana**, 13 Kasım 1951.
- “Vali Kınık Tetkik Gezisinden Döndü”, **Türk Sözü**, 16 Kasım 1951.
- “Valinin Dünkü Tetkikleri”, **Türk Sözü**, 16 Ocak 1951.
- “Yarımcı'da Yüz Göçmen Evinin İnşası Sona Erdi”, **Türk Sözü**, 22 Ocak 1953.
- “Yerdelen Köyünün Nakli”, **Yeni Adana**, 28 Aralık 1951.
- “Yerleştirilecek Olan Göçmenler”, **Vatandaş**, 25 Nisan 1951.
- “Yerleştirilen 7.000 Göçmenin İskânı İşİ”, **Vatandaş**, 9 Ağustos 1951.
- “Yeşiloba'da Yapılacak Göçmen Evleri”, **Türk Sözü**, 12 Eylül 1952.
- “Yeşiloba'da Göçmen Mahallesi Kuruluyor”, **Vatandaş**, 12 Ağustos 1952.
- “Yeşiloba Göçmen Köyünün ve Uçak Alanının Temelleri Atıldı”, **Vatandaş**, 31 Ekim 1952.
- “Yeşiloba'daki Göçmen Evleri Tevzî Edildi”, **Türk Sözü**, 12 Haziran 1953.

EKLER

Ek-1. 1950’li Yıllardan Kalma Bir Göçmen Evi (Yeniköy-Yumurtalık)

478

Ek-2. 1950’li Yıllardan Kalma Bir Göçmen Evi (Azaplı-Kadirli)

Ek- 3. 1950'li Yıllardan Kalma Bir Göçmen Evi (Haruniye-Bahçe)

Ek- 4. 1950'li Yıllardan Kalma Bir Göçmen Evi Tavanı (Birkent-Ceyhan)

BAŞBAKAN ADNAN MENDERES'İN ALMANYA FEDERAL CUMHURİYETİ'NDEKİ SİYASİ VE İKTİSADİ TEMASLARI (2-9 EKİM 1954)

UFUK ERDEM*

ÖZ

Köklü bir geçmişe sahip olan Türk-Alman ilişkileri İkinci Dünya Savaşı sonuna doğru kesintiye uğradı. Yalta Konferansı'nda (4-11 Şubat 1945) Almanya'ya savaş ilan eden ülkelerin Birleşmiş Milletler'in kuruluş toplantılarına kurucu ye olarak katılması kararlaŐtırıldıđından Türkiye de, 23 Şubat 1945'te Almanya'ya –kâğıt üzerinde de olsa– savaş ilan etti. Böylelikle Türkiye ile Almanya'nın tüm diplomatik ve ticari ilişkilerinin kesilmesi resmiyet kazandı. İki lke arasında kopan ilişkiler 1949 yılında Federal Almanya'nın kurulmasıyla hızlı bir Şekilde yeniden tesis edilmeye başladı. Nitekim Türkiye 1950 yılında Federal Almanya'nın başkenti Bonn'da bir temsilcilik açtı ve bir yıl sonra da bu temsilciliği büyükelçiliğe dönüŐtürdü. Aynı yıl Türkiye'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle iki ülke arasında kurulan sınırlı diplomatik ve ticari temaslar ciddi bir gelişme göstermeye başladı. Özellikle de Federal Almanya'nın Kurucu Şansölyesi Konrad Adeeuer'un 1954 yılı başlarında Türkiye'yi ziyareti ile bu ilişkiler bir adım daha ileriye gitti. Bu ziyaretten yaklaşık yedi ay sonra Başbakan Adnan Menderes de yanında pek çok uzman, kurum müdürü ve gazetecinin bulunduğu kalabalık bir heyetle resmi davet aldığı Almanya'ya gitti. Diplomatik temasların yanı sıra özellikle ticari ilişkilerin daha da geliştirilmesi anlamında büyük bir beklenti ile Almanya'ya giden heyet, her yerde büyük sevgi gösterileri ve protokol ötesi bir ilgiyle karşılandı. İki lke arasında yapılan görüşmeler neticesinde Almanya, Türkiye'nin kredi isteğine olumlu yanıt vermiş ve taraflar ticari ilişkilerin daha da geliŐti-

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halka İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ufuk.erdem@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7654-0896

rilmesi için müzakerelerin sürdürülmesi kararı almışlardır. Nihayetinde Başbakan Menderes ve beraberindekiler Almanya'da yapılan görüşmelerden oldukça iyi sonuçlar elde ederek Türkiye'ye dönmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Başbakan Menderes, Batı Almanya, Bonn, İktisat, Kredi, Münih, Şansölye Adenauer.

POLITICAL AND ECONOMIC CONTACTS OF PRIME MINISTER ADNAN MENDERES IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY (2-9 OCTOBER 1954)

ABSTRACT

The long-standing relations between Türkiye and Germany were interrupted towards the end of the Second World War. Since it was decided that the countries declaring war against Germany in Yalta Conference (4-11 February 1945) would participate in the establishment meetings of the United Nations as founding members, Türkiye, albeit on paper, drew a sword against Germany on February 23, 1945. Hence, all the diplomatic and commercial relations between Türkiye and Germany were officially cut off. The broken relations between the two countries started to be re-established swiftly with the foundation of the Federal Germany in 1949. Thus, Türkiye opened a diplomatic mission in Bonn, the capital of the Federal Germany, in 1950 and transformed it into an embassy a year later. The restricted diplomatic and commercial contacts between the two countries started to improve significantly with the accession of the Democrat Party to power in the same year. Especially with the visit of Federal Germany Founding Chancellor Konrad Adenauer to Türkiye at the beginning of 1954, these relations went one step further. After seven months following this visit and an official invitation convoked by German authorities, P.M. Adnan Menderes paid an official visit to Germany together with a bevy of delegation including many experts, managers of various institutions and banks, and journalists. The delegation that went to Germany with great expectations for the diplomatic contacts as well as developing the commercial relations further was welcomed with cheers and amazing meta-protocol ceremonies all over the country. During the negotiations pursued between the two countries, Germany replied in the affirmative to the loan request of Türkiye and both parties decided on the conduction of the negotiations so as to improve the commercial relations. Eventually, P.M. Menderes and accompanying delegation returned to Türkiye accomplishing good results from the negotiations in Germany.

Keywords: Bonn, Chancellor Adenauer, Economy, Munich, Loan, Prime Minister Menderes, West Germany.

GİRİŞ

Türk-Alman ilişkilerinin başlangıcı XVIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır¹. Sınırlı bir temas ile başlayan ilişkiler giderek gelişme göstermiş ve nihayetinde tarafların Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik olmasını kadar gitmiştir. Savaşta mağlup ayrılan iki devletin birbiriyle teması mütareke ve antlaşmalardaki bazı maddelerle en alt düzeye indirilmiştir. Ayrıca her iki devletin kendi iç ve dış meselelerine yönelmek durumunda kalması da ilişkileri zayıflatan başka bir etken olmuştur². Yaklaşık altı yıl bu şekilde devam eden ilişkiler, Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya (Weimar Cumhuriyeti) arasında 3 Mart 1924'te imzalanan Dostluk Antlaşması'yla yeniden kurulmuştur³. Eskiden olduğu gibi her alanda gelişme göstermeye başlayan Türk-Alman ilişkileri, Almanya'da Nazi Partisi'nin iktidara gelmesiyle (1933) zayıflama evresine girmiştir. Siyasi ilişkilerin zayıflamasına Hitler'in yayılcı bir politika takip etmesi etki etmiştir⁴.

Hitler iktidarındaki Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda mağlup olmasından sonra Almanya topraklarında İngiltere, Fransa, ABD ve Sovyetler Birliği tarafından işgal yönetimi kurulmuştur. Ancak Soğuk Savaş nedeniyle Doğu Bloku ile Batı Bloku arasındaki çekişmeler arttıkça İngiltere, Fransa ve ABD işgal etmiş oldukları alanda parçalanmış bir Almanya yerine güçlü bir devletin kurulmasının kendi çıkarlarına daha uygun düşeceğine karar vermişlerdir⁵. Böylelikle İngiltere, Fransa ve ABD'nin elindeki işgal bölgesinde 1949 yılında 11 eyaletten oluşan Almanya Federal Cumhuriyeti (Batı Almanya) kurulmuştur⁶.

İkinci Dünya Savaşı tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de önemli siyasal ve ekonomik değişimler meydana gelmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin siyaset ve ekonomisi liberalizm etkisi altına girmiştir. Siyasi liberalizm çok partili

¹ Uğur Kurtaran, "Osmanlı Prusya İlişkilerinin Gelişiminde Prusya Elçisi Karl Adolf Rexin'in Faaliyetleri (1755-1761)", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C 12, S 47, 2015, s.117.

² Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.1.

³ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s.254.

⁴ Erkan Dağlı, "Alman Büyükelçilerinin Gözüyle Türk-Alman İlişkileri (1900-1938)", *Atatürk Dergisi*, S 5, 2016, s.96.

⁵ Müttefiklerin arasının açılmasına neden olan Almanya sorunu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası, (1939'dan günümüze kadar)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s.279-289.

⁶ Selma Karatepe, Mustafa Önen, Nazlı Nalcı Arıbaş, "Almanya Federal Cumhuriyeti", *Yönetmelik Yapı İncelemeleri*, Ed. Burhan Aykaç, Hatice Altunok, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2014, s.19.

siyasal sisteme geçişi sağlarken ekonomik liberalizmde serbest piyasa ekonomisini geçişi hızlandırmıştır. Nitekim ekonomik anlamda müdahaleci bir yapıdan ziyade özel teşebbüse yönelen Demokrat Parti, yabancı sermaye ve serbest pazar ekonomisine dayanan, Türkiye için dış yardımların önemli bir paya sahip olduğu liberal ekonomi modelini benimsemiştir⁷. Demokrat Partinin muhalefette olduğu yıllarda başlayan ABD dış yardımları (1947 Truman Doktrini, 1948 Marshall Planı) partinin iktidarında da bazı kesintiler olmakla beraber devam etmiştir⁸. ABD, Türkiye'ye 1949-1953 yılları arasında toplam 225 milyon dolar ekonomik yardım, 305 milyon dolar tutarında askeri yardım yapmıştır⁹. Marshall yardımlarının sona erdiği yıl ise Türkiye ekonomisinin temel göstergelerinde olumsuz değişimler yaşanmaya başlamıştır¹⁰. Üstüne üstlük 1953 yılında ABD'den gelen yardımların önceki yıla oranla düşmesi Demokrat Parti yöneticilerini daha da zora sokmuştur¹¹. Siyasi iş birliğinin devamı ve yaşanan ekonomik problemlere çözüm bulmak için 1954 yılının Ocak ayında Celal Bayar, mayıs ayında ise Adnan Menderes ABD'ye birer ziyaret gerçekleştirdiler. Görüşmeler sonucunda istenilenler elde edilememiş ancak kısmi bir destek alınabilmiştir¹². Yatırım harcamalarındaki hızlı artış paraya/

⁷ Seher Akça-İrem Menekşe, "Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları", **Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti**, Ed. Dilşen İnce Erdoğan vd., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s.1212.

⁸ ABD'ye göre savaşın getirdiği büyük yıkım Avrupa'da bir kaosa sebep olmuş ve bu durum Sovyetler Birliği'ni güçlendirmişti. Buna karşılık olarak ABD, Avrupa'nın siyasi ve ekonomik yönden desteklenmesinin (Truman Doktrini ve Marshall Planı) Sovyetler Birliği'nin yayımlıcağını durduracağını düşünüyordu. Türkiye diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında daha az yardım alsada ABD tarafından programa dâhil edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Çağrı Erhan, "Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 51, S 1, Yıl:1996, s.275-287.

⁹ Mehmet Şahin-Murat Bulut, "Demokrat Parti Döneminde Türkiye-ABD İlişkileri", **Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti**, Ed. Dilşen İnce Erdoğan vd., Cilt 2, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s.1145.

¹⁰ Dış ticaret açığı 1950 yılında 22 milyon dolar, 1951 yılında 88 milyon dolar, 1952 yılında 193 milyon dolar, 1953'te 136.5 milyon dolardır (TÜİK, **İstatistik Göstergeler 1923-2011**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012, s.480).

¹¹ Aynı yıl döviz sıkıntısı da yaşanmaya başlamış, dış borçla karşılanan ödemeler dengesi artık sürdürülemez hale gelmiştir. Özellikle Demokrat Partinin iktisadi başarısında önemli bir payı olan tarımsal üretimdeki artış duraklamış, tedavüldeki para hacminin genişlemesine paralel olarak kredilerde de hızlı artışın baş göstermesi fiyatları genel anlamda yükseltmiş ve enflasyonist bir baskı oluşturmuştur (Bahar Şanlı, "Türkiye'de Uygulanan Kur Politikaları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 49, s.188).

¹² Başbakan Menderes'in ABD'den talebi 300 milyon dolarlık bir krediydi. Ancak Türk ekonomisindeki kötü gidiş nedeniyle Amerikalılar 300 milyon dolar kredi yerine 30 milyon dolarlık bir hibe vermeyi uygun görmüşlerdi. Türk heyeti Washington'dan dönerken sıkıntılı

krediye olan ihtiyacı artırdığından bir takım düzenlemeler yapılmış ve yeni dış kaynak arayışları başlamıştır. 1954 yılının başlarında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu¹³ ve Petrol Kanunu¹⁴ çıkarılmış, Almanya ile olan ticaretin daha da geliştirilmesi¹⁵ ve dış ticaret açığının kapatılması için Almanya'dan kredi temin edilmesine çalışılmıştır¹⁶.

Türkiye ile Batı Almanya arasındaki diplomatik temaslar 1950 yılında başlamıştır.¹⁷ Türkiye'nin 1944-1950 yılları arasında Almanya'da resmî bir görevlisi bulunmazken¹⁸ Almanya Federal Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla oluşturulan Türkiye misyonu/temsilciliği,¹⁹ Bakanlar Kurulu Kararı ile 3 Mart 1951'de

---

bir döneme girildiği anlamıştı (Mehmet Ali Birand vd., **Demirkrat Bir Demokrasinin Doğuşu**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, s.292).

- ¹³ Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu için bk. **Resmî Gazete**, 23 Ocak 1954, S 8615.
- ¹⁴ Petrol Kanunu için bk. **Resmî Gazete**, 16 Mart 1954, S.8659. Bu kanun ile Türkiye'nin petrol kaynaklarının devlet tekelinden çıkartılıp özel teşebbüs yatırımlarıyla kesintisiz ve verimli bir şekilde değerlendirilmesi planlanmaktaydı. Özellikle de Amerikan şirketlerinin bu konuya ilgi duydukları bilinmekteydi (Yaşar Baytal, "Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 40, Kasım 2007, s.553).
- ¹⁵ Türk-Alman ticari ilişkileri 1951 yılından itibaren hızlı bir gelişme göstermiştir. Yılın ilk dokuz ayında Türkiye'nin ithalatında Almanya %22 ile ilk sırada yer alırken; ihracatında ise %23 ile ikinci sıradadır (Hilal Karavar, "Türk-Alman Ticari İlişkilerinde Yeniden Canlanma: 1949-1954", **Mediterranean Journal of Humanities**, IX/2, 2019, s.382-383). 1952-1955 yılları arasında Almanya'dan ortalama ithalat %20'nin üstünde seyrederken ihracat ise bu rakamın altında kalmıştır. Yıllara dayalı hazırlanan tablolar için bk. TÜİK, **a.g.e.**, s.497, 506.
- ¹⁶ 1951-1955 arasında yıllık 400 milyon TL'nin üstünde olan dış ticaret açığının %80 civarındaki bir bölümü dış yardımlarla karşılanmıştır (Yavuz Kepenek-Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001, s.136).
- ¹⁷ 1950 yılı şubat ayında Almanya Federal Cumhuriyeti bandıralı gemilerin Türk limanlarında ve Türkiye Cumhuriyeti bandıralı gemilerin Almanya limanlarında "en ziyade müsaadeye mazhar millet muamelesi" göreceklere hususunda karşılıklı mektup teatisi gerçekleşmiştir, bk. **Resmî Gazete**, 10 Şubat 1950, Sayı: 7429.
- ¹⁸ Türkiye, Birleşmiş Milletlerin kuruluş toplantılarında yer alabilmek için 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya'ya harp ilan ederek Almanya ile diplomatik ve ticari ilişkilerini resmi olarak kesmiştir. Bununla birlikte ilişkilerin daha erken bir tarihte kesildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesinde 17 Mart 1944-3 Mart 1950 tarihleri arasında Almanya'da görev yapan bir temsilci/lik olmadığı görülmektedir, bk. <http://berlin.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, Erişim Tarihi: 20.09.2021.
- ¹⁹ Federal Almanya bünyesinde yeni kurulan Türk Misyon Şefliğine 19 Ocak 1950 tarihinde Nizamettin Ayaşlı atanmıştır. Bk. **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-18-1-2, 19 Ocak 1950. Ayaşlı'nın, 9 Mart 1950 tarihi itibarıyla Türkiye'yi elçi sıfatıyla temsiline karar verilmiştir (BCA, 30-18-1-2, 9 Mart 1950).

büyükelçiliğe dönüştürülmüştür²⁰. Birkaç ay sonra da Almanya ile devam eden harp hâline kanun çıkarılarak son verilmiştir²¹. Siyasi anlamda atılan bu adımları ekonomik iş birliği takip etmiş ve iki ülke arasında 26 Şubat 1952'de kapsamlı bir Ticaret Antlaşması ile Ödeme Antlaşması imzalanmıştır²². Bu tarihten sonra antlaşmaların detaylarının belirlenmesi için daha alt düzeyde temaslara devam edilmiştir²³.

Doğu-Batı şeklinde parçalanmış Almanya'ya ilişkin problemlerde Türkiye hep Batı'ya destek vermiştir. Hatta 1952'de NATO'ya giren Türkiye, birliğe katılacağı 1955 yılına kadar Almanya'nın NATO'daki temsilcisi gibi hareket etmiştir²⁴.

1954 yılına kadar Türkiye'den Batı Almanya'ya yapılan en üst düzey ziyareti Londra'daki havacılık sergisine giderken Bonn ve Münih'e uğrayan Ulaştırma Bakanı Yümnü Üresin gerçekleştirmiştir²⁵. 18 Mart 1954'te Almanya Federal Cumhuriyeti'nin Kurucu Şansölyesi ve Dışişleri Bakanı Konrad Adenauer resmi bir davetle Türkiye'ye gelmiştir²⁶. Bu ziyaret Batı Almanya tarafından Türkiye'ye gerçekleştirilen ilk üst düzey ziyaret niteliğini taşıyordu²⁷. Bu zi-

²⁰ **Resmî Gazete**, 17 Nisan 1951, Sayı: 7787. Bonn'da Türkiye Misyon Şefi olarak görev yapan Nizamettin Ayaşlı Bakanlar Kurulu'nun 15 Haziran 1951 tarihli kararıyla Bonn büyükelçiliğine atanmıştır, **BCA**, 30-18-1-2, 15 Haziran 1951; **Resmî Gazete**, 12 Temmuz 1951, Sayı: 7856. Bonn'da açılan ilk yabancı büyükelçiliklerden birisi Türkiye'ninki olmuştur (Gürün, a.g.e., s.344).

²¹ Türkiye 23 Şubat 1945'te Almanya'ya ilan ettiği harp hâline 18 Temmuz 1951 yılında çıkarılan kanun ile son vermiştir. Bk. **Resmî Gazete**, 24 Temmuz 1951, S 7866.

²² Bahse konu antlaşmaların tam metinleri için bk. **Resmî Gazete**, 3 Mayıs 1952, Sayı: 8100.

²³ Bazı örnekler için bk. **BCA**, 30-18-1-2, 28 Mayıs 1953; **BCA**, 30-18-1-2, 20 Haziran 1953; **BCA**, 30-18-1-2, 15 Nisan 1954.

²⁴ Gürün, a.g.e., s.344.

²⁵ **BCA**, 30-18-1-2, 1 Ekim 1953.

²⁶ Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü Bakanlığa ait bütçe görüşmeleri sırasında bu davetle ilgili şöyle demektedir: *Alman Başvekili ve Dışişleri Vekili Muhterem Konrad Adenauer'un, davetimiz üzerine, önümüzdeki Mart ayında Ankara'ya yapacağı ziyaretin, kendisi ile geniş şahsi temas imkânını sağlayacağı ve iki memleket münasebetlerinin daha ziyade inkişafına hizmet edeceği muhakkaktır*. Bk. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, Cilt: 28, 49. İnikat, 2 Şubat 1954, s.779. Bahse konu tutanağın kapak sayfasında tarih yanlış olarak 24 Kasım 1954 olarak yazılmıştır.

²⁷ Gökhan Eşel, "Federal Alman Dışişleri Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde 1957 Seçim Süreci", **Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi**, 5 (3), 2020, s.870-871. Özge Irmak, **Adnan Menderes'in Yurt Dışı Gezileri**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.94.

yarettten sonra Şansölye Adeanuer'un davetine icabet eden Başbakan Adnan Menderes ise 2 Ekim 1954'te Almanya'ya gitmiştir.

I. Başbakan Menderes ve Heyetinin Münih Ziyareti

Şansölye Adenauer'un Türkiye'yi ziyaretinden sonra planlanan iade-i ziyarete ilişkin olarak aylar öncesinden çalışmalar başlatılmıştır. Nitekim Bonn Büyükelçisi Suat Hayri Ürgüplü²⁸ üzerinde gizlilik kaydı bulunan raporunu 1954 yılı Temmuz ayında Dışişleri Bakanlığına göndererek düşüncelerini ve yapılması gerekenlere dair isteklerini bildirmiştir. Ürgüplü bu raporunda öncelikle yapılacak ziyaretin eylül ayından sonraya planlanmasının Mareşal Papagos'un²⁹ ziyaretinden sonraya denk gelmesi nedeniyle dünya siyaseti açısından önemli bir devreye tesadüf edeceği zikretmiştir. Ziyaretin ekonomik olarak özellikle Türkiye'deki üretim artışının ithal ürünlere duyulan ihtiyacı artırması nedeniyle Alman ekonomik çevreleri tarafından da önemle takip edileceği üzerinde durmuştur. Ziyaret sırasında bir öğle ya da akşam yemeğinin elçilikte verilmesi, heyetin kalacağı Petersberg Oteli'nde de İdil Biret ve Suna Kan'ın yer alacağı bir suare ile Ferhan Onat veya Leyla Gencer'in bulunacağı bir konserin soğuk büfe eşliğinde sunulmasını rica etmiştir. Buradaki amaç kordiplomatik ile seçkin bir kitleye Türk gençliği ve Atatürk kızlarının medeni özelliklerini, sanat hamlelerini gösterip etkileyici/unutulmayacak bir gösteri sunmak olarak açıklanmıştır. Soğuk büfede batı yemeklerinin yanı sıra Türk yemek ve tatlı çeşitlerinin ikramı için kabiliyetli bir aşçının gönderilmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Almanlar gerçekleştirecek ziyaret esnasında Türk resamlara ait bazı tablolarla Türk elişleriyle işlemelerden oluşan bir serginin açılmasını Ürgüplü'den rica etmiştir. Ürgüplü de böyle bir serginin Münih'te başbakan ve dışişleri bakanı tarafından resmî açılışının yapılarak ziyarete açılmasının ve diğer önemli şehirlere de taşınarak sergilenmesinin Almanlar üzerinde iyi etki bırakacağını dile getirmiştir. Son olarak Bayan Menderes ve Bayan Köprülü'nün Almanya temaslarında bazı hastane, çocuk yuvası ve harp malulleri yurtlarına ziyaret planlandığından hediye için üzüm, incir ve sigara

²⁸ Suat Hayri Ürgüplü, Türkiye'nin Bonn Büyükelçiliğine 29 Ekim 1952 tarihinde atanmış ve bu görevini 26 Ekim 1955'e kadar sürdürmüştür (<http://berlin.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, Erişim Tarihi: 17.09.2021).

²⁹ Mareşal Aleksandros Papagos: 1952-1955 yılları arasında Yunanistan başbakanlığı yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.britannica.com/biography/Alexandros-Papagos>, Erişim Tarihi: 18.09.2021.

bulundurulması istemiştir³⁰. Ürgüplü'nün bu istekleri ziyaretin amacının farklı anlamlar taşıması dolayısıyla büyük oranda yerine getirilmemiştir³¹.

Başbakan ve Dışişleri Bakanı'nın yapacağı ziyaretin Almanya Şansölyesi Adenauer'un Londra'da yapılması planlanan NATO toplantısına katılma durumu nedeniyle ertelenmesi gündeme gelmiştir. Dışişleri Bakanlığı, NATO toplantısının Türk yetkililerce yapılacak ziyaretle aynı ya da birbirine yakın tarihlerde olmasının probleme sebep olacağını düşünmüştür. Bu nedenle Bonn Büyükelçiliğinden bahse konu toplantı dolayısıyla ziyaret zamanının ertelenip ertelenmemesi hususunun tamamen Adenauer'a bırakıldığının Alman yetkili makamlarına iletmesi istenmiştir³². Bonn Büyükelçisi Ürgüplü de bu mesajı Almanya Harici İşler Başkanı Dr. Blankenhorn'a ulaştırmıştır. Türk yetkililerin göstermiş olduğu hassasiyetten oldukça memnun olan Dr. Blankenhorn şunları söylemiştir:

“Muhterem Başvekilinizin ziyaretlerine Şansölye'nin atfettikleri nihayetsiz değer ve bilhassa dünyanın geçirdiği bu mühim anlarda bu ziyarete bağladıkları ümit o kadar ehemmiyetlidir ki tehirini asla arzu etmediklerine eminim... Çok nazik ve ince dikkatten dolayı minnettarız. Şayet bütün arzumuzu rağmen ziyaretin dört, beş gün taliki kaçınılmaz bir zaruret hâlini alırsa bunu size derhal bildiririm.”³³

Resmî kayıtlara göre Almanya'yı ziyaret edecek olan Başbakan Adnan Menderes'e Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Büyükelçi Muharrem Nuri Birgi, Bonn Büyükelçisi Suat Hayri Ürgüplü, Dışişleri Bakanlığı Milletlerara-

³⁰ **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 501/32193-128327-27, 12 Temmuz 1954.

³¹ Büyükelçi Ürgüplü'nün Bakanlıktan istekleri incelendiğinde yapılması planlanan ziyaretin sanki daha çok Türkiye'nin tanıtımına yönelik olduğu sonucu çıkmaktadır. Ancak ziyaret zamanı yaklaşırken oluşturulan heyete bakılırsa ziyaretin esas hedefini ticari temasların oluşturacağı net bir biçimde anlaşılmaktadır.

³² **TDA**, 501/32055-126358-44, 14 Eylül 1954.

³³ **TDA**, 32193-128327-22, 17 Eylül 1954. Türk heyeti Almanya'ya ulaştığı sırada Adenauer, Londra Konferansı dolayısıyla İngiltere'dedir. Türkiye bu durumu önceden hesaplayıp ziyaretin ertelenip ertelenmemesi kararını Adenauer'e bırakmıştı. Ancak Adenauer bir değişiklik talep etmemiş ve 3 Ekim gecesi Londra Havalimanı'ndan Almanya'ya dönmüştür. Bazı dönüş haberleri için bk. **Bradford Observer**, 4 October 1954; **Derry Journal**, 4 October 1954; **Dundee Courier**, 4 October 1954. Diğer taraftan Menderes Bonn'a ulaştığından Türk basınında Adenauer'un henüz Londra'da sanıldığı ancak durumun böyle olmadığına dair haberler de çıkmıştır (**Vatan**, 5 Ekim 1954).

sı İktisadi İşbirliği Genel Sekreteri Ortaelçi Melih Esenbel, Maliye Bakanlığı Müsteşarı Mehmet İzmen, İktisat ve Ticaret Bakanlığı Müsteşarı Munis Faik Ozansoy, T.C. Merkez Bankası Genel Müdürü Nail Gidel, Başbakanlık Özel Kalem Müdürü Muzaffer Ersü, Bonn Büyükeleçiliği Müsteşarı İlhami Müren, Dışişleri Bakanlığı Ticaret ve Anlaşmalar Dairesi Şube Müdür Doğan Türkmen, Başbakanlık Yaveri Üsteğmen Hayrettin Sümer, Emniyet Memuru Mahmut Sancar ile Hakkı Altuncu'nun refakat etmelerine karar verilmiştir. Almanya'ya gidecek olan bu heyete en yüksek miktar üzerinden yevmiye verilmesi, idare ve ziyafet masrafları ile temsil icabı yapacağı bütün harcamaların kabulü Bakanlar Kurulu'nun 4/3634 nolu kararı ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın imzasıyla onaylanmıştır.³⁴ Bu isimlerin yanı sıra pek çok bankanın genel müdürü, uzman ve gazeteci de ziyaret programına dâhil edilmiştir³⁵.

Başbakan ve beraberindeki heyetin gerçekleştireceği Almanya ziyareti öncesinde beklentiler şöyleydi; iş çevrelerinin ümitli olduğu, iki ülke arasındaki ticaretin artarak devam etmesi, büyük bir sanayi ülkesi olan Almanya ile ticaret anlaşmasının yeniden esaslı bir şekle sokulması, Türkiye'nin ihtiyacı olan sermaye ve kredi mevzularının halledilerek uzun vadeli kredilerle ülke ihtiyacının giderilmesi için adımlar atılması³⁶. Bu beklentileri gerçeğe dönüştür-

³⁴ **BCA**, 137-79-6, 30 Eylül 1954.

³⁵ Bakanlar Kurulu'nun 4/3635 nolu kararında yer alan bu isimler ise şöyledir; Nafia Bakanlığı Müsteşar Vekili Daniş Koper, İşletmeler Bakanlığı Müsteşar Vekili Hayri Tokay, T.C. Ziraat Bankası Genel Müdürü Mithat Dülge, Emlak Kredi Bankası Genel Müdür Medeni Berk, Sümerbank Genel Müdür Vekili Mehmet Akın, Etibank Genel Müdürü Cevdet Aydınelli, İş Bankası Genel Müdürü Üzeyir Avunduk, İller Bankası Genel Müdürü Nafiz Ergeneli, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürü Feridun Üstün, Makina ve Kimya Endüstrisi Genel Müdürü Hulki Yanat, Maden Tetkik Arama Enstitüsü Genel Müdürü Hamit Nafiz Pamir, Azot Sanayii Genel Müdürü İzzet Erksal, Tariş Genel Müdürü Şevket Kaya, Fisko Birlik Genel Müdürü Bedir Sirmen, Çuko Birlik Genel Müdürü Feyzi Altekin, İnhisarlar Tütün Uzmanı Abdullah Alaybey'in eksper (uzman) olarak ve Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürü Muammer Baykan, Anadolu Ajansı Genel Müdürü Şerif Arzık, Son Saat gazetesinden Cihat Baban, Zafer gazetesinden Mümtaz Faik Fenik, Cumhuriyet gazetesinden Nadir Nadi ve Burhan Felek, Hürses gazetesinden Cavit Oral, Türksesi gazetesinden Bahadır Dülger, Son Posta gazetesinden Selim Ragıp Emeç, Vatan gazetesinden Ahmet Emin Yalman, Milliyet gazetesinden Haldun Sel, Hürriyet gazetesinden Haldun Simavi, Akşam gazetesinden K. Şinasi Dersan, Yeni İstanbul gazetesinden Mustafa Mermi ve Habip Törehan, Son Telgraf gazetesinden Ethem İzzet Benice, Yeniasır gazetesinden Şevket Bilgi, Ege Eksper gazetesinden Nihat Kürşat, Hakimiyet gazetesinden Burhan Belge, İstanbul Eksper gazetesinden Mithat Perin, Son Havadis gazetesinden Cemil Sait Barlas, Film Operatörü Alaeddin Şeker, Foto Adnan Atar, Foto Mehmet Sürenkök (**BCA**, 137-79-7, 30 Eylül 1954).

³⁶ **Hürriyet**, 1 Ekim 1954; **Milliyet**, 1 Ekim 1954.

mek için Başbakan Adnan Menderes 1 Ekim 1954'te Ankara'dan İstanbul'a geçmiş ve 2 Ekim sabahı bir haftalık ziyaret için Almanya'ya hareket etmiştir³⁷. Heyetin Almanya'ya hareket ettiğini haber yapan Die Neue Zeitung adlı Alman gazetesi Menderes ve Köprülü'yü Orta Doğu'nun önde gelen siyasetçileri olarak tanımlıyordu³⁸. The New York Times ise Türk Liderler Batı Almanya'da başlığıyla okuyucularına duyurduğu haberde Başbakan ve Dışişleri Bakanı'nın Almanya'ya hareket ettiklerini bildiriyordu³⁹.

Heyet 2 Ekim'de Münih'e ulaşmıştır⁴⁰. Türk Heyetini Münih'te Bavyera Başbakanı Dr. Ehard, Federal Ziraat Bakanı Luebke, Federal PTT Bakanı Balke, Dışişleri Bakanlığı Dış Ticaret Dairesi Başkanı Büyükelçi Von Maltzan karşılamıştır⁴¹. Öğleden sonra Münih'te temaslarda bulunan heyet, Münih Ziraat Sergisi'ni gezdikten sonra, Nymphenburg Şatosu'nda kendileri için tertip edilen geçit törenini seyretmiş,⁴² ardından da Bavyera Başbakanı M. Ehard tarafından Başbakan Menderes şerefine Vier Jahreszeiten Otel'i'nde verilen yemeğe katılmıştır. M. Ehard yemekte Türk heyetinin Bavyera'nın başkenti Münih'e ayak basmasından duyduğu memnuniyetten ve köklü bir geçmişe sahip olan Türk-Alman dostluğundan bahsetmiştir⁴³. Menderes de ziyarete Bavyera'dan başlamaktan duyduğu memnuniyetle beraber iki milletin dünya barışına yapmış olduğu katkının önemine değinmiştir⁴⁴. Yemek sonrası

³⁷ **Zafer**, 2 Ekim 1954; **Cumhuriyet**, 2 Ekim 1954; **Hürriyet**, 2 Ekim 1954; **Milliyet**, 2 Ekim 1954; **Leicester Evening Mail**, 2 October 1954; **Birmingham Daily Post**, 2 October 1954; **Halifax Evening Courier**, 2 October 1954.

³⁸ Gazete Türkiye'nin geçmiş dönemlerine dair değerlendirmeler yapmakta; Türk idaresinin askeri yapıdan sivil siyaset yapısına ve liberal ekonomi düzenine geçtiğini aktarmaktadır. Menderes'in hayatına merkeze alan yazıda, Menderes'in erken yaşamı ve siyasi kariyeri hakkında bilgiler verilmekte, değerlendirmeler yapılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. **Die Neue Zeitung**, 2 Oktober 1954 (Gazete TDA, 501/32020-125987-3 nolu dosya içinde yer almaktadır) Gazete görseli için bk. Ek 4.

³⁹ **The New York Times**, 3 October 1954. Gazete haberin detayında Türk liderlerin Batı Almanya'ya yaptıkları resmi ziyaretle ülkedeki ekonomik gerilemeye çareler arayacaklarını, özellikle de dış ticaret açığını çözmek için çalışacaklarını yazıyordu.

⁴⁰ Başbakan ve beraberindeki heyet Yeşilköy Havalimanı'ndan hareket etmiş ve Münih Riem Havalimanı'na iniş yapmıştır (**Zafer**, 3 Ekim 1954).

⁴¹ **Zafer**, 3 Ekim 1954; **Hürriyet**, 3 Ekim 1954; **Milliyet**, 3 Ekim 1954; **Akşam**, 3 Ekim 1954; **Vatan**, 3 Ekim 1954.

⁴² **Zafer**, 3 Ekim 1954; **Cumhuriyet**, 3 Ekim 1954; **Hürriyet**, 4 Ekim 1954; **Akşam**, 4 Ekim 1954.

⁴³ **TDA**, 501/32193-128313-16, 2 Ekim 1954.

⁴⁴ **TDA**, 501/32193-12813-15, 2 Ekim 1954.

Offenbach'ın Güzel Helena isimli piyesini seyretmeye giden heyet, burada Alman vatandaşlarının sıcak ve samimi tezahüratlarıyla karşılanmıştır⁴⁵.

Şansölye Konrad Adenauer henüz Londra'da bulunduğundan, Başbakan Adnan Menderes'in Almanya'ya ayak basması vesilesiyle şu mesajı göndermiştir:

“Almanya Federal Cumhuriyet Hükümeti ekselans Adnan Menderes'in şahsında hür dünyanın idealleri için başarı ile savaşmakta olan bir devlet adamını selamlamaktadır. Kendisinin Başvekilliği sırasında Türkiye'nin 1952 yılı Şubat ayında Nato'ya üye olması, 28 Şubat 1953 tarihinde Ankara Paktının imzalanması, 2 Nisan 1954 tarihinde Türkiye-Pakistan Paktının akdolanması ve 9 Ağustos 1954 tarihinde de Balkan İttifakının imzalanması yolu ile Türkiye, milletler camiası içindeki mevkiini kuvvetlendirmiştir. Siyasi, iktisadi ve kültürel sahalarda Almanya ile Türkiye arasında çoktan beri mevcut olan iyi münasebetlerin son zamanlarda fevkalade inkişaf etmesini, bilhassa Türk hükümetinin basiretli ve uzağı gören siyasetine borçluyuz.

Milletlerimizin arasında mevcut olan ananevi dostluğu inkişaf ettirmek, geçen Mart ayında Türkiye'yi ziyaretimin başlıca maksadı idi. Türkiye'de bulunduğum sırada bana karşı gösterilmiş olan misafirperverliği hiçbir zaman unutamam. Türk devlet adamlarının memleketimizi ziyaretlerinden dolayı duyduğum sevinci bütün Alman milleti de benimle birlikte paylaşmaktadır.”⁴⁶

Adenauer'un bu nezaket mesajına Adnan Menderes şu telgrafla karşılık vermiştir:

“Güzel Münih'e ayak basar basmaz beni en mes'ud eden hadiselerden biri şahsımın ve Hükümetimin en samimi kanaatlerini ifade için gönderdiğim mesaja vermek lütfunda bulunduğunuz cevabı bulmak oldu.

Bunu okurken Ankara'daki samimi görüşmelerimizi hatırladım ve pek yakında bunları aynı samimiyetle devam ettirmek fırsatını bulacağımdan dolayı bahtiyarlık hissettim.

Münih'in büyük cazibesi ve gördüğüm hararetle kabul beni bu güzel şehre bir kat daha raptetmekle beraber Zatı Devletlerine mülaki olacağım günü en büyük sabırsızlıkla beklemekteyim.

⁴⁵ **Zafer**, 4 Ekim 1954; **Hürriyet**, 4 Ekim 1954; **Akşam**, 4 Ekim 1954; **Vatan**, 4 Ekim 1954.

⁴⁶ **TDA**, 501/32193-128313-14, 2 Ekim 1954.

Bu fırsattan bilistifade Zatı Devletlerinden ihtiramatı faikamın kabulünü
rica ederim.”⁴⁷

Başbakan Menderes, 3 Ekim’de Münih’te Alman basınına açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalarında Menderes, Adenauer’ün Türkiye ziyaretinden duyduğu memnuniyeti, Türk-Alman dostluğunun çok eski olduğunu, yeni gelişmelere açık olan bu dostluğun dünya barışı için büyük bir değer taşıdığını ifade etmiştir. Kendisine yöneltilen Almanya hakkındaki ilk izlenimlerin nelerdir şeklindeki soruya ise Menderes, Almanya’nın tarihin nadir kaydettiği büyük tahribatlara rağmen tamir ve telafi noktasında bu yıkımlardan harika sonuçlar ile çıktığını ifade ederek cevap vermiştir⁴⁸.

Münih’ten sonraki durak Türk heyetinin büyük beklenti içerisinde olduğu asıl ekonomik görüşmelerin gerçekleştirileceği Bonn’du. Nitekim artık daha somut adımlar atılacak ve rakamların da telaffuz edilmeye başlandığı bir gündeme geçilecekti.

Türkiye’nin 1954 yılının ilk yedi ayında Almanya’dan yapmış olduğu ithalat miktarı 154 milyon TL civarındayken, Almanya aynı devre içinde yalnız 71 milyon TL’lik bir ithalat yapmıştır. Bu durum Türk-Alman ticari dengesinin Türkiye aleyhine bozulmasına yol açmıştır. Ayrıca aynı devre içinde kredili teçhizat siparişlerini temin etmek için bir taraftan bakiye borçlarını ödemeye mecbur olması da Türkiye’yi büsbütün güç bir hale sokmuştur. Bu olumsuz göstergelerin dışında Türkiye’ye yeni açılacak olan 150 milyon dolar kredi içerisinde Türkiye’nin borçlarını ödemesi şart koşulduğundan krediden istifade etmek imkânsız hale gelmiştir⁴⁹. Bu şekilde bozulan ticaret dengesinin düzeltilmesinin yolu ise Almanya’nın Türkiye’den daha fazla ithalat yapmasında görülüyordu⁵⁰. Bu çerçevede Başbakan Menderes ve beraberindekilerin Bonn’da gerçekleştireceği görüşmelerde özellikle ticari anlamda ihtilafı nok-

⁴⁷ TDA, 501/32193-128313-17, 2 Ekim 1954.

⁴⁸ TDA, 501/32193-128313-13, 3 Ekim 1954; Cumhuriyet, 4 Ekim 1954; Milliyet, 4 Ekim 1954; Hürriyet, 4 Ekim 1954.

⁴⁹ Bahse konu 150 milyon dolarlık kredi Türkiye’nin ödediği borç nispetinde açıldığından ve ödemesi yapılan borcun bir kısmı da diğer gerekli ithal mallar için tahsis edildiğinden kredinin tam olarak işletilebilmesi mümkün olmuyordu. Bonn’daki müzakerelerde bu krediyi işletmek için bir formül bulmak ya da bu kredinin ayrı bir şekilde değerlendirilmesi için girişimlerde bulunulacaktı.

⁵⁰ Ankara, yaşanan zorluklara rağmen Almanya’dan anlayış, Alman ekonomist ve işadamlarından da Türkiye’ye yardımcı olmaları beklentisindeydi. [Essener Tageblatt, 7 Oktober 1954 (Gazete TDA, 501/32020-125987-3 nolu dosya içinde yer almaktadır)].

taların halledilmesi ve iki ülke arasında etkisi uzun yıllar sürecek bir anlaşma beklentisi ön plana çıkmıştır⁵¹.

II. Başbakan Menderes ve Heyetinin Bonn Ziyareti

Başbakan ve beraberindeki heyet, 4 Ekim'de özel bir trenle Federal Almanya'nın başkenti Bonn'a hareket etmiş, Türk ve Alman bayraklarıyla süslenen istasyonda Şansölye Adenauer, maliye ve iktisat bakanları, cumhurbaşkanlığı müsteşarı, dışişleri bakanlığı temsilcileri tarafından karşılanmıştır⁵².

4 Ekim'de Şansölye Adenauer tarafından Federal Cumhuriyet Şansölyelik Köşkü'nde Başbakan Menderes şerefine bir akşam yemeği verilmiştir. Bu yemekte bir konuşma yapan Şansölye, Türk yetkilileri selamladıktan sonra öncelikle mart ayında Türkiye'ye yaptığı ziyaretten duymuş olduğu memnuniyeti dile getirmiştir. İade-i ziyaretin iki ülke arasındaki bağları daha da kuvvetlendirdiğini belirterek Türkiye'nin iç ve dış kalkınma hamlelerinin hayranlıkla takip edildiğini söylemiştir. Türkiye'nin NATO'ya üye olması (1952), Balkan Paketi (1953) ve Türkiye-Pakistan Antlaşması (1954) gibi adımlar atarak dünya barışına sunduğu katkıyı dile getirmiştir. Her iki ülkenin milli ekonomilerinin birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğu üzerinde durarak bu münasebetlerin artarak devam etmesinden duyulan memnuniyet ve Alman gençlerinde giderek artan bir Türkiye merakı olduğunu ifade etmiştir. Konuşmanın bir kısmı da Anadolu'nun Alman ilmî araştırmaları için özellikle de arkeoloji çalışmaları için önemli olduğu, Alman arkeologların, tetkik gruplarının ve ilim sever seyyahların görmüş oldukları misafirperverlik ve onlara sağlanan uygun çalışma ortamı üzerine olmuştur. Şansölye, bütün misafirlerin Almanya'yı tanınmasından mutluluk duyduğunu belirterek sözlerini Türkiye Cumhurbaşkanı ve devlet erkânına dair iyi dileklerle tamamlamıştır⁵³.

Şansölye'nin bu konuşmasına karşılık veren Başbakan Menderes, kararlaştırıldığı günden itibaren Federal Almanya Cumhuriyeti'ne yapacağı ziyareti sabırsızlıkla beklediğini ve bu ziyareti yapabilmiş olmaktan dolayı çok mutlu olduğunu söylemiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Londra Antlaşması'nın önemini vurgulayan Başbakan, bu Antlaşma ile yeni bir

⁵¹ **Milliyet**, 5 Ekim 1954; **Cumhuriyet**, 6 Ekim 1954.

⁵² **Aberdeen Evening Express**, 4 October 1954; **Zafer**, 5 Ekim 1954; **Hürriyet**, 5 Ekim 1954; **Milliyet**, 5 Ekim 1954; **Cumhuriyet**, 5 Ekim 1954; **Vatan**, 5 Ekim 1954; **Halkçı**, 5 Ekim 1954.

⁵³ **TDA**, 501/32193-128313-12, 4 Ekim 1954.

devrin başladığına dikkat çekmiştir. Menderes, Adenauer'un her iki ülkenin ekonomisi konusundaki ifadelerine katıldığını belirterek her alanda iş birliği için daima gayret gösterileceğini söyleyip Federal Almanya Cumhurbaşkanı ve devlet erkânını selamlayarak sözlerine son vermiştir⁵⁴.

Başbakan Menderes ve beraberindeki heyet, 5 Ekim günü Ruhr Bölgesi'nde⁵⁵ Düsseldorf Oberhausen'i, Duisburg ile Essen endüstri merkezlerini ve bu bölgedeki Gutehoffnungshütte, Dansing, Krupp fabrikalarını gezmiştir. Heyeti öğlen yemeğinde ise Türkiye ile iş yapan bir fabrika misafir etmiştir⁵⁶.

Başbakan Menderes, 5 Ekim'de Kuzey Ren-Westefalya Başbakanı tarafından Düsseldorf'da şerefine verilen akşam yemeğine katılmıştır. Yemekte konuşan Kuzey Ren-Westefalya Başbakanı, heyetin Ruhr Bölgesi'ne gösterdiği ilgiden duyduğu memnuniyetini ve iki devletin iktisadi ilişkilerinin daha da gelişmesini arzuladığını dile getirmiştir⁵⁷. Menderes de burada yaptığı konuşmada Türk heyetinin Almanya sanayisinin kalbi olan Ruhr Bölgesi'ni ziyaretinin kendileri için çok verimli olduğu belirterek, sanayi ve teknik anlamda iş birliğinin her geçen gün daha da önem kazandığına değinmiştir⁵⁸.

Bonn'da yapılacak olan iktisadi meselelerin görüşülmesinden önce iki ülke uzmanları 5 Ekim'de bir araya gelmiş⁵⁹ ve belirli noktalar tespit edildikten sonra 6 Ekim günü başbakanlar düzeyinde toplantı yapılması kararlaştırılmıştır⁶⁰. Bu noktada Başbakan Menderes ve beraberindekilerin Türkiye'nin Amerika'ya ihraç edeceği 200 bin ton kromun bedelini, Almanya'ya olan

⁵⁴ TDA, 501/32193-128313-11, 4 Ekim 1954.

⁵⁵ Ruhr Bölgesi: Almanya'nın Kuzey Ren-Vestfalya (NRW) eyaletinde bulunan, Almanya'nın en büyük metropoliten yerleşim merkezidir. Duisburg, Mülheim an der Ruhr, Essen, Gelsenkirchen, Bochum, Oberhausen, Bottrop ve Dortmund bu bölgenin belli başlı kentleridir. Avrupa'daki en yoğun nüfusa sahip beşinci bölgedir. Avrupa'nın en büyük sanayi bölgelerinden olan Ruhr, kömür ve çelik üretimiyle bilinmektedir. WWF, **Just Transition For Regions And Generations Experiences from Structural Change in te Ruhr Area**, WWF Germany, Berlin 2016, s.26.

⁵⁶ **Hürriyet**, 6 Ekim 1954; **Zafer**, 6 Ekim 1954; **Cumhuriyet**, 6 Ekim 1954; **Vakit**, 6 Ekim 1954.

⁵⁷ TDA, 501/32193-128313-10, 4 Ekim 1954.

⁵⁸ TDA, 501/32193-128313-9, 5 Ekim 1954.

⁵⁹ Bu görüşmeler öncesinde Bonn'da çıkmakta olan bir gazete Türkiye'de yaşanan ekonomik sorunları ayrıntılı bir şekilde anlattıktan sonra müzakereler sırasında Almanya'nın Türkiye pazarındaki lider konumunun unutulmaması gerektiğine dikkat çekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. **Bonner Rundschau**, 5 Oktober 1954 (Gazete TDA, 501/32020-125987-3 nolu dosya içinde).

⁶⁰ **Cumhuriyet**, 6 Ekim 1954; **Vatan**, 6 Ekim 1954.

mevcut borca karşılık vermeyi taahhüt etmeyi planladığı anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Türkiye'nin Almanya'ya olan toplam borcu 67 milyon dolar civarındayken yapılan ödeme ve mal ihracı ile bu rakam 25 milyona geri çekilmiştir. Ancak sonradan borç miktarı yeniden 40 milyon dolara yükselmiştir. Eğer şartlar olgunlaşır anlaşma yapılırsa, Amerika'dan krom ihracı dolayısıyla gelecek miktarın Almanya'ya aktarılarak mevcut borcun yarısının ödenmesine yönelik taahhüt verilmesi planlanmıştır⁶¹.

6 Ekim günü yapılan görüşmeler sırasında Türk heyeti, Başbakan Menderes başkanlığında olmak üzere Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur, Dışişleri Genel Sekreteri Muharrem Nuri Birgi, Büyükelçi Suat Hayri Ürgüplü, Maliye Müsteşarı Mehmet İzmen, Ticaret ve İktisat Müsteşarı Munis Faik Ozansoy, Hariciye İktisat ve İşbirliği Genel Sekreteri Melih Esenbel, Merkez Bankası Genel Müdür Nail Gider, Bonn ticaret Müşaviri Süleyman Çeşmebaşı'ndan müteşekkildi. Almanya'yı ise Başbakan Adenauer başkanlığında Alman iktisat ve ticaret, maliye, ziraat bakanları, başbakanlık müsteşarı, dışişleri bakanlığı iktisadi işler dairesi başkanı, Almanya'nın Ankara büyükelçisi, iktisat müşaviri ve dışişlerinden iki genel müdür temsil etmekteydi. Görüşmelerde Almanya tarafı, Londra Konferansı'nın da olumlu olmasından dolayı Türk heyetinin yapmış olduğu ziyaretin daha da önem kazandığına, Bolşevizm'in bağımsız milletler için tehlike olduğundan bahisle Türkiye'nin dünya barışının korunmasında büyük bir rol oynadığına değinmiştir. Türk tarafı da kendileri için Almanya'nın önemli bir dost olduğu, tüm alanlarda ilişkilerin daha da geliştirilmesi gerektiği üzerinde durmuştur.

Öncelikli olarak Federal Almanya Ticaret Bakanlığının ay sonuna kadar Türkiye'ye 150 bin TL kıymetinde şarap ihraç edeceği; Türkiye'nin Almanya'dan 15 milyon Deutsche marklık (DM) çeşitli liman yapım araçları siparişi vermesi; Türk limanlarının inşasında kullanılacak bu tesis ve makinelerin yirmi ay zarfında Türkiye'ye teslim edilmesinin kabul edilmesi gibi konularda anlaşmaya varılmıştır⁶². Ayrıca 16 Şubat 1952'de imzalanan Türkiye-Almanya Ticaret ve Ödeme Antlaşmalarının yürürlüğü 31 Haziran 1955'e kadar uzatılmıştır⁶³.

⁶¹ **Hürriyet**, 7 Ekim 1954; **Akşam**, 7 Ekim 1954.

⁶² **Milliyet**, 7 Ekim 1954.

⁶³ **Resmî Gazete**, 18 Haziran 1955, Sayı: 9032. Basında bu anlaşmanın 30 Temmuz 1955'e kadar uzatıldığını haber yapan bazı gazeteler için bk. **Cumhuriyet**, 7 Ekim 1954; **Vakit**,

6 Ekim günü Federal Almanya Cumhurbaşkanı Teodor Heuss, Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde (Villa Hammerstein) Adnan Menderes onuruna bir öğlen yemeği vermiş ve bir konuşma yapmıştır. Cumhurbaşkanı Heuss konuşmasının başında şunları söylemiştir:

“.....takriben yirmi beş sene evvel İstanbul'a ait bir hatıram tazelenmektedir. Burada temas etmek istediğim nokta, memleketin latif manzarası, antik mimari abideleri, Büyük Sinan'ın heybetli ve ölçülü camileri değildir. Daha ziyade, insanı sarsan, büyük olduğu kadar dalgalı bir tarih devresi içinde realist ve makul yeni bir devrin bütün sarahatıyla nasıl kendini hissettirmekte olduğu noktasıdır. Büyük Atatürk'ün dinamik cesaretlerle dolu hayatından, hülyaları harekete getiren ve Almanya'da bizleri “romantik” diye vasıflandırdığımız çizgiler vardır. Fakat o devlet kurmakta ölçülü ve mükemmel bir realistti. O, kuvvet ve kudreti ölçü kanunlarına göre ayarlamasını çok iyi bilmiştir. Doğu Akdeniz kıyılarının yer yer ve zaman zaman birçok insan ızdıraplarıyla dolu son iki asırlık tarihini bir parça bilenler, Türkiye'yi müterakki bir Avrupa memleketi olarak yetiştirmek uğruna maziyi mazi saymak suretiyle meydana konulan muazzam siyasi başarının manasını anlarlar.”

Cumhurbaşkanı konuşmasının devamında Türk-Alman ilişkileri bakımından önemli hizmetlerinin bulunduğunu söylediği bazı Alman tarihi şahsiyetlere değinmiştir⁶⁴. İki devlet arasındaki kültürel ve iktisadi ilişkilerin giderek gelişmesinden memnuniyet duyduğunu ifade eden Heuss, iyi dileklerle konuşmasını tamamlamıştır⁶⁵.

Cumhurbaşkanı Heuss'tan sonra Başbakan Menderes de bir konuşma yaparak gördükleri misafirperverliğe, tarihi Türk-Alman dostluğu ile Atatürk'ün Türk milleti ve insanlık için önemine, iki devlet arasında yapılacak olan işbirliğine ve bu işbirliğinin dünya barışına katkısına dikkat çekmiştir⁶⁶.

7 Ekim 1954. Milliyet gazetesi ise anlaşmanın 31 Aralık 1954'e kadar uzatıldığını yazmaktadır (*Milliyet*, 7 Ekim 1954).

⁶⁴ Cumhurbaşkanı Heuss bu isimler arasında Helmut Von Moltke, Colmar Von der Goltz, G. Von Siemens, Schliemann, Wiegand ve Bittel'i saymıştır. Bu isimlerin dışında Ernst Reuter'ın Türk politikasının güvenilirliği nedeniyle 1933 yılından sonra bir dönem Türkiye'ye sığınmasının ve Türkiye'nin bu anlamda bir insanîyetlik örneği göstermesinin de önemli olduğunu söylemiştir.

⁶⁵ TDA, 501/32193-128313-16, 6 Ekim 1954.

⁶⁶ TDA, 501/32193-128313-19, 6 Ekim 1954.

Heyette bulunan gazeteciler ise 6 Ekim'de Alman Federal Hükûmeti basın şefi tarafından kabul edilmiştir. Türk gazeteciler basın ve yayın dairelerini ziyaret etmiş, Bonn şehrinde bir gezinti yaptıktan sonra öğlen yemeğinde Bonn Belediyesi Başkanı'nın misafiri olmuşlardır. Gazeteciler öğleden sonra Köln'e (o dönemki adıyla Kolonya) giderek buradaki birçok fabrikayı gezmişlerdir⁶⁷.

Başbakan Menderes ve beraberindekiler 7 Ekim günü resmî program içerisinde olumsuz hava koşullarına rağmen Ren Nehri üzerinde bir gezinti yaparak tarihi Rhineland Bölgesi ile Ruedes Hein'dan Koeligswinter'e kadar olan alanı gezmişlerdir. Şansölye Adenauer Londra Konferansı müzakereleri nedeniyle Mecliste bulunduğu⁶⁸ bu gezintiye Almanya adına refakat eden isim ise İktisat Vekili Ludwing Erhard olmuştur. Yaklaşık 5.5 saat süren gezintide ikili görüşmeler devam etmiştir⁶⁹. Nitekim Türk ve Alman heyetleri önce ayrı ayrı toplanarak genel ve özel temaslarda elde edilen neticeleri gözden geçirmişler ve ardından bir araya gelip iki saatlik bir toplantı yapmışlardır⁷⁰. Aynı gün akşamı Başbakan Menderes ve beraberindekiler Türk-Alman Dostluk Cemiyetinin kendileri için tertiplediği yemeğe katılmışlardır⁷¹. Şansölye Adenauer, Adliye Vekili Fritz Neumeier, Başbakan Müsteşarı Hans Glocke ve pek çok şahsiyet de bu Cemiyete üye kaydı yaptırmışlardır⁷².

Türk heyeti 8 Ekim'de Bonn Belediyesini ziyaret etmiştir. Bu ziyaret dolayısıyla bir konuşma yapan belediye başkanı, Türk-Alman ilişkileri açısın-

⁶⁷ **Zafer**, 7 Ekim 1954.

⁶⁸ Adenauer, Federal Parlamentoda Türk heyetinin ziyaretinden de bahsetmiş ve iki ülke arasında "kalpten gelen bir dostluk" olduğunu söylemiştir. Bk. **Akşam**, 8 Ekim 1954. Türk heyetinin ziyaretinin Federal Almanya Meclisine nasıl yansıdığı incelenmeye çalışılmıştır. Ancak Federal Hükûmet toplantı tutanakları Federal Şansölyelik uzmanları tarafından kısa tutanaklar/notlar şeklinde hazırlanmış olup henüz daha Federal Arşive teslim edilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Mevcut kısa notların dahi referans olarak kullanılamayacağı belirtilmiştir (https://www.bundesarchiv.de/cocoon/barch/0000/k/k1954k/kap1_1/para2_1.html, Erişim Tarihi: 19.03.2023). Diğer taraftan Almanya'ya yapılan ziyaretle ilgili TBMM'de görüşülmüş herhangi bir tutanak kaydı mevcut değildir. Türkiye Büyük Millet Meclisi 5 Temmuz 1954 tarihinde 1 Kasım 1954'e kadar çalışmalarına ara verme kararı almıştır. (**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: X, C 1, 17. İnikat, 5 Temmuz 1954, s.469)

⁶⁹ Bir Alman gazetesi Menderes'in bu gezintiye çıktığı zaman İktisat Vekili Ludwing Erhard'dan istediği krediyi alma konusunda çok az ümidi olduğunu yazmaktadır. Bk. **Der Spiegel**, 13 Oktober 1954 (Gazete TDA, 501/32020-125987-1 nolu dosya içinde yer almaktadır).

⁷⁰ **Hürriyet**, 7 Ekim 1954.

⁷¹ **Hürriyet**, 7 Ekim 1954; **Cumhuriyet**, 8 Ekim 1954.

⁷² **Milliyet**, 7 Ekim 1954.

dan önemli gördüğü Bonn Üniversitesi öğretim üyelerinden Profesör Robert Rieder'in (Rieder Paşa)⁷³ Türkiye'deki faaliyetlerine değinmiştir. Rieder Paşa'nın Türk askeri sıhhiye teşkilatını ve Gülhane Hastanesini düzenlemesinin, Haydarpaşa'da bir tıbbiyeyi faaliyete geçirmesinin üzerinde durmuştur. Belediye başkanı ziyaretin sonunda Menderes'e, Hofgarten isimli şehir parkının yüz senelik ağaçlarından birinin odunundan yapılan küçük bir kâseyi hediye etmiştir⁷⁴.

Başbakan Menderes, 8 Ekim'de Bad Godesberg Belediye Başkanı H. Hopmann tarafından Redoute'de resmî kabul ile karşılanmıştır. Belediye Başkanı heyetin Bad Godesberg'i ziyaretinden büyük bir memnuniyet duyduğunu söylemiştir. Ardından Bad Godesberg'teki iki mimari yapının (Godesburg Şatosu ve Redoute Tedavihanesi) tanıtımını yapan H. Hopman, Menderes'e Redoute Tedavihanesi gösterir bir tablo hediye etmiştir⁷⁵.

Başbakan Menderes ve beraberindeki heyetin ekonomi konusundaki müzakereleri 8 Ekim'de büyük oranda tamamlanmıştır⁷⁶. Bu müzakereler neticesinde 5-7 senelik vade ile 690 milyon DM -yaklaşık 450 milyon TL- bir kredi temin edilmiştir⁷⁷. Bu kredinin 460 milyon DM'lik kısmının Alman bankalarının katılımıyla kurulmuş olan Hermes Sigorta Şirketi tarafından verilmesi kararlaştırılmıştır. Geri kalan 230 milyon DM için ise -yaklaşık 150 milyon TL- Alman hükûmeti devlet garantisi vaat etmiştir. Kredinin 460 milyon DM'lik kısmı için yapılan müzakereler sırasında Başbakan Adnan Menderes, Alman bankacı ve sanayicilerine hitaben 45 dakikalık bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmanın kredi verilmesinde önemli etkisi olmuştur. Benzer şekilde Alman bankacı ve küçük sanayicilerin muhalefetine rağmen⁷⁸, büyük sanayicilerin

⁷³ Robert Rider Paşa 1898-1904 yılları arasında Türkiye'de görev yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Derviş Şen, "Gülhane Askeri Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalının Tarihçesi", *Ulusal Cerrahi Dergisi*, C 21, S 2, Nisan-Mayıs-Haziran, 2005, s.163-164.

⁷⁴ *TDA*, 501/32193-128313-5, 8 Ekim 1954.

⁷⁵ *TDA*, 501/32193-128313-6, 8 Ekim 1954.

⁷⁶ Başbakan Menderes ve beraberindeki heyetin büyük çoğunluğu Türkiye'ye dönmekle beraber heyette yer alan bazı resmi görevliler anlaşmanın detayları için, işadamları ve kooperatif temsilcileri ise çeşitli iş bağlantıları kurmak üzere Almanya'da kalmıştır. (*Hürriyet*, 9 Ekim 1954).

⁷⁷ 1956 yılında devlet bütçesinin düz hesapla 2 milyar 370 milyon TL (*Resmî Gazete*, 1 Mart 1956, S 9247) olduğu düşünüldüğünde verilen kredi miktarının önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

⁷⁸ Federal Almanya İktisat Bakanı Erhard, liberal sisteme bağlılığı dolayısıyla politikanın iktisadi işlere karışmaması, Türkiye ile ilişkilerin normal safhada kalması görüşündeydi.

baskısı ve Şansölye Adenauer'un Türkiye'ye ciddi desteği kredinin onaylanmasını sağlamıştır⁷⁹.

Başbakan Menderes ve heyetinin Almanya ziyareti sona ermek üzereyken iki ülke tarafından kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla resmî bir tebliğ yayınlanmıştır. İki kısımdan oluşan tebliğin ilk kısmında ziyaretin Almanya Şansölyesi tarafından Türkiye'ye yapılan ziyarete karşılık olarak gerçekleştiği, hem Türk tarafının hem de Alman tarafının dünya barışı için ortaya koyduğu kararlılığa dikkat çekilmiştir. İkinci kısımda ise Türkiye ile Almanya arasındaki iktisadi meselelere temas edilmiş ve iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin daha da artırılmasına vurgu yapılmıştır. Resmî tebliğ, kurulan temasların sadece iki ülkenin değil barış ve adaletten yana olan tüm dünya ülkelerinin de menfaatine olacağını ifade ederek son bulmuştur⁸⁰.

Başbakan Menderes, Başkent Bonn'dan ayrılmadan önce Almanya Matbuat Umum Müdürlüğü binasında yerli ve yabancı basına bir beyanat vermiştir. Alman hükûmeti basın şefinin organize ettiği toplantıda Menderes; yapılan ziyaretin Şansölye Adenauer'un Türkiye ziyaretine iade niteliği taşıdığını, Federal Almanya'nın dünya politikasındaki yeni durumunu, Almanya ile Türkiye arasındaki sıkı siyasi dostluğun ticari ve iktisadi münasebetlerle daha da takviye edilmesi gerektiğini, iki ülke ekonomisinin birbirini tamamlar nitelikte olduğunun yakından görüldüğünü, eski bir geçmişe sahip olan kültürel ve içtimai münasebetlerin daha da ileri götürülmesi için yapılan ziyaretin bir başlangıç teşkil ettiğini, ziyaret sonunda her iki hükûmetin mutabık kalarak yapmış oldukları resmî tebliğde de gerekli açıklamaların daha detaylı olarak yazdığını vurgulamıştır⁸¹. Bu açıklamadan sonra soru-cevap kısmına geçilmiştir. İlk olarak söz alan Die Zeit gazetesi temsilcisi resmî tebliğde Alman sanayiinin Türkiye'de yatırımlara katılacağından bahisle bu yatırımların ne oranda ve hangi sahalarda olacağını sormuştur. Başbakan Menderes, işbirliğine vurgu yaparak yatırımlar için bir rakam telaffuz etmemiş ve saha anlamında bir sınır çizilmediğini söylemiştir.

Bankacıların bir kısmı da sigortalı harici kredilerin toplamını genişletelim ancak Türklere ayrıcalıklı muameleler yapmayalım anlayışındaydı. Bu noktada çok nüfuzlu olarak tanımlanan Maliye Bakanı Schafer'in görüşü önem kazanmış olup o da Adenauer'e destek vermiştir. (Akşam, 7 Ekim 1954; Vatan, 7 Ekim 1954; Vatan, 8 Ekim 1954).

⁷⁹ Hürriyet, 9 Ekim 1954; Akşam, 9 Ekim 1954.

⁸⁰ TDA, 501/32193-128313-18, 9 Ekim 1954. Tebliğin tam metni için bk. Ek 1.

⁸¹ TDA, 501/32193-128313-3, 9 Ekim 1954; Akşam, 10 Ekim 1954; Cumhuriyet, 10 Ekim 1954.

Baseler Nachrichten (İsviçre) gazetesi adına söz alan temsilci, yayınlanan resmi tebliğde Türkiye'nin Almanya'ya yapacağını bildirdiği hububat ihracatı hakkında rakamlara yönelik bir anlaşma olup olmadığını sormuştur. Menderes rakam vermemekle beraber cevaben geçen yıl Türkiye'nin ihraç ettiği toplam hububat miktarının bir buçuk milyon tonu geçtiğini, bu miktar içinde Almanya'nın önemli bir yer tuttuğunu ifade etmiştir. Ancak bu yıl hava şartları dolayısıyla hububat ihracatının sınırlı düzeyde kalacağını da sözlerine eklemiştir.

The New York Times gazetesi temsilcisi resmî tebliğde Türkiye'nin Brüksel Paketi'ne⁸² katılması konusunun geçtiğini bunun ne zaman ve ne şekilde olacağı hakkında bir soru yönelmiştir. Başbakan Menderes de cevabında, Brüksel Paketi'ne katılım şekli ve zamanı konusunda kesin bir şey söyleyemeyeceğini, ancak Türkiye'nin dayanışma ve beraberlik amacı taşıyan bu teşekküle girmeyi arzu ettiğini ifade etmiştir.

Baseler Nachrichten gazetesi temsilcisi ilkbaharda imzalanan antlaşmada vadesi gelen borçların ödenmesi için kesin bir anlaşmaya varılıp varılmadığını sormuştur. Başbakan Menderes de antlaşmanın iki hedefi bulunduğunu; bunlardan birinin borçların tasfiyesini diğerinin de ilişkilerin geliştirilmesine yönelik olduğunu belirtmiştir⁸³.

Müzakerelerin tamamlandığı gün Şansölye Adenauer, Başbakan Menderes onuruna Bruehl Şatosu'nda büyük bir resmî kabul vermiştir⁸⁴. Başbakan Menderes Almanya'dan ayrılırken telsiz telgraf vasıtasıyla uçaktan Şansölye Adenauer'e bir mesaj göndererek ziyaretten duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir⁸⁵.

⁸² Brüksel Paketi/Anlaşması: İngiltere, Fransa Belçika, Hollanda, Lüksemburg arasında Ekonomik, Sosyal ve Kültürel ve Kolektif Savunma Antlaşması adı altında 17 Mart 1948 yılında imzalanmış ve 25 Ağustos 1948'de yürürlüğe girmiş ve elli yıl yürürlükte kalmıştır. Antlaşma uyarınca taraflar, mümkün olan en iyi sonucu almak için ekonomik etkinliklerini organize ve koordine edecektir. Brüksel Antlaşması, İtalya ve Batı Almanya'nın katılımıyla 23 Ekim 1954 tarihinde imzalanan Paris Antlaşmasıyla değiştirilerek Batı Avrupa Birliği'ne dönüştürülmüştür. (İlke Göçmen, "Brüksel Antlaşması 1948", **Avrupa Birliği Ansiklopedisi**, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları, İstanbul 2021, s.395-396).

⁸³ TDA, 501/32193-128313-3, 9 Ekim 1954; **Coventry Evening Telegraph**, 9 October 1954; **Manchester Evening News**, 9 October 1954.

⁸⁴ **Milliyet**, 9 Ekim 1954.

⁸⁵ TDA, 501/32193-128313-2, 9 Ekim 1954.

III. Türk Heyetinin Dönüşünün Yerli ve Yabancı Basındaki Yansımaları

Türk heyeti ülkeye döndükten sonra yerli ve yabancı basında ziyarete ilişkin pek çok haber ve değerlendirme yer almıştır.

Akşam gazetesi karşılıklı sorunların görüşmeler sonunda çözüldüğünü, Türkiye'nin kalkınmasında Almanya'nın sanayi ve ekonomisinin Türkiye'ye destek olacağını yazmıştır. Gazete adına Almanya'ya giden Kazım Şinasi Dersan ise savaş yıllarında ağır bombardımana maruz kalmış Almanya'nın beş altı yıl içerisinde yaralarını sararak ayağı kalktığını, fabrikalarını yeni baştan yapılandırarak işletmeye başladığını, yeni tesisler kurduğunu ve dünya ekonomisinde yeniden önemli bir rol oynamaya başladığını belirtmiştir. Gazete Alman bankacı ve maliyecilerinin kredi konusunda ikna edilmelerini Başbakan Menderes'in görüşmeler sırasında kendisine has üslubuyla yapmış olduğu açıklamalara bağlıyordu⁸⁶.

Hürriyet gazetesi okuyucularına Türkiye'nin Brüksel Paketi'ne girmek istediğini dile getirdiğini ve Almanya'nın Türkiye'deki yatırımlarının artacağını bildiriyordu⁸⁷. Gazete diğer gün ise Almanya ile iş birliği neticesinde mamul maddelerinin fiyatlarının düşeceğini; imar ve kalkınmada Almanya'dan temin edilecek kredini büyük rol oynayacağını; yedek parça ve makine darlığının önleneyeceğini; Türkiye'nin toprak altı ve toprak üstü zenginlikleriyle Almanya'nın ihtiyaçlarına büyük oranda cevap verebileceğini; Almanya'dan temin edilecek olan 450 milyon lira değerindeki kredinin piyasada büyük bir rahatlatma meydana getireceğini; ithal malların temininde yaşanan güçlüklerin giderileceğini haber yapıyordu⁸⁸.

Milliyet gazetesi Türkiye'ye 960 milyon marklık bir kredi açılacağını, Almanya gibi muazzam bir sanayi devinin Türkiye'ye yardımının başka devletler için de bir örnek teşkil edeceğini ifade ediyordu⁸⁹.

Cumhuriyet gazetesi Türkiye'nin Brüksel Paketi'ne katılma isteğinin dile getirildiğini; Türkiye'deki sanayi programlarına Alman iştirakinin sağlanacağını; Türkiye'nin Almanya'ya hububat teslimatı konusunda uzun vadeli iş birliği yapılacağını; iki ülke arasında ticari ilişkileri geliştirmek için bir Alman-Türk Komisyonunun kurulmasının faydalı görüldüğünü yazmıştır⁹⁰.

⁸⁶ Akşam, 11 Ekim 1954.

⁸⁷ Hürriyet, 10 Ekim 1954.

⁸⁸ Hürriyet, 11 Ekim 1954.

⁸⁹ Milliyet, 10 Ekim 1954.

⁹⁰ Cumhuriyet, 10 Ekim 1954. Gazetede ifade edilen komisyon bu haberden yaklaşık 5 yıl sonra *Türk-Alman Ekonomik İlişkilerini Araştırma Enstitüsü* adıyla kurulmuştur. (Erkan

Halkçı gazete Türk-Alman Resmî Tebliği manşetiyle verdiği haberde iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin sıkı bir işbirliği ile devamı ve geliştirilmesi için tam bir mutabakata varıldığını yazıyordu⁹¹.

Vatan gazetesi Türkiye'nin Brüksel Paktı'na girme isteğine dikkat çekmekle beraber iki ülke arasındaki iktisadi işbirliğini derinleştirmek için bir Alman-Türk Komisyonu kurulacağını, yapılan görüşmelerde yeni ve olumlu neticeler alındığını, ekilen tohumların kısa sürede mahsul vereceğini ifade ediyordu. Menderes'in ülkeye elleri dolu olarak döndüğünü ifade ediliyordu⁹². Gazete adına ziyarete katılan Ahmet Emin Yalman ise izlenimlerini farklı tarihlerde yayınlanan üç başyazıyla duyurmuştur. Yalman, Almanya ile Yakınlık başlığını taşıyan ilk yazısında Almanya ile geçmişte kurulan ilişkilere değinmekte ve bugün iki tarafın dünya barışı için aynı nokta yer aldıklarını vurgulamaktadır⁹³. Diğer iki yazının ana başlığı ise aynı olup Başvekille Almanya'da ismini taşımaktadır. Bu yazıların ilkinde Hava Yolculuğunun İntibaları alt başlığını kullanan Yalman, Almanya ile ilgili bir değerlendirme yapmayıp genel olarak gidiş sırasında uçakta yaşananları anlatmıştır⁹⁴. Üçüncü yazıda ise Almanya Nereden Nereye Geldi ? alt başlığıyla Almanya'nın yaşadığı kötü günlere dair kısa bilgiler verilmekte ve Almanya'nın nasıl bir kalkınma hamlesi ile engelleri aştığı anlatılmaktadır⁹⁵.

Vakit gazetesi tarafların Ankara'da yapılacak ticaret müzakereleri sırasında daha sıkı iş birliği prensiplerinin tespiti ve sanayide sermaye desteği konusunda anlaşmaya vardığını, Almanya'nın siparişlerin yerine getirilmesi için gerekli garantilerin ve finansmanların sağlanmasına özen göstereceğini yazıyordu. Gazete Başbakan Adnan Menderes'in havaalanında gazetelere verdiği şu demeci de satırlarına taşımıştır: "Altı gün süren seyahatimiz esnasında Alman devlet adamlarından ve bilhassa Alman milletinden görmüş olduğumuz

---

Dağlı-Fatih Çolak, "1945-1960 Arası Türk-Alman İlişkilerine Genel Bir Bakış", **Türk Dış Politikası Soğuk Savaşın Balından Yumuşamaya (1945-1960)**, Ed. Yakup Kaya, Ersin Müezzinoğlu, NEÜ Yayınları, Konya 2022, s.209).

⁹¹ **Halkçı**, 10 Ekim 1954. Gazete Almanya'dan dönen Menderes için İstanbul'un ayağa kaldırdığını, işçiler, öğrenciler, vazifeli polis ve jandarmanın on saat yağmur altında bekletildiğini yazmaktadır.

⁹² **Vatan**, 10 Ekim 1954.

⁹³ **Vatan**, 1 Ekim 1954.

⁹⁴ **Vatan**, 7 Ekim 1954.

⁹⁵ **Vatan**, 10 Ekim, 1954. Yalman bu yazısında bütün iyi niyetine rağmen seyahat programı çok yoğun olduğundan okuyucularını tam anlamıyla bilgilendiremediğini ifade etmektedir.

misafirperverlikten çok memnunuz. Almanya’da her yerde Türklere karşı sevgi, güven ve dostluk beslendiğini müşahede ettim. Seyahatimiz her bakımdan milletimiz için hayırlı olmuştur kanaatindeyim. Yurda dönmüş olmaktan dolayı da kendimi bahtiyar hissetmekteyim.”⁹⁶

Zafer gazetesi görüşmelerin iki taraf için de kıymetli neticelerle sona erdiğini;⁹⁷ Almanya ile her konuda mutabakata varıldığını; Başbakan Menderes’in İstanbul’da Yeşilköy Havalimanı’ndan Taksim’e kadar uzanan yol boyunca yüz bin kişi tarafından karşılandığını yazıyordu. Gazete, Almanya’nın Türkiye’nin Brüksel Paketi’na katılmasını uygun gördüğünü bildiriyordu⁹⁸.

Ziyaretin dış dünyadaki yankıları Türk basını tarafından takip edilmiştir. Örneğin Yunanlılar tarafından ziyaretin hoş karşılanmadığına dair haberler çıkmıştır⁹⁹ (Yunanistan bu tarihlerde Kıbrıs’ın kendisine verilmesi isteğiyle BM nezdinde girişimlerde bulunuyordu). Moskova radyosu yapılan ziyareti herhangi bir yoruma yer vermeksizin yayınlamıştır¹⁰⁰. ABD’de basınında ise dünya barışına büyük katkısı olan Türkiye’nin ekonomik anlamda rahatlaması için görüşmelerin olumlu sonuçlanmasının beklendiğini yazmıştır¹⁰¹. Sonrasında ise The New York Times gazetesi Türkiye ve Almanya’nın ekonomik konularda anlaşacağını okuyucularına birinci sayfadan duyurmuştur¹⁰².

Stutgarter Zeitung, Alman-Türk İş Birliğinin Güçlendirilmesi başlığıyla verdiği haberde Türk konukların Dr. Adenauer tarafından Wahn Havalimanı’ndan sıcak sözlerle uğurlandığını yazıyordu. Gazete Türkiye’nin Londra Antlaşması’ndan sonra nihai hâlini alacak olan Brüksel Paketine katılma isteğini; katılım zamanı ve şekli konusunda ise yapılacak müzakerelere göre hareket edileceğini satırlarına taşımıştır. Bu noktada devlet adamlarının Alman-Türk iş birliğinin NATO ve barışa hizmet eden diğer kuruluşlara üyelik yoluyla

⁹⁶ **Vakit**, 10 Ekim, 1954.

⁹⁷ **Zafer**, 9 Ekim 1954.

⁹⁸ **Zafer**, 10 Ekim 1954.

⁹⁹ Yunan gazeteleri Menderes’in seyahatini çekemiyor başlıklı bir haber için bk. **Hürriyet**, 6 Ekim 1954.

¹⁰⁰ **Milliyet**, 5 Ekim 1954.

¹⁰¹ **Milliyet**, 8 Ekim 1954.

¹⁰² **The New York Times**, 10 October 1954. Aynı gazete daha önce Almanya’nın Türkiye’ye iktisadi olarak yardım etmesinin sadece Türkiye’nin Almanya’da sevilmesinden dolayı değil aynı zamanda Almanya’nın kendi menfaatlerine de uygun olmasından kaynaklandığını yazmıştır. (**The New York Times**, 3 October 1954).

güçleneceğine olan inançları ifade edilmiştir. Türkiye ile Almanya arasındaki ekonomik ilişkilerin kalıcı hale gelmesi için ekonomik konularda tavsiyede bulunmak üzere bir Alman-Türk komisyonu kurulacağı bildirilmiştir. Gazete görüşmeler sonunda Alman sanayisinin Türk yatırım programlarında “önemli ölçüde” yer alacağını ve görüşmelerin Ankara’da memnuniyetler karşıladığını aktarmıştır¹⁰³.

Der Splegel, Türk heyetinin Almanya temaslarını okuyucularına “Türk Balı” başlığıyla duyurmuştur. Türkiye’nin ekonomisinin kötü gidişini anlatan gazete ilginç ifadelerle yer vermiştir. Gazeteye göre devletin destekleme alım fiyatları Anadolu’daki çiftçilere para bolluğu getirmiş ve onları anlamsız harcamalara yöneltmiştir. İnsanların avizelerden gereksiz giyim eşyalarına kadar her şeyi satın aldığı, hatta Adnan Menderes’in memleketinde bir çiftçinin Rolls-Royce marka bir araca sahip olduğu ifade edilmiştir. Bu gereksiz harcamalar kısa bir süre sonra çiftçilerin yeni aldıkları traktörlerine yedek parça alamaz hale gelmelerine yol açmıştır¹⁰⁴.

Freisoziale Presse isimli Alman gazetesi Türk heyetinin dönüşünden on üç gün sonra görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Almanya’nın İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kendisine getirilen ağır silah üretim yasağından kurtulmak için bazı girişimlerde bulunduğunu ifade eden gazete, Menderes ile Krupp Şirketinin¹⁰⁵ Başkanı Alfred Krupp arasında gizli bir görüşme olduğunu ileri sürmektedir. Essen’deki ziyarette Başbakan Menderes’e refakat eden ve villasında ağırlayan Krupp’un Türkiye, Yunanistan, Mısır ve Suriye’de çoğu uzun vadeli kredilerle finanse edilen ekonomik projelerle ilgilendiği bildirilmektedir. Ruhr Bölgesi’ni gezen Türk heyeti Duisburg’taki DEMAG Şirketine¹⁰⁶ yüklü miktarda sipariş vermiştir. Türklerin ekonomik durumu iyi

¹⁰³ **Stuttgarter Zeitung**, 11 October 1954 (Gazete TDA, 501/32020-125987-1 nolu dosya içinde yer almaktadır).

¹⁰⁴ **Der Splegel**, 13 Oktober 1954 (Gazete TDA, 501/32020-125987-1 nolu dosya içinde yer almaktadır). Gazete görseli için bk. Ek 4.

¹⁰⁵ Krupp Şirketi: 20. yüzyılın önemli aile şirketlerinden olup 1881 yılında Almanya’nın Essen bölgesinde kurulmuştur. İkinci Dünya Savaşına kadar olan dönemde silah ve mühimmat üretimiyle ünlenmiştir. Sonraki dönemde ise çelik sanayisine yoğunlaşmıştır. 1999 yılında Thyssen AG ile birleşerek ThyssenKrupp AG adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.thyssenkrupp.com/en/company/history/>, Erişim Tarihi: 20.03.2023.

¹⁰⁶ DEMAG Şirketi: 1819 yılında kurulan şirket, köprülü vinç, asansör, malzeme taşıma ekipmanları, portal vinçler ve liman teknolojisine dair üretim yapmakta olup günümüzde de faaliyetlerini sürdürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.demagcranes.com/en/company>, Erişim Tarihi: 20.03.2023.

olmadığından Deutscher Länder¹⁰⁷ kredi vermek istemediğini ifade eden gazete Türkiye Başbakanı'nın yaptığı gezinin amacını kredi toplamak şeklinde özetlemiştir. Başbakanın kredi başvurularını başarılı bir şekilde sonuçlandırılabilmesi için Ruhr sanayisine ülkesinden bir silah sanayii kurma teklifinde bulunup bulunmadığı hakkındaki bilgiler çok sınırlı olduğu üzerinde durulmuştur. Türkiye'yi Orta Doğu'nun en iyi silahlanmış ülkesi olarak tanımlayan gazete Türkiye'nin silah maliyetlerini para basarak karşıladığını bu durumun da mal fiyatlarının artışına ve enflasyona sebep olduğunu yazmaktadır¹⁰⁸. Türk ekonomisindeki kötü gidişine dikkat çeken Freisoziale Presse, ithalatın ihracatı aştığını ve Türkiye'nin krediye olan ihtiyacının 150 milyon dolara yükseldiğini belirtmektedir. Türkiye'de yaşanan bu gelişmeler üzerine Avrupa Ödemeler Birliği (EPU) ülkelerinden yapılan serbestleştirilmiş ithalat durdurduğunu ve Türkiye'nin EPU'daki açığı 225 milyon dolara yükseldiğini satırlarına taşımıştır¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Deutscher Länder: 1 Mart 1948'de Batılı üç işgal gücünün askerî hükümetleri tarafından kurulan Alman Merkez Bankası. 1951 yılına kadar bu yapısı devam eden banka bu tarihten sonra Şansölye Adenauer başkanlığındaki federal hükümete bağlı bağımsız bir yapıya kavuşmuştur. 1957 yılında Deutsche Bundesbank adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.bundesbank.de/de>, Erişim Tarihi: 20.03.2023.

¹⁰⁸ Türkiye'deki enflasyon konusunda değerlendirmeler yapan Freisoziale Presse, Türk parasının döviz karşısında sabitlenmesinin (1 Dolar=2.80 TL) mal fiyatlarının yükselmesini fırsat bilen ihracatçılar tarafından avantaja çevrildiğini yazmaktadır. İhracatçılar döviz karşılık gelen TL'yi devlet bankasına ödeyerek döviz alıyorlardı ve kısa sürede bu durum dolar teminini zorlaştırdığı gibi alınan bir şeyin iki üç katına çıkmasına sebep oluyordu.

¹⁰⁹ **Freisoziale Presse**, 22 Oktober 1954 (Gazete TDA, 501/32020-125987-1 nolu dosya içinde yer almaktadır).

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru kesilen Türk-Alman ilişkileri, 1949 yılında Almanya Federal Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla yeniden tesis edilme-ye başlamıştır. Geçmişten gelen kadim dostluğun yanı sıra iki tarafın ekonomik çıkarlarının kesişmesi iki ülkeyi hızla eski günlerine geri döndürmüştür. Giderek gelişme gösteren ilişkiler özellikle 1954 yılında zirveye çıkmış ve iki ülke arasında üst düzeyde ziyaretler gerçekleşmiştir. Nitekim Şansölye Adenauer'un Türkiye ziyaretine, kalabalık bir heyetle Almanya'ya giden Başbakan Adnan Menderes karşılık vermiştir. Türkiye'den Almanya'ya hareket eden kalabalık heyetinin yapısı incelendiğinde Türk tarafının bu ziyarete bir iade-i ziyaretten daha fazla anlamlar yüklediği sonucu çıkmaktadır.

İki ülke arasındaki temaslar öncesinde tarafların önceliklerinin belirgin bir şekilde farklı olduğu anlaşılmaktadır. Almanya siyasetinde dış politika ön plandayken Türkiye'de ise gündem ekonomidir. Batı Almanya bir taraftan fiili bölünmüşlük sorunlarıyla uğraşırken diğer taraftan da uluslararası ekonomik birliklere ve askeri paktlara dâhil olmaya çalışıyordu. Savaş sonrası dönemde ülkenin yeniden inşası ve Sovyetler Birliği tehdidi Batı Almanya'yı, eski düşmanlarıyla iş birliğine mecbur etmiştir. Böylelikle Almanya, ABD'nin başı çektiği Batı Bloku ile iş birliği yaparak eski konumunu/gücünü yeniden kazanma arayışına girmiştir. Bu dönemde Türkiye ise Sovyetler Birliği tehdidini karşı NATO'ya üye olarak kendini büyük ölçüde güvence altına almıştır. Bu açıdan bakıldığında ABD'nin Sovyetler Birliğini çevreleme politikasında stratejik bir konuma sahip olan Türkiye, Batı Almanya tarafından ortak düşmana karşı iyi bir müttefik olarak görülmüştür. Nitekim Batı Almanya yetkilileri ikili görüşmeler sırasında Türkiye'nin bölgesel iş birliği adımlarından, dünya barışına olan katkısından ve NATO üyeliğinden övgüyle söz etmişlerdir. Türk tarafı ise Batı Almanya'nın Avrupa'daki önemine değinerek NATO üyeliğine tam destek verdiklerini dile getirmiştir. Nihayetinde Almanya 1955 yılında NATO'ya katılmış ve böylelikle iki müttefikin ilişkileri daha da pekişmiştir.

Siyasi konularda taraflar arasında bir fikir ayrılığı söz konusu değilken ekonomi için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir. Türk heyetinin daha çok önemseydiği ekonomik görüşmelerde beklenti ülke genelindeki imar ve kalkınma faaliyetleri kapsamında inşası devam eden tesisler için Almanya'dan kredi alınabilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak Türkiye'de son iki yıldır temel ekonomik göstergeler iyiye gitmiyordu. Borç ödemelerinde gecikmeler yaşıyor ve dış ticaret açığı giderek büyüyordu. Bundan dolayı Alman ekonomist

ve sanayiciler kredi verilmesine karşıydılar. Onlara göre Türkiye'ye verilecek yeni bir kredi batık kredi anlamını taşıyordu. Diğer taraftan ise Almanya'da ağır sanayinin çıkarları yeni yatırımları gerekli kılıyordu ve Almanya, Türkiye pazarında lider konumdaydı. Başka bir ifadeyle iki ülkenin ekonomileri birbirini tamamlayıcı nitelikteydi. Buna karşın Türkiye ve Almanya arasındaki ekonomik konularda kolaylıkla mutabakata varılamamıştır. Görüşmelerin çıkmaza girdiği noktada liderlerin almış olduğu sorumluluk ön plana çıkmıştır. Türkiye'nin başlattığı kalkınma hamlesi hakkında açıklamalar yapan Menderes ikna edici bir konuşma yapmış, Şansölye Adenauer da Türkiye'ye kredi verilmesine taraftar olmuştur. Böylelikle Almanya, Türkiye'ye kredi vermeyi kabul etmiştir. Alınan kredinin şartlarının neler olduğu ve nasıl kullanıldığına dair hemen hemen hiç bir bilgi bulunamamıştır. Bulunan tek kayıta Türkiye'nin krediyi istediği gibi kullanmadığı ve çeşitli müdahaleler ile karşılaştığı anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Bu veya benzeri müdahalelerin kredi kullanım koşullarından kaynaklı olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Yine alınan kredinin bir miktarıyla Türkiye'nin Almanya'ya olan eski borçlarını ödemesine ilişkin kararlar alınmış olması da kuvvetle muhtemeldir.

Görüşmeler sırasında 1952 yılında imzalanan Ticaret Antlaşması'ndan kaynaklı problemlerin çözülmesi de kararlaştırılmıştır. Nitekim bahse konu sorunlar 1955, 1956, 1958, 1959 yıllarında ek protokoller imzalanarak ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet Arşivi kayıtlarına göre kurulan iş birliği ile pek çok Alman uzman çeşitli kurumlarda (Maden Tetkik Arama, Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları, Yapı Enstitüsü, Elektrik İşleri Etüd İdaresi, Merkez Bankası Banknot Matbaası, Kimya Enstitüsü, DSİ, Demir-Çelik İşletmeleri ve eğitim kurumları gibi) görevlendirilmiştir. Yine yatırım ya da yatırım ortaklığı yapacak olan pek çok Alman şirketi de Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu kapsamına alınmıştır.

1950'li yıllarda başlayan Türk-Alman ekonomik iş birliğinin bir başka boyutu da iş gücü göçü olmuştur. 1950-60 arasında hızlı bir kalkınma hamlesi başlatan Almanya, gerekli olan iş gücü açığını kapatmak için yabancı ülkelere işçi temini yoluna gitme kararı almıştır. Bazı Avrupa ülkelerinin yanı

¹¹⁰ Bulunabilen tek kayıta kredinin Hermes Şirketi tarafından karşılanacak bölümünün içinden bir miktar parayla (9 milyon Mark) Nafia Vekâleti 250 adet kamyon siparişi vermek istemiştir. Ancak Almanlar bu kullanıma itiraz etmiş ve kamyon yerine yedek parça satın alınmasında ısrar etmişlerdir. Bunun üzerine Türk tarafı da yedek parça ithaline karar vermiştir (BCA, 30-1-0-0, 75-473-9, 21 Haziran 1958).

sıra 1950'li yılların sonlarından itibaren Türk vatandaşları da Almanya'ya işçi olarak gitmeye başlamışlardır. Bu gidişler zamanla hızlanmış hatta ilerleyen yıllarda Almanya'da en fazla yabancı işçi nüfusuna Türkler sahip olmuştur.

Başbakan Menderes ve beraberindeki heyetin Almanya seyahati Türkiye'nin ekonomik beklentileri açısından başarılı bir şekilde tamamlanmış olup Türk siyasi çevreleri ziyaretin bugün ve yarın için umut verdiği düşüncesinde birleşmiştir.

Elde edilen bilgiler ışığında Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya Federal Cumhuriyeti arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmaların son derece sınırlı olduğu görülmüş olup yeni çalışmaların yapılabileceği anlaşılmıştır.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

Abeerdeen Evening Express, 4 October 1954.

Akşam, 3 Ekim 1954.

Akşam, 4 Ekim 1954.

Akşam, 7 Ekim 1954.

Akşam, 8 Ekim 1954.

Akşam, 9 Ekim 1954.

Akşam, 10 Ekim 1954.

Akşam, 11 Ekim 1954.

Akça, Seher-Menekşe, İrem, "I-Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları", **Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti**, Ed. Dilşen İnce Erdoğan, İsmail Hakkı Demircioğlu, Serpil Seda Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s.1191-1264.

Baytal, Yaşar, "Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 40, Kasım 2007, s.545-567.

Birand, Mehmet Ali vd., **Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.

Birmingham Daily Post, 2 October 1954.

Bradford Observer, 4 October 1954.

Bonner Rundschau, 5 Oktober 1954 (TDA, 501/32020-125987-3 nolu dosya içinde).

Coventry Evening Telegraph, 9 October 1954.

Cumhuriyet, 2 Ekim 1954.

Cumhuriyet, 3 Ekim 1954.

Cumhuriyet, 4 Ekim 1954.

Cumhuriyet, 5 Ekim 1954

Cumhuriyet, 6 Ekim 1954.

Cumhuriyet, 8 Ekim 1954.

Cumhuriyet, 10 Ekim 1954.

Dağlı, Erkan, “Alman Büyükelçilerinin Gözüyle Türk-Alman İlişkileri (1900-1938)”, **Atatürk Dergisi**, S 5, 2016, s.93-118.

Dağlı, Erkan- Çolak, Fatih, “1945-1960 Arası Türk-Alman İlişkilerine Genel Bir Bakış”, **Türk Dış Politikası Soğuk Savaşın Balından Yumuşamaya (1945-1960)**, Ed. Yakup Kaya, Ersin Müezzinoğlu, NEÜ Yayınları, Konya 2022, s.187-216.

Derry Journal, 4 October 1954.

Der Spiegel, 13 Oktober 1954 (TDA, 501/32020-125987-1 nolu dosya içinde).

Die Neu Zeitung, Oktober 1954 (TDA, 501/32020-125987-3 nolu dosya içinde).

Dundee Courier, 4 October 1954.

Eşel, Gökhan, “Federal Alman Dışişleri Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde 1957 Seçim Süreci”, **Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi**, 5 (3), 2020, s.868-892.

Erhan, Çağrı, “Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 51, S 1, Yıl:1996, s.275-287.

Essener Tageblatt, 7 Oktober 1954 (TDA, 501/32020-125987-3 nolu dosya içinde).

Freisoziale Presse, 22 Oktober 1954 (TDA, 501/32020-125987-1 nolu dosya içinde).

Gürün, Kamuran, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası, (1939'dan günümüze kadar)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

Göçmen, İlke “Brüksel Antlaşması 1948”, **Avrupa Birliği Ansiklopedisi**, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları, İstanbul 2021, s.395-396.

Halifax Evening Courier, 2 October 1954.

Halkçı, 5 Ekim 1954.

Hürriyet, 1 Ekim 1954.

Hürriyet, 2 Ekim 1954.

Hürriyet, 3 Ekim 1954.

Hürriyet, 4 Ekim 1954.

Hürriyet, 5 Ekim 1954.

Hürriyet, 6 Ekim 1954.

Hürriyet, 7 Ekim 1954.

Hürriyet, 9 Ekim 1954.

Hürriyet, 11 Ekim 1954.

<http://berlin.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>.

<https://www.britannica.com/biography/Alexandros-Papagos>.

https://www.bundesarchiv.de/cocoon/barch/0000/k/k1954k/kap1_1/para2_1.html.

<https://www.bundesbank.de/de>.

<https://www.demagcranes.com/en/company>.

<https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/>

<https://www.thyssenkrupp.com/en/company/history/>.

Irmak, Özge, **Adnan Menderes'in Yurt Dışı Gezileri**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Karatepe, Selma, Önen Mustafa, Nalcı Arıbaş Nazlı, Almanya Federal Cumhuriyeti, **Yönetmelik Yapı İncelemeleri**, Ed. Burhan Aykaç, Hatice Altunok, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2014, s.15-63.

Karavar, Hilal “Türk-Alman Ticari İlişkilerinde Yeniden Canlanma: 1949-1954”, **Mediterranean Journal of Humanities**, IX/2, 2019, s.373-387.

Kepenek, Yavuz, Yentürk, Nurhan, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001.

Koçak, Cemil, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Kurtaran, Uğur, “Osmanlı Prusya İlişkilerinin Gelişiminde Prusya Elçisi Karl Adolf Rexin'in Faaliyetleri (1755-1761)”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C 12, S 47, 2015, s.115-131.

Leicester Evening Mail, 2 October 1954.

Manchester Evening News, 9 October 1954.

Milliyet, 1 Ekim 1954.

Milliyet, 2 Ekim 1954.

Milliyet, 3 Ekim 1954.

Milliyet, 4 Ekim 1954.

Milliyet, 5 Ekim 1954.

Milliyet, 7 Ekim 1954.

Milliyet, 8 Ekim 1954.

Milliyet, 9 Ekim 1954.

Milliyet, 10 Ekim 1954.

The New York Times, 3 October 1954.

The New York Times, 10 October 1954.

Resmî Gazete, 10 Şubat 1950, S 7429.

Resmî Gazete, 17 Nisan 1951, S 7787.

Resmî Gazete, 12 Temmuz 1951, S 7856.

Resmî Gazete, 24 Temmuz 1951, S 7866.

Resmî Gazete, 3 Mayıs 1952, S 8100.

Resmî Gazete, 23 Ocak 1954, S 8615.

Resmî Gazete, 18 Haziran 1955, S 9032.

Resmî Gazete, 1 Mart 1956, S 9247.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Stuttgarter Zeitung (TDA, 501/32020-125987-1 nolu dosya içinde).

Şahin, Mehmet, Bulut Murat, "Demokrat Parti Döneminde Türkiye-ABD İlişkileri", **Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti**, Ed. Dilşen İnce Erdoğan vd., Cilt 2, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

Şanlı, Bahar, "Türkiye'de Uygulanan Kur Politikaları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 49, s.183-200.

Şen, Derviş, “Gülhane Askeri Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalının Tarihçesi”, **Ulusal Cerrahi Dergisi**, C 21, S 2, 2005, s.163-167.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt 28, 49. İnikat, 2 Şubat 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt 1, 17. İnikat, 5 Temmuz 1954.

TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-128327-27, 12 Temmuz 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32055-126358-44, 14 Eylül 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 32193-128327-22, 17 Eylül 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-128313-14, 2 Ekim 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-128313-15, 2 Ekim 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-128313-16, 2 Ekim 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-128313-17, 2 Ekim 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-12813-13, 3 Ekim 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-128313-10, 4 Ekim 1954.

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-11, 4 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-12, 4 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-9, 5 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-16, 6 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-19, 6 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-20, 6 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-5, 8 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-6, 8 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-2, 9 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-3, 9 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi TDA, 501/32193-
128313-18, 9 Ekim 1954.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi BCA, 30-18-1-2, 19 Ocak 1950.**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA, 30-18-1-2, 9 Mart 1950.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA, 30-18-1-2, 15 Haziran 1951.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA, 30-18-1-2, 28 Mayıs 1953.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA, 30-18-1-2, 20 Haziran 1953.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA, 30-18-1-2, 1 Ekim 1953.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA, 30-18-1-2, 15 Nisan 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA, 137-79-6, 30 Eylül 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA, 137-79-7, 30 Eylül 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA, 30-1-0-0, 75-473-9, 21 Haziran 1958.

Vakit, 6 Ekim 1954.

Vakit, 7 Ekim 1954.

Vakit, 10 Ekim 1954.

Vatan, 3 Ekim 1954.

Vatan, 4 Ekim 1954.

Vatan, 5 Ekim 1954.

Vatan, 6 Ekim 1954.

Vatan, 7 Ekim 1954.

Vatan, 8 Ekim 1954.

Vatan, 10 Ekim, 1954.

WWF, Just Transition For Regions And Generations Experiences from Structural Change in te Ruhr Area, WWF Germany, Berlin 2016.

Zafer, 2 Ekim 1954.

Zafer, 3 Ekim 1954.

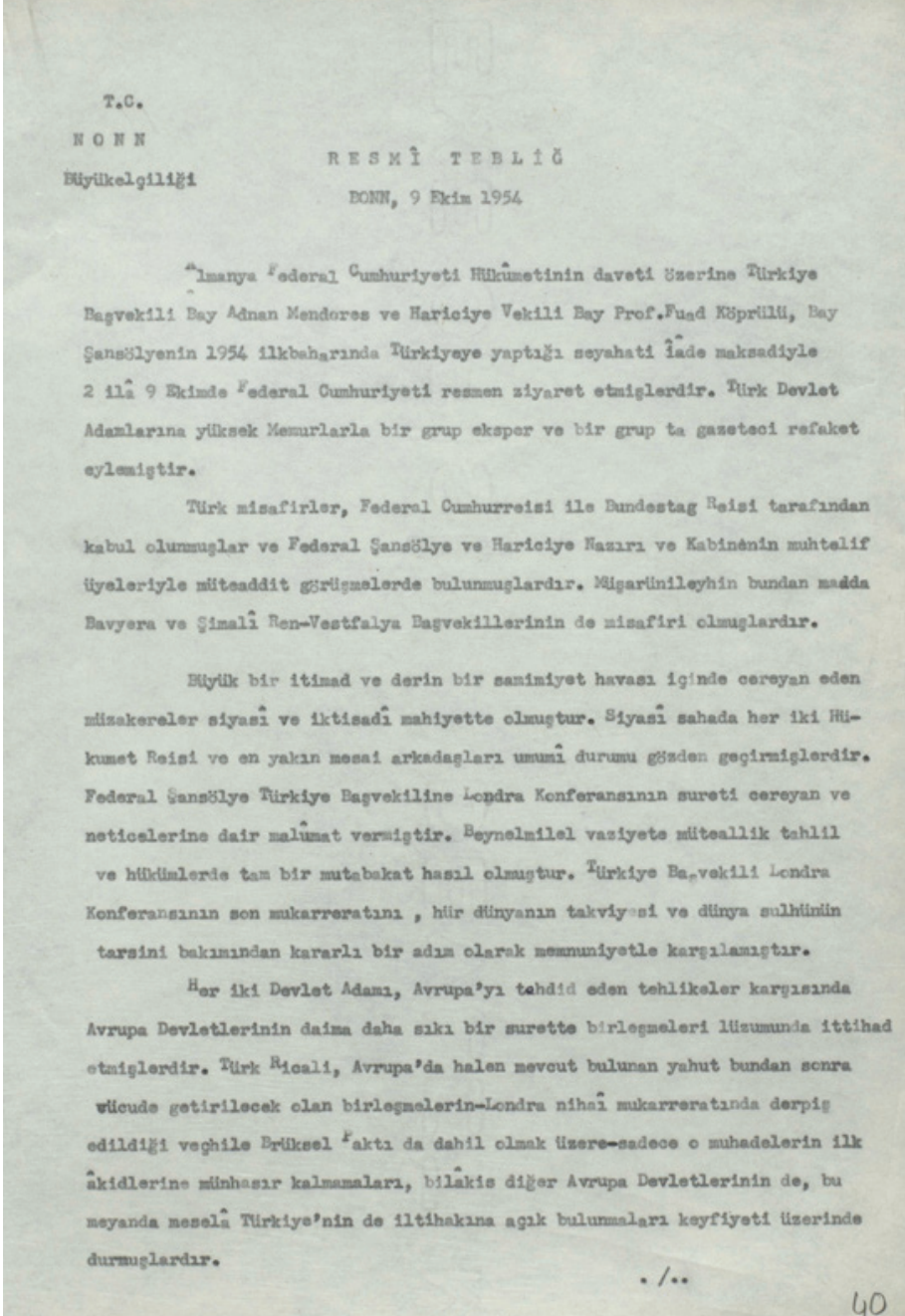
Zafer, 4 Ekim 1954.

Zafer, 5 Ekim 1954.

Zafer, 7 Ekim 1954.

EKLER

Ek-1. Türkiye ve Almanya'nın Resmî Tebliği

- 2

İktisadî Kısm

İktisadî sahadaki görüşmeler, yekdiğerini geniş ölçüde tamamlayan her iki taraf iktisadiyeti arasındaki sıkı işbirliğinin devam ettirilmesi ve derinleştirilmesi hususunda tam bir itilafa müncer olmuştur. Bu maksatla Türk yatırım programının tahakkukuna Alman sanayiinin iştirakine dair 26 Mayıs 54 anlaşmalarının tecili ile buna daha konkre bir şekil verilmesi hususunda ve aynı zamanda Federal Hükümetin bu mevzuda derpiğ ettiği yardımın da sağlanmasında mutabık kalmıştır.

Federal Hükümet bilhasse, Alman firmalarına verilmiş veya verilecek siparişlerin icrası için lüzumlu garantilerle finansmanların sağlanmasına itina edilecektir.

Her iki taraf, yakında Ankara'da vuku bulacak ticarî müzakereler esnasında iki memleket arasında daha sıkı bir iktisadî işbirliğinin prensiplerini tesbit ve hususile Alman sanayiinin müstakbel bir Türk yatırım programının tahakkukuna -ya doğrudan doğruya yahut ta Türk sermayesiyle birlikte-iştiraki imkanlarını ihzar hususlarında da mutabık kalmışlardır. Bu maksatla her iki Hükümet gerekli her türlü gayret sarfını taahhüt ederler. Deniz nakliyeti meseleleri de, her iki memleket menfaatlerinin tatmini gayesiyle, müzakerelere mevzu teşkil edilecektir.

Türkiye ve Federal Cumhuriyet bundan maada hububat sahasındaki uzun vadeli işbirliğini, Ankara'da 1953 Ağustosunda varılan anlaşmanın mana ve mefhumu dairesinde inkıfap ettirmek arzusunda mutabaktılar. İki memleket arasındaki iktisadî işbirliğinin derinleştirilmesi için bir Türk-Alman Muhtelit Komisyonu teğkili maksada uygun görülmüştür. Bu komisyonun vasıfesi, iktisadî işbirliğiyle ilgili bütün meselelerde iki Hükümet arasında daimî surette sıkı bir temas temin etmek olacaktır.

Türk Devlet Adamlarının ziyaretiyle an'anevî Türk-Alman destluğu bir kat daha sağlanmışdır. Bu destluk yalnız iki memleketin müsterek menfaatlerine değil, bilâkis sulh ve hakkeniyet davası kalplerinde yer etmiş diğer bütün devletlerin menfaatlerine de hadimdir.

EK-2. Ziyarete Dair Türk Basınından Haber Örnekleri

3
EKİM — 1954
Yıl 8 — Sayı 2664
Fiyat 10 kuruş

ZAFER
Mare — Rüşak —
Sahak — Ankara **Demokrasindir** Telefon (Genel) 10550 — 51.50-53

Sekiz Yırcı'nın kabulleri
Mevkullerine de Bulgaria arasında Genel sekiz Yırcı'nın kabulü için bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmanın müzakerelerinde Bulgaria Hükümeti Başbakanı Çerkezov, dış İşleri Bakanı Vasilov tarafından temsil edilmiştir.

Dün İstanbul'dan muazzam bir törenle uğurlanan Başvekil Menderes Münih'te

Hükümet Reisi ve Hariciye Vekili Prof. Fuad Köprülü ile beraberinde bulunan zevat hava alanında Alman ileri gelenleri ve halk tarafından tezahüratla karşılandılar

Menderes bu akşam Bonn'a gidiyor

Dün verilen ziyafette irad edilen nutuklar

Batı Almanya da dostane nesriyat

Türkiye Müz. Mübalehesi anımlarını hatırlıyor

Bonn, 8 Ekim — (Ankara) — Başvekil Menderes Münih'te, Alman Hükümeti tarafından muazzam bir törenle uğurlandı. Başvekil Menderes Münih'te, Alman Hükümeti tarafından muazzam bir törenle uğurlandı. Başvekil Menderes Münih'te, Alman Hükümeti tarafından muazzam bir törenle uğurlandı.

Başvekil Menderes Münih'te

Batı Almanya da dostane nesriyat

Türkiye Müz. Mübalehesi anımlarını hatırlıyor

Bonn, 8 Ekim — (Ankara) — Başvekil Menderes Münih'te, Alman Hükümeti tarafından muazzam bir törenle uğurlandı. Başvekil Menderes Münih'te, Alman Hükümeti tarafından muazzam bir törenle uğurlandı.

520

POKER PLAY

Cumhuriyet

HAFIZ

30 Aralık 1954

Bonn'da yapılan görüşmeler dün bütün gün sürdü

Türk ve Alman Başbakanlarının riyaset ettikleri müzakereler sonunda mühim bir tebliğ nesri bekleniyor

London, 8 Ekim — (Ankara) — Başvekil Menderes Münih'te, Alman Hükümeti tarafından muazzam bir törenle uğurlandı. Başvekil Menderes Münih'te, Alman Hükümeti tarafından muazzam bir törenle uğurlandı.

Bonn'da yapılan görüşmeler

Türk ve Alman Başbakanlarının riyaset ettikleri

müzakereler sonunda mühim bir tebliğ nesri bekleniyor

London, 8 Ekim — (Ankara) — Başvekil Menderes Münih'te, Alman Hükümeti tarafından muazzam bir törenle uğurlandı. Başvekil Menderes Münih'te, Alman Hükümeti tarafından muazzam bir törenle uğurlandı.

Ek-3. Ziyarete Dair Türk Basınından Haber Örnekleri

Dün anlaşmaya vardık. Kredi 5-7 yılda ödenecek

Almanya'ya krom satmamız da mümkün olacak

Heyetimizin bir kısmı görüşmeler için Almanya'da kalıyor

Menderes
İstanbul'a
dönüyor
Tebliğ bugün
yayınlanacak

Dün yapılan son görüşmeler geç vaktide kadar devam etti

İstanbul, 8 (Haber) — Başbakan Adnan Menderes'in Almanya'da Başbakan Konrad Adenauer ile görüşmelerinin sonuçları hakkında 8. Ekim'de yapılan basın toplantısında Menderes, görüşmelerin başarılı olduğunu bildirdi. Menderes, görüşmelerin 5-7 yıl içinde tamamlanacağını ve Almanya'ya krom satmamızın da mümkün olduğunu söyledi. Menderes, görüşmelerin 5-7 yıl içinde tamamlanacağını ve Almanya'ya krom satmamızın da mümkün olduğunu söyledi. Menderes, görüşmelerin 5-7 yıl içinde tamamlanacağını ve Almanya'ya krom satmamızın da mümkün olduğunu söyledi.

Menderes imza ediyor: Başbakan Adnan Menderes, Almanya'da yapılan görüşmelerin sonucunda imzalanan kredi sözleşmesini imzalamaktadır. (Fotoğraf: Foto: Kıbrıs Gazetesi)

İstanbul, 8 (Haber) — Başbakan Adnan Menderes'in Almanya'da Başbakan Konrad Adenauer ile görüşmelerinin sonuçları hakkında 8. Ekim'de yapılan basın toplantısında Menderes, görüşmelerin başarılı olduğunu bildirdi. Menderes, görüşmelerin 5-7 yıl içinde tamamlanacağını ve Almanya'ya krom satmamızın da mümkün olduğunu söyledi. Menderes, görüşmelerin 5-7 yıl içinde tamamlanacağını ve Almanya'ya krom satmamızın da mümkün olduğunu söyledi.

ADRES: Cemalettin Matrakçıoğlu Sokak No. 1 - İSTANBUL
TELEFON: MİLLİYET 210000
POSTA KURUMU: 210000
TELEGRAM: MİLLİYET
TELEFON: 210000
KURUM: 210000

BUGÜN 8 SAYFA 10 KURUS
Milliyet
Halk Gazetesi
CİNGÖZ BEĞALİ 4 ÜÇÜZ SAYFADA

Defter Müberrası
Cumartesi
9 EKİM
1954

Adnan Menderes, profese verileri için vaktinde, Alman jürlüleriyle beraber

Başvekil Adnan Menderes bugün yurda dönüyor Türk-Alman iktisadi ve siyasi görüşmeleri sona erdi

UMUMİ KANAAT:
NETİCELER MÜSBET

İstanbul, 8 (Haber) — Başbakan Adnan Menderes'in Almanya'da Başbakan Konrad Adenauer ile görüşmelerinin sonuçları hakkında 8. Ekim'de yapılan basın toplantısında Menderes, görüşmelerin başarılı olduğunu bildirdi. Menderes, görüşmelerin 5-7 yıl içinde tamamlanacağını ve Almanya'ya krom satmamızın da mümkün olduğunu söyledi. Menderes, görüşmelerin 5-7 yıl içinde tamamlanacağını ve Almanya'ya krom satmamızın da mümkün olduğunu söyledi.

Yeni Alman ordusu

EK-4. Ziyarete Dair Alman Basınından Haber Örnekleri

Türkischer Honig

Über dem Hauptportal der Villa Hügel in Essener Haldeneyse besahte sich in der vergangenen Woche die türkische Flagg mit dem Halbmond. Die Bergkapelle der Zeche Amalia hieß „Glückauf, der Heilige kommt“, als ein graues Mercedes-300-Cabriolet im Geleitzchutz weißbehelmer Polizisten in den Park der Krupp-Villa einbog.

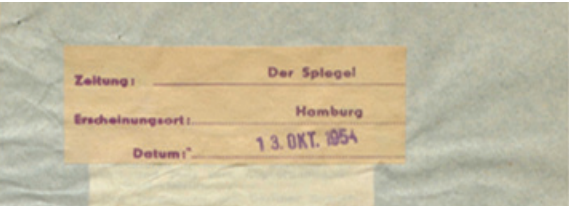
Hausberg Alfred Krupp begrüßte die Gäste, an der Spitze den türkischen Ministerpräsidenten Adnan Menderes mit seinem Expertenstab, der dann in der Villa eine Reihe von verlockenden Auftragsangeboten auf dem Tisch packte.

Ministerpräsident Menderes hatte sich für seinen Gegenbesuch auf die Türkei-Villa des Bundeskanzlers Konrad Adenauer sorgfältig ausgerüstet. Im Hotel Petersburg war eine Bierzehnzimmerfrucht — von Appartement 110 für den Regierungschef bis zu den Zimmern für den Kammerdiener und die Kammerjungfer — reserviert. Hier wohnte die offizielle Delegation des Staatsbesuchs. Eine Klage höher war der ineffiziente Expertenstab untergebracht, auf dem die Hauptlast der komplizierten Verhandlungen ruhte. Die sollten nach dem Wunsch der Türkei mit westdeutschen Warenkredit von 190 Millionen Dollar locker machen.

Auf das Verhandlungsergebnis warteten nicht nur die dahingeheliebten Regierungskollegen von Adnan Menderes in Ankara mit einiger Spannung, sondern auch viele westdeutsche Exporteure, denen die Türkei seit zwei Jahren immer noch 90 Millionen Dollar schuldet. Bis heute hat sich nämlich die Staatsbank in Ankara nur zu einem teilweisen Transfer der Türkipfunde entschließen können, die einheimische Importeure für westdeutsche Warenlieferungen vor dem 22. September 1952 ehrlich eingewählt haben.

An diesem 22. September vor zwei Jahren stoppte die Türkei die liberalisierten Einfuhren aus den Mitgliedsländern der Europäischen Zahlungsunion (EZU) (EÜGEL 1946/47). Die Regierung versuchte mit dieser Maßnahme die galoppierende Verschuldung zu bremsen, die sich aus der Entwertung des türkischen Pfundes ergeben hatte. Der offizielle Verrechnungskurs des Pfundes, der die Grundzüge aller Außenhandelsgeschäfte bildet (1 US-Dollar = 2,80 Türkpfunde), liegt weit über dem Wert der inneren Kaufkraft. Importgüter waren im Lande weitbilliger und fanden deshalb bis zum Ende der liberalisierten, so von staatlichen Beschränkungen freien Jahrs führenden Absatz.

Die türkischen Exporte konnten aber mit der forcierten Importkonjunktur wegen ihrer hohen Gestehungskosten der Landesprodukte nicht Schritt halten. Baumwolle, eines der Hauptausfuhrprodukte, wurde bis 30 Prozent über dem Weltmarktpreis angeboten und fand entsprechend wenige Abnehmer.

spontanen Industrie Gründungen. Der Industriefinanzierungssektor sollte im Volk den Glauben an einen rapiden wirtschaftlichen Aufstieg nähren. Diesen Glauben teilten zunächst auch die italienischen, englischen, französischen und westdeutschen Exporteure bis zum Sommer 1952.

Der Entwicklungsdrang der Türken war immerhin recht insofern. Ihre Kupfererzeugung war gegenüber der Vorkriegszeit um 250 Prozent gestiegen, die Eisenverföhrung um fast 400 Prozent. Die Jahres-Chromproduktion hatte eine halbe Million Tonnen erreicht und der jährliche Getreideertrag überstieg die dreifache Million Tonnen.

Trotzdem verschuldete sich die Türkei gegenüber der EZU bis zum Sommer 1952

aber noch vor dem Stichtag ordnungsgemäß kontraktiert werden. Unter Zielverschuß lagerten sie bis zum Frühsommer 1954. Die Waren wurden erst freigegeben, als die deutschen Exporteure wohl oder übel einverstanden hatten, die Beschaffung bis zum Jahre 1956 zinslos zu stunden.

Die Ansicht, daß solche Geschäftspraktiken nicht honoriert werden sollten, vertrat in den Verhandlungen der vergangenen Woche auch Vizekanzler Franz Biberger. Von seinem Ministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit erbat die Türkei die Kreditierung von 3 Jahresraten ihres modernen Eisenbahn-Bauprograms über je 22 Millionen Dollar aus dem bundesdeutschen ERP-Sondervermögen.

„Die Kritik ist zu hart“ Adenauer, Hallstein, Götö, Menderes (l.), Köprülü (r.)

522

Die neue Zeitung, Berliner Ausgabe

Zeitung: **Der Spiegel**

Westsektor

Erscheinungsort: **Berlin**

Datum: **2. Okt. 54**

Türkischer Staatsbesuch in der Bundesrepublik

Menderes und Köprülü verkörpern einen neuen politischen Typus ihres Landes / Von Alfred Joachim Fischer

Zwei führende Politiker des Nahen Ostens kommen heute zu offiziellem Besuch in die Bundesrepublik. Der türkische Ministerpräsident Adnan Menderes und Außenminister Köprülü erwärrn den Staatsbesuch Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer in Ankara. Beide verkörpern einen neuen politischen Typus. Lange Zeit nach der Revolution Konrad Adenauer realisierte die Offiziellen, die ein buntes Rök assoziieren haben, aber sich in Frankreich und Zentralschweizerische Tradition nicht verlernen konnten. Erst mit dem Eintritt der Demokraten in das parlamentarische Leben setzten sich die Zentralschweizerische Lebensform durch. Der heutige Staatspräsident, war Frankfurter, Außenminister Feud Köprülü Universitätsprofessor und Menderes Jurist, wenn gleich er es vorzog, sein Gut zu verwalten. Ihre politische Linie ist entspreckend liberaler, vor allem auf wirtschaftlichem Gebiet.

Gleich Mustafa Kemal ist der türkische Ministerpräsident bewußt Europäer, gleich ihm wurde er in Europa, nämlich in Turkei, Thrasien, geboren und besuchte in Izmir die amerikanische College. Seine politische Karriere begann als Abgeordneter der Republikanischen Volkspartei, die damals noch das Monopol hielt. Aber als Menderes, der für eine Abschaffung ihm undemokratisch erscheinenden Gesetzes plädiert hatte, einer

Schöbergen zum Opfer fiel, wurde er Mitarbeiter der Opposition. Die Demokraten stiegen bei den Wahlen im Jahre 1950, und dieser Erfolg überraschte sie wahrscheinlich nicht weniger als ihre Gegner, die 27 Jahre lang das Land beherrscht hatten.

Ministerpräsident, der auch eine wirkliche Machtposition besitzt. Obwohl der Staatschefhaupt nach der Verfassung immer nur rein repräsentative Aufgaben zu erfüllen hatte, waren Atatürk und sein Nachfolger Kemal İmet İnönü in dieser Stellung gleichzeitig Chef der Monopol- und späteren Mehrheitspartei. Da jede Ernennung und jede Kandidatur von ihrem Wohlwollen abhing, konnte niemand gegen sie aufkommen. Nimmshö änderte sich das Bild völlig. Bayar trat nicht nur somnoll, sondern auch de facto als Chef der Demokratischen Partei zurück. Ministerpräsident und Parteiführer wurde der beiseitliche Menderes. Er — und kein anderer — ist die Stimme Ankara. Er führt das Wort für die Türkei selbst in internationalen Militärbesprechungen. Zweifellos hat er Freude an der Macht; sein Privatleben aber ist sehr viel schlichter, als man es von türkischen Staatsmännern früherer Regimes gewohnt war. Menderes trauet keine Tochter dem Staat. Das Auto eigenlich nur zu offiziellen Anlässen, und jeder Bewohner Ankara kann ihm bei langen Spaziergängen ohne begleitenden Detektiv begegnen — allerdings nur am frühen Morgen oder am späten Abend. Der türkische Ministerpräsident ist nämlich ein ausgesprochenes Arbeiter.

Menderes

Manchweilens interessante Mollentente liegen auf seinem vierjährigen Regierungsweg. Der Zivilist Menderes bekannte sich von jeher zu den Atatürkschen Reformen. Er liebt den Frieden, will aber auf den Eventualfall vorbereitet sein. So brachte er von seinem letzten Besuch in den USA jene Washingtoner Verhandlungen mit nach Hause, die für den türkischen Aufbau und die Verteidigung von so großer Bedeutung sind. Wie die türkische Armee schon immer gut, so ist sie nunmehr auch technisch hervorragend ausgerüstet. Eine der wichtigsten Forderungen der Türkei, Vollmitgliedschaft der NATO zu werden, erfüllt sich

Ek-5. Şansölye Adenauer ve Başbakan Adnan Menderes Bonn'da

(Fotoğraflar: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/> adresinden temin edilmiştir).

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

Yayın İlkeleri

Yayın hayatına Kasım 1984 yılında başlayan Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, güz ve bahar olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır.

Derginin Yayın Amacı

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin bilgi ve belgelerle ilgili bilimsel araştırma ve çalışmaları yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bilim dünyasıyla paylaşmaktır.

Derginin Konusu

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin konuları ele alan yakın dönem tarih dergisidir. Derginin konusu, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin içine doğduğu siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlu ulusal ve küresel ortamı; beşerî ve sosyal bilimler bağlamında bilimsel ölçütlere göre inceleyen araştırmaları, değerlendirmeleri ve çalışmaları içermektedir.

Derginin İçeriğinde Yer Alacak Çalışmalar

- Alanında boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler;
- İncelenen konuları zengin bir kaynakçaya dayanarak değerlendiren, eleştiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan araştırma, inceleme ve derleme yazıları;
- XIX. yüzyıldan günümüze değin Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile ilgili konularda hazırlanan proje kapsamında geliştirilmiş araştırmalar;
- Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili eser, şahsiyet ve ilmi faaliyetleri tanıtan yazılar olmalıdır.

Gönderilecek yazıların, daha önce bir başka yayın organında yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bir

bilimsel kongrede sunulmuş bildiriler, yeni bilgi, belge ve yorum ilave edilmek kaydıyla ve yeni hâliyle çalışmanın özgün olduğunun belirtilmesi koşuluyla yayımlanabilir.

Makalelerin Değerlendirilmesi

Gelen yazılar, yayın ilkelerine uygunluğu bakımından Yayın Kurulunca incelendikten sonra, alanında uzman iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur.

Yazar(lar), hakemlerin ve Yayın Kurulunun eleştiri, öneri ve düzeltmelerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçelerini bildirme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilen ve edilmeyen makale/yazıların yazar(lar)ına bilgi verilir.

Yayımlanan makale/yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayımlanması kararlaştırılan makale/yazıların yazar(lar)ına ve hakemlerine, telif ve inceleme ücreti ödemesi yayın tarihinden sonra yapılır. Ücret miktarı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Bağlı Kuruluşları Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliği'ne göre tespit edilir.

Yayınlanacak makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulması zorunludur.

Yazım Dili

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nin yazım dili Türkçe ve İngilizce'dir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde, diğeri dillerde yazılmış makalelere de -Yayın Kurulu kararıyla- yer verilebilir.

Yayımlanacak makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri de, yazarları tarafından tespit edilen anahtar kelimeler ile birlikte verilir.

Yazım Kuralları

Makalenin Yapısı

Makalenin genel olarak aşağıda belirtilen düzene göre sunulmasına özen gösterilmelidir:

- 1- Başlık, koyu karakterde büyük harflerle ortalı olarak yazılmalıdır.
- 2- Dergide kör hakemlik sistemi uygulandığından makalede Yazar ad(lar)ı, soyad(lar)ı yer almamalıdır. Makalenin yayımlanma aşamasında Yazar ad(lar)ı, soyad(lar)ı, kurum, akademik unvan, adres, ORCID gibi bilgiler dergi editörlüğüne eklenir.
- 3- Öz (anahtar kelimeler eklenerek)
- 4- İngilizce başlık ve İngilizce özet (anahtar kelimeler eklenerek)
- 5-Makale; amaç, kapsam ve çalışma yöntemlerini belirten bir öz, giriş, ana metin bölümleri, sonuç ve kaynakçayı içerecek şekilde düzenlenmelidir.

Öz

En az 250 kelime olacak şekilde Türkçe ve İngilizce olarak ayrı ayrı yazılmalıdır. Öz, makalenin ana fikrini ve katkısını yansıtacak nitelikte olmalıdır. Özün altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime alfabetik sıra ile verilmelidir.

Ana Metin

Makale, A4 boyutunda, üst/alt/sağ/sol 2,5 cm sayfa kenarlığı boşluğu bırakılarak, cilt payı 0 cm olacak şekilde, paragrafın ilk satırı girintilenmeden, satır aralarında önce ve sonra 12nk 1,5 satır aralığı ile ve 11 punto (Öz ve Abstract 10 punto ile) Times New Roman yazı karakteri ile MS Word programında yazılmalıdır. Yazılar en fazla 10.000 kelimedenden oluşmalıdır.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve ana metinde düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere yazıda ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (Makale Türkçe ve İngilizce başlıkları, ÖZ, ABSTRACT, GİRİŞ, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu (bold) yazılmalıdır.

Ara başlıklar Romen rakamlarıyla I-II-III... şeklinde ara başlıkların alt başlıkları ise I.1.-I.2.-I.3. ... şeklinde düzenlenmelidir.

Örnek 1:

II. Büyük Buhran ve Buhran Vergisi

II.1. Buhran Vergisinin Yasal Çerçevesi

Şekil, Çizelge ve Resimler

Şekiller, çizelgeler ve resimler birden başlayarak numaralandırılmalı ve açıklayıcı dipnotlara hemen altlarında yer verilmelidir. Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır.

Alıntılar

Alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Tırnak içerisinde verilen ifadeler ayrıca italik olarak yazılmamalıdır. Üç satırı geçen alıntılar metnin sağından ve solundan 1 cm içeride ve 10 punto büyüklüğü ile yazılmalıdır.

Kaynak Gösterme

Kaynaklar dipnot şeklinde yazılmalı, Times New Roman yazı biçimiyle 10 punto ve tek aralık olmalıdır.

a- Kitap: Baş harfleri büyük olmak üzere önce yazarın adı, soyadı, kitabın adı (koyu karakterde), (varsa) Cilt, yayınevi, yayın yeri ve tarihi ve sayfa numarası verilmelidir.

Örnek 2:

Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s.18.

b- Makale: Baş harfleri büyük olmak üzere; yazarın adı, soyadı, makalenin adı (tırnak içinde), içinde yer aldığı yayının adı (koyu karakterde), Cilt, Sayı, yayın tarihi (varsa), yayın yeri ve yılı, sayfa numarası verilmelidir.

Örnek 3:

Abdurrahman Bozkurt, “Gelibolu Yarımadası’nda İtilaf Bloğuna Ait Harp Mezarlıklarının İnşası ve Statüsü”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVIII, S 84, Ankara 2013, s.57.

Çok yazarlı kitap ya da makalelere atıf yapılırken ilk yazar adı mutlaka belirtilmeli, diğer yazarların adları araya virgül gelecek şekilde belirtilebileceği gibi ilk yazardan sonra “vd.” şeklinde belirtilmek koşuluyla yazılmayabilir. Ancak Kaynakçada bütün yazarların isimleri mutlaka yer almalıdır.

Örnek 4:

(İkiden fazla yazarlı) Durmuş Yalçın, vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Cilt I, 7. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s.511.

Mülakat ve röportaj tarzı görüşmeler, metin içinde ad-soyad ve tarih belirtilerek değinilmeli, ayrıca Kaynakçada da gösterilmelidir.

Tekrarlanan atıflarda; soyadı, eser kitap ise **a.g.e.**, makale ise a.g.m., yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir.

Saray, **a.g.e.**, s.82.

Bozkurt, a.g.m., s.5.

Kaynakça

Yazar soyadlarına göre ve alfabetik olarak sırayla yazılmalıdır.

a- Kitap: Yazar(lar)ın soyadı, adı, kitabın adı (Koyu Karakterde), yayınevi, yayın yeri ve tarihi.

Örnek 5:

Bayındır Uluskan, Seda, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

b- Süreli Yayın: Yazar(lar)ın soyadı, adı, makalenin başlığı (tırnak içinde), süreli yayının tam adı (koyu karakterde), Cilt, Sayı, yayın yeri ve tarihi, sayfa aralığı.

Örnek 6:

Tokluoğlu, Ceylan, “Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVIII, S 84, Ankara 2013, s.103-142.

c- Bildiri: Yazar(lar)ın soyadı, adı, bildirinin başlığı (tırnak içinde), sempozyumun veya kongrenin adı, düzenlendiği yerin adı, düzenlenme tarihi,

Bildiriler, varsa editör(ler)in adı, Cilt, basımevi/yaynevi, yayın yeri ve tarihi, sayfa aralığı.

Örnek 7:

Şimşir, Bilal N., “Atatürk ve Avusturalya”, **Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi, Ankara, 12-16 Kasım 2007, Bildiriler**, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s.35-73.

Yazıların Gönderilmesi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi’nde yayımlanmak üzere yayın ilkelerine ve Türk Dil Kurumu (TDK) yazım kurallarına ve TDK Güncel Türkçe Sözlüğüne (bu şart Türkçe makalelerde istenir) uygun olarak hazırlanmış yazıların başvuruları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun web sayfası üzerinde yer alan <https://giris.ayk.gov.tr/signin> uzantılı Yayın Takip Sistemi (YAYSİS) üzerinden yapılacaktır. Yazarlar Yayın Kurulu’nca ve dergi editörlüğünce esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Publication Principles

The Journal of Atatürk Research Center, which began to be published in November, 1984, is published in two issues per year in Spring and Autumn.

Publication Purpose of the Journal

Within the frame of topics as part of Turkish and world history since the second half of the 19th century, the aim is to share the scientific researches and studies about the information and documents relating to Turkish History, Atatürk and the Republic of Türkiye with science world by publishing on both national and international levels.

Topics of the Journal

Journal of Atatürk Research Center, within the frame of topics as part of Turkish and world history since the second half of the 19th century, is a contemporary history journal in which a wide range of topics relating to “Turkish History”, “Atatürk” and “the Republic of Türkiye” are addressed. The Journal includes the researches, evaluations and studies which inspect the political, socio-economic and cultural dimensional national and global atmosphere which Atatürk and the Republic of Türkiye were born into according to scientific criteria in terms of humanities and social sciences.

The Studies to be Included in the Context of the Journal Should Be:

- Original articles, filling the gap in their field, based on research,
- Research, review and compilation articles which evaluate and criticize the reviewed subjects according to a rich bibliography and put forward new and noteworthy opinions,
- Developed researches within the scope of projects about Turkish History, Atatürk and the Republic of Türkiye’s History since the 19th century.
- Articles promoting the works, personage and scientific events about National Struggle and the Republic of Türkiye.

Articles which will be sent should not be published elsewhere previously or accepted for publication. Papers presented in a scientific congress previously can be issued provided that they are added new information, document and review, and stated as original with their new edition.

Evaluation of Articles

After looking for the eligibility of the principles of the Editorial Board, incoming articles are sent to two referees who are expert in their fields. In case one of the reports is positive and another is negative, the article can be sent to a third referee. Names of the referees are kept confidential and reports are kept for five years. The author(s) take(s) into account the corrections and suggestions of the referees and the Editorial Board. If they disagree, they reserve the right for a justification report. The author(s) of the articles/articles accepted or not accepted for publication are informed, but the article / writing texts will not be refunded.

The responsibility for the published articles/writings belongs to their authors. Text and photos can be cited by stating the source.

Copyright and examination fees are paid within two months from the date of publication to author(s) and referees of the articles/writings agreed for publication. The amount of the fees is determined according to the Copyright, Publishing and Sales Regulations of “Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History” and affiliated institutions.

It is compulsory to abide by research and publication ethics in papers to be published.

Official Language

The official languages of the Journal of Atatürk Research Center are English and Turkish. However, articles written in other languages can be accepted by the decision of the Editorial Board providing that they do not exceed one-third of each issue of the journal.

English and Turkish summaries of the published articles can be given with the keywords determined by their authors.

Spelling Rules

Structure of the Article

In general, the article must be taken into the order specified below:

1. The title should be written in bold capital letters.
2. Author's name(s) and last name(s) should not be included in the article, as the blind peer-review system is applied in the journal. During the publication of the article, information such as the author's name(s), last name(s), institution, academic title, address, ORCID are added by the editorial board of the journal.
3. Abstract (with keywords)
4. English title and abstract in English (with keywords)
5. An introduction should indicate article, purpose, scope and methods of work and sections of the main texts should be arranged to include Conclusion and Bibliography.

Abstract

The abstract should be written separately in Turkish and English, with a minimum of 250 words. The abstract should reflect the contribution and the main idea of the article. A minimum of 4 and a maximum of 8 keywords should be given by leaving one blank line below the summary.

Main text

The article should be written in A4 size, with a margin of 2.5 cm above/bottom/right/left. The gutter should be 0 cm, the first line of the paragraph should not be indented, before and after the lines with 12nk 1.5 line spacing and 11 point (abstracts with 10 points) Times New Roman font in MS Word program. Article length should be 10.000 words.

Section Headings

Intermediate and sub-headings can be used in the article to determine the structure of the article and to provide a regular information transfer in the main text. Main headings [Article Turkish and English titles, ÖZ (ABSTRACT), ABSTRACT, GİRİŞ (INTRODUCTION), SONUÇ (CONCLUSION), KAYNAKÇA (BIBLIOGRAPHY), EKLER (ATTACHMENTS)] in capital letters; Intermediate and sub-headings should be written in lowercase letters with the first letters in capital letters and in bold.

Example 1:

II. Büyük Buhran ve Buhran Vergisi (II. The Great Depression and the Depression Tax)

II.1. Buhran Vergisinin Yasal Çerçevesi (II.1. Legal Framework of the Depression Tax)

Figures, Tables and Pictures

Figures, tables and pictures should be numerated beginning with one and the footnotes should be given beneath them. Figures, tables and pictures should not exceed 10 pages.

Citations

Citations should be in quotes. The citations passing three-line should be formatted left and right 1.5 cm and written in 11 pt.

References

References should be written in the form of a footnote, and should be 10 pt. with one line space.

a-Book: Author's name and last name should be written in capital letters; title in bold, (if any) Volume, publisher, date and place of publication and page numbers of the book should be given.

Example 2:

Abdurahman Çaycı, Gazi Mustafa Kemal Atatürk (The Leader of National Independence and Modernization), Atatürk Research Center Publications, Ankara 2002, p.130.

b-Article: Author's name and last name should be written in capital letters; title of article should be in quotes; name in bold, Volume, Number, publisher, date (if any), place, year and page numbers of the publication should be given.

Example 3:

Mehmet Ali Beyhan, "The Literature of Reforms and Depressions: The Era of Selim III and Mahmut II", **Literature Journal of Research on Turkey**, Volume I, Issue II, Istanbul 2003, p.57.

When citing books or articles with multiple authors, the name of the first author must be specified, the names of other authors may be specified with a comma in between, or they may not be written on condition that “etc.” is indicated after the first author. However, the names of all authors must be included in the bibliography.

Example 4:

Durmuş Yalçın, etc., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Cilt I, 7. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s.511.

In the repeated references: Last name should be written; if the work is a book, one should write **ibid** but if the work is an article one should write **ibid**; page number should be added.

Çaycı, **ibid**, p.11.

Beyhan, **ibid**, p.60.

Bibliography

Bibliography should be put in alphabetical order by last names of authors.

a- Book: Author’s (s’) last name, name, the book’s title, publisher, place and date of publication should be specified.

Example 5:

Çaycı, Abdurahman, Gazi Mustafa Kemal Atatürk (The Leader of National Independence and Modernization), Atatürk Research Center Publications, Ankara 2002.

b- Periodical: Author’s (s’) last name, name, title of article (in quotes), periodical’s full name, Volume, Number, place and date of publication, page range should be specified.

Example 6:

Beyhan, Mehmet Ali, “The Literature of Reforms and Depressions: The Era of Selim III and Mahmut II”, **Literature Journal of Research on Turkey**, Volume I, Issue II, Istanbul 2003, p.57-99.

c- Papers: Author’s (s’) last name, name, title of declaration (in quotes), symposium’s or congress’ name, name of organization place, date of issue,

declarations, (if any) editors' name, volume, printing house/publishing house, place and date of publication, page range should be specified.

Example 7:

Şimşir, Bilal N., "Atatürk ve Avusturalya", **Sixth International Atatürk Congress, Ankara, 12-16 November 2007, Papers**, Volume I, Atatürk Research Center Publications, Ankara 2010, p.35-73.

Submission of Writings

The applications of the articles to be published in the Journal of Atatürk Research Center, prepared in accordance with the publication principles, are to be made via YAYSIS (Publication Tracking System) which can be reached at <https://giris.ayk.gov.tr/signin> on the website of Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History. Authors are deemed to have accepted that minor corrections which do not target the essence may be made by the Editorial Board and by the editors of the journal.

ATAM Dergisinin Tarihi:

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi yayın hayatına 1984 yılında başlamıştır. Yayımlandığı tarihten itibaren Mart, Temmuz ve Kasım aylarında yılda üç (3) sayı olarak yayımlanmıştır. 2015 yılından itibaren ise Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanmaya devam etmektedir.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) Komitesince 2016 yılı, 93. sayısından (Bahar 2016) itibaren veri tabanına alınmaya uygun bulunarak TrDizin'de dizinlenmeye başlamıştır. Ayrıca SOBIAD (Sosyal Bilimler Atıf Dizini) ve EBSCO Historical Abstracts tarafından da dizinlenmektedir. Derginin tüm sayılarına Dergi web sayfası ve DergiPark üzerinden ücretsiz olarak erişilebilmektedir.

History of the Journal of Atatürk Research Center:

The Journal of Atatürk Research Center was first published in 1984. Since the date of its first publication, the journal has been published in March, July and November, namely in three (3) issues each year. As of 2015, it continues to be published in two issues per year as Spring and Fall.

The Journal of Atatürk Research Center was found eligible for inclusion in the database starting from its 93rd issue (Spring 2016) by the TÜBİTAK ULAKBİM Social and Human Sciences Database Committee and it is indexed in TrDizin. The journal is also indexed by SOBIAD (Social Sciences Citation Index) and EBSCO Historical Abstracts. All the issues of the journal can be accessed free of charge through the web site of the Journal and DergiPark.

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
PRESIDENCY OF ATATÜRK RESEARCH CENTER

**JOURNAL OF
ATATÜRK
RESEARCH
CENTER**

VOLUME: 39 • AUTUMN 2023 • ISSUE: 108

Peer Reviewed Journal Published in Spring and Autumn